63.3(4Укр)8
Н 3.

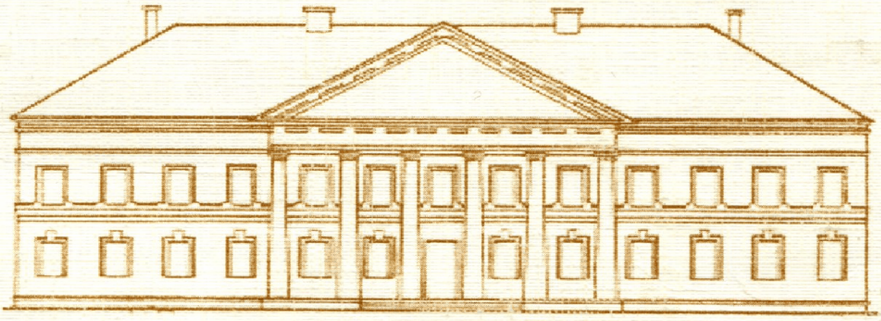

РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Рівненського обласного краєзнавчого музею

До 150-річчя від дня народження Д.І.Яворницького

Випуск 3

(Матеріали наукової конференції 24-25.11.2005р.)

Рівне - 2005

Управління культури Рівненської облдержадміністрації
Рівненський обласний краєзнавчий музей

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Рівненського обласного краєзнавчого музею

До 150-річчя від дня народження Д.І.Яворницького

Випуск 3

(Матеріали наукової конференції 24-25.11.2005р.)

Рівне - 2005

УДК 069.53
ББК 79.102

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.
До 150-річчя від дня народження Д.І.Яворницького. Випуск 3. – (Матеріали наукової конференції 24-25.11.2005р.). – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 188 с.: іл.

Збірник містить матеріали наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Д.І.Яворницького, яка була проведена 24-25 листопада 2005р. у Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів та краєзнавців.

РІВНЕНСЬКА ОБЛДЕРЖБІБЛІОТЕКА
Інв. № 940424

Редакційна колегія: Олександр Булига, Алла Українець, Ігор Марчук, Наталія Гавриш, Тетяна Пархоменко, Оксана Міньчук

Редагування та коректура: Наталія Гавриш, Тетяна Пархоменко, Оксана Міньчук

Відповідальний за випуск: Ігор Марчук

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Друкується в авторській редакції. Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань, відомостей несуть автори.

© Рівненський обласний краєзнавчий музей, 2005

Боровець О., м.Рівне,
викладач кафедри педагогіки
початкового навчання РДГУ

НАЦІОНАЛЬНА СКАУТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ – "ПЛАСТ" – НА РІВНЕНЩИНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У житті всіх країн світу в різні епохи важливу роль (особливо в переломні моменти історії) відіграє молоде покоління. Разом з тим, діти та молодь є однією з найбільш незахищених, вразливих верств суспільства. Це вимагає від держави постійно приділяти увагу та сприяти соціальній адаптації підростаючого покоління – адже воно завжди було тією специфічною соціальною групою, якій притаманний пошук свого „я" і свого місця в суспільстві, безкомпромісність, нетерпимість, прямота, максималізм, оголеність почуттів, прагнення до спілкування. Це все підштовхує підлітків та молодь до пошуку шляхів до самореалізації за допомогою своїх громадських структур. У результаті цього вони з метою підвищення ефективності їх впливу на суспільне життя намагаються об'єднатися, зорганізуватися в громадські структури.

Особливої уваги в історії українських молодіжних об'єднань заслуговує діяльність Національної скаутської організації України – "Пласту". Зразком для створення молодіжної організації "Пласт" послужила англійська організація молоді "Скавтінг фор бойс", створена в 1908 році Баден-Пауеллом. Проте ми не можемо сказати, що український Пласт є сліпим копіюванням англійських скавтінгів. Від англійської організації було взято лише окремі загальні положення. Українська організація будувала свою роботу на засадах скаутизму та традицій українського козацтва. Творці "Пласту" відразу сформулювали основний принцип: "В здоровому тілі – здорова душа" у поєднанні з гаслом "Бог і Україна". Восени 1911 року в Україні з'явились перші пластові гуртки [13, 16]. Їх заснували серед учнів середніх шкіл м.Львів майбутні старшини Легіону українських січових стрільців Роман Сушко, Іван Чмола, Петро Франко.

Офіційним днем заснування "Пласту" вважається день прийняття першої присяги пластовим гуртком при Академічній гімназії Львова 12 квітня 1912 року [15, 3]. Гурток цей заснував Олександр Тисовський. Свою назву – "Пласт" – організація взяла від розвідників кубанських козаків – пластунів, яким довелось пластувати по очеретах, болотах, степах, вистежуючи ворога.

Під час розбудови організації сформувалося три напрямки її діяльності. Один з її організаторів І.Чмола розумів "Пласт" як військово-підготовчі відділи. Інший засновник "Пласту" П.Франко (син І.Франка), який саме був автором назви організації, звертав більшу увагу на фізичне виховання, а О.Тисовський приділяв основну увагу вихованню міцних характерів і намагався якнайбільше дотримуватися системи засновника скаутизму Баден Пауела. Саме О.Тисовський заклав головні теоретичні та практичні рекомендації для діяльності організації у книжках „Пласт"(1913 р.) та „Життя в "Пласті" (1921 р). У цих книгах, даючи характеристику організації, О.Тисовський пише: "наше життя в Пласті, яке стараємося проводити якнайчастіше серед природи, а теж і в домівках, це дотепні, життєрадісні ігри, цікаві розмови, бадьорі пісні, корисні для нас заняття, що дають особисте задоволення й радість. Але всі вони змагають до одної великої, гарної, ідеальної цілі: до кращої долі української нації і її гідного місця в колі вільних народів світу. Щоб дійти до цілі й не розсівати наших сил, ми завели в себе лицарські чи пак козацькі військові звичаї".[18, 6]

При вступі до "Пласту" молодь приймала присягу: "Присягаюсь своєю честю, що робитиму все, що в моїй силі, щоб:

Бути вірним Богові і Україні,

Помагати іншим,

Жити за пластовим законом і слухати пластового проводу".

"Пласт" повчав, задавав вправи, легкі за виконанням, які, одначе, повторювані багато разів ставали другою натурою, ставали звичкою виконувати розважно поставлене завдання, без уваги на труднощі й особисті невигоди чи неприємності. Це не була сама лише теорія, не були самі лише поради, ніким і ніде не виконувані, не випробувані життям, практичною дійсністю. На цих правилах зросло не одне покоління "Пласту", загартувався не один борець за свободу української землі. Такими способами "Пласт" розвивав силу волі, формував характер пластуна, заохочував до самоосвіти та самовдосконалення міську та сільську молодь. "Пласт" відігравав значну роль у вихованні української молоді: по-перше, він був досить багаточисельною організацією – у 1925 році об'єднував 25107 пластунів, і по-друге, мав суттєвий вплив на перебіг подій у подальшому розвиткові молодіжного руху України [Г3].

Поєднання козацьких традицій і величезного пласту духовності української нації привели до значного поширення "Пласту" на території Галичини та поза її межами. У перші роки існування "Пласт" охоплював середньошкільну та студентську молодь Галичини. Згодом він поширився на ремісничу та сільську молодь Галичини та Волині [17, 77].

У 1923 році створено перші пластові гуртки в м. Рівне. Степан Семенюк стає комендантом рівненського окружного пластового куреня, який керував роботою дев'яти пластових гуртків Рівненського повіту із загальною кількістю членів близько 300 чоловік.

Пластовий гурток в Олександрії у своїй домівці проводив вечірні курси для населення читання з історії та географії України, видавав листок "Скоб", де подавав широку інформацію про життя та діяльність пластових груп. 1 листопада 1923 року польська поліція розігнала олександрійський пластовий осередок.

На початку вересня 1925 року брати Федір та Олександр Тижуки, учні Рівненської української гімназії Ф.Пекарського, створюють там пластовий курінь імені Гетьмана Мазепи. Це був змішаний курінь, куди входили і хлопці, і дівчата. Опікуном куреня став професор Баняк [45, 51]. На літні канікули члени куреня одержали завдання – пропагувати пластову ідею за місцем проживання та в навколишніх селах.

Різноманітною була діяльність пластунів. Вони організовували вечори, розваги для міщан та селян, читання літератури, мандрування по місцях козацької слави. Учасник волинського "Пласту", ківерчанин Петрочук К.П., згадував, що під час екскурсій по місцях козацької слави пластуни зустрічались з селянами, знайомились з їх життям, побутом, розповідали про боротьбу за незалежність України в різні періоди її історії.

Одним із засобів виховання молоді в українському дусі, формування в неї національної свідомості було таборування. О.Тисовський писав, що без безпосереднього зв'язку з природою, без фізичної та духовної наснаги немає справжнього "Пласту". У цьому таборі, так як і в інших, був надзвичайно насичений розпорядок дня. Прокидались пластуни о шостій ранку. Потім займались гімнастикою, купанням, прибиранням шатер, сніданком. З 8-ї до 12-ї години та по обіді, з 14-ї до 18-ї, вони займались працею, тобто набуттям теоретичних знань та практичних вмінь. Відпочивати йшли о пів на десяту. Проте така насиченість трудового дня таборян не відділяла їх від "Пласту", а навпаки, привчала до дисциплінованості та порядку, виховувала майбутніх борців за волю України.

За виховним призначенням табори поділялись на відпочинково-виховні, виховні, табори з особливим завданням, яким було виконання якоїсь справи, доповнення до пластових проб тощо. В 1924 році відбулась мандрівка старшого пластунства човнами по Бугу на Волинь та Полісся.

Однак ні за царського, ні тим більше за більшовицького режиму не могла існувати така організація, яка свій духовний зміст виявляла у вірності Богові та Україні. Повністю діяльність "Пласту" на Волині польська адміністрація забороняє 23 липня 1928 року.

На сучасному етапі розвитку суспільства відмічається піднесення та розвиток українського дитячого та молодіжного руху.

Початок відродження національного скаутського руху в Україні датується 16 грудня 1989 року, коли утворилася опікунська Рада. У три етапи проходив установчий з'їзд молодіжної організації "Пласт", який закінчився 13 квітня 1991 року прийняттям Статуту організації та ряду важливих заяв.

Національна скаутська організація України – "Пласт" – добровільна, неполітична, позаконфесійна і незалежна всеукраїнська молодіжна громадська організація. Вона є школою особистісного становлення. Тут дитина, проходячи ряд пластових виховних програм, здобуває досвід соціальної поведінки. "Пласт" дає змогу підліткові навчатися, вдосконалювати власні навички та вміння, розвивати таланти, при цьому маючи друзів, які підтримують і позитивно налаштовані один до одного. Дійсні члени "Пласту" гуртуються у чотирьох вікових групах (уладах): улад пластунів новаків (6-11 років); улад пластунів юнаків (12-18 років); улад старшого пластунства; улад пластового сеньйорату. Повнолітні члени двох останніх уладів працюють у "Пласті" на волонтерських засадах і виконують виховні, інструкторські та інші обов'язки.

У Рівному "Пласт" відновив діяльність у кінці 1989 – на початку 1990 років. Офіційно зареєстрована Рівненська станиця "Пласту" у 1995 році. Ініціаторами відновлення станиці "Пласту" в Рівному стали Володимир Русанов, Наталка Літковець, Оксана Заліпська. З кожним роком кількість членів Рівненської станиці збільшувалася, утворювалися все нові і нові гнізда, гуртки, курені.

Основна виховна одиниця "Пласту" – гурток, який об'єднує спільною діяльністю від 6 до 10 членів і дорослого виховника. У гуртку обирається лідер, а кожен з учасників виконує окремі обов'язки. За більш ніж 90 років своєї діяльності Національна скаутська організація України випрацювала систему виховання, спрямовану на підтримку і повноцінний всебічний розвиток особистості; багато молодіжних об'єднань, незалежно від політичних уподобань, перейняли як методику, так і форми його роботи з підростаючим поколінням.

Пластова виховна метода є системою поступального самовиховання. Вона грунтується на кількох елементах: пластова Присяга і пластовий Закон; гурткова система, самовиховання, навчання через працю, поступальні та заохочувальні програми. Всі ці елементи функціонують як цілісна система. Багаторічним досвідом доведено, що така форма виховання є ефективною у формуванні особистості. Пластова Присяга є основою життєвого світогляду, який грунтується на "вірі та вірності, оптимізмі та ідеалізмі, альтруїзмі та практичному житті"[2, 8].

Невід'ємною частиною самовиховання у "Пласті" є праця, яка включає вміння спільно діяти, організовувати та проводити разом різноманітні заходи, при цьому дбаючи один про одного. Виховним процесом у "Пласті" керують наставники, які є старшими друзями вихованців, представниками різних професій, це люди молоді, цікаві, неординарні.

За останні 15 років Рівненська станиця "Пласту" значно збільшилася чисельно: нині 80дітей віком від 6 до 11 років згуртовані у 2 новацьких гніздах (2 рої хлопчиків та 5 роїв дівчаток); у 4 юнацьких куренях та 11 гуртках ("Сальвії", "Бджілки", "Блискавки", "Соколята", "Лілеї", "Мрії", "Дракони", "Срібні ягуари" та ін.) налічується понад 80 хлопців та дівчат, 47 представників старшого пластунства. Рівненська станиця Пласту є однією з кращих в Україні і продовжує славну історію Національної скаутської організації України на теренах XXI століття.

Література

1. Головенько В. Молодіжний рух на Україні: історія та сьогодення // Рідна школа. – 1993. – № 5.
2. Михайленко А. Заки моря перелечу... – К., 1992.
3. Тижук Ф. Початок Пласту на Волині // Літопис Волині. – Вінніпег, 1992.
4. Тисовський О. Життя в Пласті. – Івано-Франківськ, 1992.
5. Шелестова Л. "Тому, хто біля тебе, руку дай". Інтерв'ю з головою КПС О.Заліпською// Шкільний світ. – 2004. – №7(231), лютий. – С.8 – 11.

6. Шкапій І. З історії молодіжної організації "Пласт" // Матеріали на допомогу педагогічним працівникам шкіл та СПТУ. – Івано-Франківськ, 1990.
7. Головатый Н.Ф. Социология молодежи. – Киев, 1999.

Булига О., м.Рівне,
директор РОКМ

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ – ЗБИРАЧ НАРОДНИХ СКАРБІВ. ЗВ'ЯЗОК ВОЛИНІ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНОГО

Моїм правилом в житті було – працюй, працюй, не дивлячись вперед і не озираючись назад; працюй, не чекаючи ні звідки і ні від кого ні нагороди ні подяки; працюй доти, доки служать тобі руки й доки б'ється живе серце в твоїх грудях, працюй на користь свого народу і на благо Батьківщини, дорогої тобі.
Д. І. Яворницький

"Д.І.Яворницький (1855-1940) – одна з найсвоєрідніших постатей і один з найцільніших характерів, які я зустрічав на своєму не бідному на цікаві зустрічі шляху."
М.Т.Рильський.

Мов живого, його згадували усі, хто знав, хто зустрічав. Тільки люди справжньої талановитості справляють завжди таке враження: вічно живих. Це був учений і діяч з широким колом інтересів, археолог, фольклорист, етнограф, лексикограф, письменник-прозаїк, що пробував свої сили й у віршуванні.

Катеринославський (Дніпропетровський) історико-археологічний музей, яким Дмитро Яворницький керував протягом багатьох літ, був його улюбленою дитиною, якій він віддав усього себе, це було поле невсипущої його праці.

Не випадково його інтереси були різносторонні – це допомагало йому спілкуватись і мати дружні стосунки з багатьма різними людьми: Микола Лисенко та Володимир Короленко, Ілля Рєпін та Лев Толстой, Марія Заньковецька та брати Тобілевичі, Микола Старицький та Леся Українка [3, 5]. Знайомство з Рєпіним вилось у те, що Яворницький навіть позував йому в образі січового писаря у відомій картині художника. Схожість цього образу з натурщиком була такою разючою, що Лев Толстой впізнав Яворницького під час залізничної подорожі в одному вагоні.

Позбавлений у 80-ті роки XIX ст. можливості жити і працювати на рідній землі, Дмитро Іванович увесь час не полишав надії повернутись в Україну. З Середньої Азії він писав: "Якби можна було приліпитись мені...чи там писарем, чи там членом яким у городі Катеринославі, – умер і не пішов би геть з нього"[2].

У липні 1905 р. він таки повертається в рідне місто, де стає директором місцевого музею. До 5 тисяч експонатів, що були в музеї, було додано ще 75 тисяч, більшість з яких вчений добув або містами і селами колишніми запорозькими, або під час археологічних розкопок. Також у цей час Дмитро Іванович очолює катеринославську "Просвіту", намагаючись боронити українську культуру від чорносотенного "терору".

Значну увагу Яворницький приділяв археологічним дослідженням. Розшукуючи козацьку спадщину, він не шкодував ні своїх коштів, ні сил, ламав руку, тонув у Дніпрі, під

час розкопок був засипаний землею і тяжко поранений і все ж знову продовжував відшукувати давні скарби. Готуючись до XIII Всеросійського археологічного з'їзду, професор Яворницький за власний рахунок протягом трьох років дослідив величезну площу, знахідки з якої експонувались на виставці з'їзду, що проходив у Катеринославі, а пізніше стали надбанням музею. Робота в галузі археологічних досліджень була для вченого не просто виконанням покладених на нього обов'язків – то була поезія життя [4, 15] Під час проведення розкопок Яворницький здобував не лише археологічні матеріали, від місцевих жителів, які допомагали у пошуках, він довідався про багато фольклорних та етнографічних пам'яток.

Багато років копіткої подвижницької праці віддав Яворницький краєзнавству. 830 пісень опублікував він у збірці "Малороссийские народные песни, собранные в 1878 – 1905 гг." Чимало з них дійшли до нас не тільки в словах, а й у нотах, оскільки Дмитро Іванович записував з голосу виконавця і тексти і мелодію. Вчений зібрав до 60 тисяч слів, раніше не зафіксованих лексикознавцями. 1920 р. вийшов І том його "Словника української мови".

Допитливий і наполегливий дослідник, Яворницький отримав дозвіл Синоду на право оглядати старовинні церкви й відбирати художньо-історичні речі, що перебували в Катеринославській єпархії. Протягом лише 1906 р. Яворницький зібрав понад 600 експонатів церковної старовини, кустарні та художні вироби переважно XVIII ст. [4, 15].

Завдяки старанням Яворницького до музею прибули картини з Російської Академії Мистецтв, надходили подарунки від І. Репіна та інших приватних осіб. 1909 р. з ініціативи директора для музею було куплено в селянки Мазаєвої з села Капулівки ділянку землі, де поховано кошового отамана Івана Сірка. Тоді ж встановлено в Кодацький фортеці пам'ятник Б. Хмельницькому, а біля Ненаситецького порога – меморіальну дошку в пам'ять про загибель біля Дніпрових порогів 972 р. князя Святослава [4, 16].

1910 р. Яворницький власним коштом виїхав до Єгипту, щоб ознайомитись зі зразками музейних будівель, техніки та архітектурного стилю. У 1912 р. за планом Каїрського музею було розпочате будівництво нового приміщення Катеринославського історико-археологічного музею, яке не вдалось добудувати у зв'язку з початком І-ї світової війни [4, 17].

Увесь час Яворницький не міг задовольнитись вже здобутим, прагнув набувати для музею все нові й нові експонати. Так, було заохочено відомого художника-баталіста академіка Самокиша намалювати картину "Бій під Жовтими Водами", завдячуючи чому музей збагатився на ще один експонат.

Музей для Дмитра Івановича. був не стільки місцем роботи, як храмом культури, де він не просто керував культурним закладом, а священнодіяв. Ось як описує це Іван Шаповал : "Щодня вранці приходив він до музею в чорному костюмі, білій лляній сорочці, вишитій блакитною та коричневою заполоччю, з коміром, зав'язаним блакитним шнурочком, що кінчався китицями. На голові в нього вліті солом'яний бриль, в руках неодмінна палиця. Лишивши бриля й палицю у робочому кабінеті, він ішов через музей у двір. Там у нього є свій заповітний куточок незайманої природи, що нагадує клаптик давнього степу... Постоявши отак з своїм "Диким полем" і звіривши йому свої думки, Дмитро Іванович іде до свого робочого кабінету, прикрашеного вишиваними рушниками, картинами з побуту українського села, портретами гетьманів, кошових та видатних діячів української культури." [4, 17].

Музейну працю вчений суміщав з педагогічною діяльністю, яку розпочав ще в Петербурзі та Москві. У Дніпропетровську він працював професором місцевого університету на кафедрі історії України. Як згадували колишні студенти, перед початком своїх лекцій він попереджав, що свою дисципліну буде читати українською мовою, а екзамени прийматиме як українською, так і російською. Розуміючи мовну специфіку регіону, Яворницький зауважував: "Бо в такій справі я ніколи не держався вузького погляду: і те, що гарне своє, і те, що хороше чуже, однаково схиляли мене до себе."[4, 20].

Будучи директором музею в 1925-1930 рр., він керував науково-дослідною кафедрою українознавства, що підлягала Головнауці. В музеї і на кафедрі було чимало співробітників

та аспірантів, які в майбутньому стали відомими вченими: археолог Грінченко, історики Гуслистий, Сап'ян, Матієвський та інші .

І все ж лише музей залишався головним дітищем ученого. 1932 р. Яворницький писав про нього: "В останні роки він здобув стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значенню хіба що музеям Москви та Петербурга". Не лише сам Яворницький вихваляв свій музей, ось слова людини, чиє ім'я носить місто на Дніпрі : "Як музей, так і його засновника і охоронника треба підтримати. Для молодого покоління в музеї є багато експонатів – характерних зразків творчості історичного значення" [4,20].

Працював Яворницький допоки билось його серце. 5 серпня 1940 р. його не стало, а 5 січня 1961 р. останки академіка було перенесено на територію музею, який носить сьогодні його ім'я.

Сьогодні діє будинок-музей академіка Яворницького у приміщенні, де вчений жив останні 35 років свого життя. За вікнами будинку видно дерева, посаджені руками Дмитра Івановича: тополя, клен, сосна, горіх, абрикос. Довкола він посадив також оспівані в українських народних піснях руту-м'яту, барвінок, любисток, калину. Був тут і куток улюбленого широкого Дикого поля. Тисячі людей приходять до будинку Яворницького, історичного музею аби краще познайомитись з життям і діяльністю, вшанувати пам'ять великого подвижника, глибинами душі відчути подих історії, поклонитися величі запорозького характерника, про якого ми сьогодні з вами згадуємо незлим, тихим словом.

Тема минулого українського козацтва була одним з головних наукових інтересів вченого. Свої дослідження з проблем вивчення цього феноменального явища нашої історії він виклав у праці "Історії запорізьких козаків". У ній Яворницький неодноразово згадує про Волинь та волинян. І це не випадково. Внесок Волинського краю у розвиток українського козацтва є дуже значним. Волиняни брали активну участь у становленні цієї грізної сили. На території краю відбувались визначні події, пов'язані з козацькою минувшиною. На думку вченого, нерегулярне військо Литви на рубежі XV-XVI ст. становили козацькі загони, які організовували старости українських міст. Так, Яворницький наголошує, що в 1508 році одна частина козаків, керована брацлавським і віленським старостою князем Костянтином Івановичем Острозьким, розгромила татар, які грабували прикордонні області Литовської Русі [6, 8]. Керував волинський князь і погонею за татарською ордою, яка вдерлась у південну частину Великого князівства Литовського в 1512 р.

Високо оцінює Яворницький роль ще одного волинського князя, Дмитра Вишневецького, який, на його думку, уперше об'єднав козаків і "поклав початок їхній столиці, названій Січчю". Дмитро Яворницький підкреслив, "що князь зовсім покинув польського короля і спорудив серед Дніпра на Хортицькому острові, навпроти Кінських Вод, місто поблизу кримських кочовищ" [6, 17].

Справу Вишневецького продовжив ще один волинський князь, Богдан Ружинський, який керував низовими козаками у кримському поході 1575 року [6, 28]. Через десять років гетьманом у козаків був волинський князь Михайло Ружинський, який перебував на Запоріжжі разом з братом Кириком [6, 53].

Яворницький вважає, що перший виступ козаків проти поляків був зумовлений "злиденним становищем, становим й економічним, українського люду взагалі й козацтва зокрема, у яке вони потрапили після злиття України з Литвою і Польщею"... "центром ваги козацького руху на той час були саме подільсько-волинські маєтності князя Острозького" [6, 59]. Він описує волинські події під час козацького повстання під проводом Криштофа Косинського [6, 61-64]. Також дослідник детально зупиняється на наступному козацькому повстанні, що також було пов'язане з князем Костянтином-Василем Острозьким та волинським краєм і увійшло в історію під назвою повстання Наливайка [6, 81-109]. На думку Яворницького, у боротьбі Наливайка та його союзника Лободи

"значно чіткіше виявилися причини ворожнечі козаків проти поляків, ніж у боротьбі Косинського й низових козаків з волинськими панами" [6,108]. До станової та економічної причин додалася ще й релігійна. "Кращим доказом цього, – вказує Дмитро Іванович, – можуть бути наїзди священика Дем'яна Наливайка, вченого захисника православ'я, на маєтки польських духовних і світських осіб, прихильників унії" [6,109].

Відзначає Яворницький і роль у боротьбі українського козацтва вихованця "Волинських Афін" – Острога – гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, для якого Запорізька Січ стала другою, вже військовою академією [6, 124-135].

Досить мало уваги дослідник приділяє уваги повстанню Богдана Хмельницького, не згадує ні словом про Берестецьку битву, що можна пояснити тим, що другий том "Історії запорізьких козаків" творився в Узбекистані, де написати його, як вказує автор, "було майже таким завданням, як переплисти первісним човном Каспійське море" [6, 5]. І все ж, незважаючи на значні прогалини цього періоду, Яворницький вказує на похід запорозьких козаків на Волинь в кінці 1648 року та волинські події 1654 р. [6, 275-276]. З усіх волинських міст Острог найчастіше згадується на сторінках дослідження у зв'язку з подіями, пов'язаними з минувшиною українського козацтва. Розповідаючи про походження Северина Наливайка, Яворницький вказує, що, на думку деяких дослідників, він народився саме в Острозі, де в нього "було двоє братів, один з яких на ім'я Даміан був придворним священиком у князя Костянтина Острозького" [6, 81].

Відзначає дослідник і подію, що відбулася в Острозі 2 вересня 1670 року. У цей день було укладено договір між запорозькими козаками в особі гетьмана Михайла Ханенка та польською владою в особі короля Михайла, який обіцяв зберігати давню військову вільність запорожців і Православну церкву. На взамін від козаків вимагалося припинити в Січі та повітах усілякі бунти [6, 273-76]. Яворницький вказує, що в Острозі 1670 року від імені низового війська запорозький писар Андрій Тарасенко поставив свій підпис на документі. Це було винятком із правил, оскільки загальною формою писарського підпису звично було "Атаман кошовый зо всім старшим и меншим низовим Войська Запорожского товариством".

Острожани майже до кінця існування Запорізької Січі не втрачали зв'язків з козацтвом. У 1768 році в урочищі Кагальник у Покровській похідній церкві служив священик Кирило Остролуцький, родом з Острога, вихованець Київської духовної академії [5, 217].

Необхідно відзначити й деякі неточності в описі волинських подій у дослідженні Д.Яворницького. Смерть К.І.Острозького він датує 1620 роком, коли насправді помер його онук Януш [6, 261]. К.І.Острозького вчений називає "польським паном" [6, 262].

Загалом, дослідження Д.Яворницького з історії українського козацтва не були спрямовані на аналіз подій, пов'язаних з історією Волинського краю та його представників. Проте сторінки козацької минувшини, особливо перші кроки козаків, були тісно пов'язані з Волинню, про що й оповідає дослідник.

Досить символічним є той факт, що восени 2005 р. Волинь вшановує пам'ять ще одного визначного українського козакознавця, Ігоря Свєшнікова, чия біографія тісно пов'язана з Волинню, на землях якої він здійснив значні археологічні дослідження, посеред яких чи не найголовнішою справою його життя стали розкопки на місці козацької битви 1651 року, котра увійшла в історію під назвою Берестецької. В нашому краї Ігоря Свєшнікова заслужено називають "волинським Яворницьким". Саме він продовжив вивчення козацької минувшини, розпочате Дмитром Івановичем. Використовуючи археологічні, а також писемні джерела, Свєшніков зібрав унікальний матеріал про одну з найбільших козацьких битв, доповнивши фундаментальне дослідження свого попередника. Як відзначалось раніше, майже через півстолітній відрізок часу з'являються гідні дослідники козацької минувшини [1, 133]. Підтвердженням цього є біографії Яворницького та Свєшнікова. Їх розділяв більш як піввіковий відтинок часу, проте любов до історії українського козацтва, прагнення об'єктивно, на високому науковому рівні дослідити її зблизило їх і поставило в

ряд тих вчених, які зробили найбільший внесок у висвітлення сторінок феноменального явища вітчизняної історії – українського козацтва.

Література

1. Булига І. Дослідження території Берестецької битви у 1910 році. // Берестецька битва в історії, літературі та мистецтві. Науковий збірник. – Рівне, 2001. – С.130-134.
2. Перкова А.І. Меморіальний будинок-музей академіка Д.І.Яворницького. Каталог. – Дніпропетровськ. – 1990.
3. Рильський М. Запорозький характерник // Шаповал І. В пошуках скарбів. – Київ, 1965. – С.5-8.
4. Шаповал І. В пошуках скарбів. – Київ, 1965. – 327 с..
5. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 1. – 319 с.
6. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Львів, 1991. – Т. 2. – 392 с.

Бухало Г., м.Рівне,
канд. іст. наук, в.о. професора кафедри
українознавства РІС, провідний спеціаліст РОКМ

СЛОВО ПРО МИКОЛУ ТЕОДОРОВИЧА ТА ЙОГО ПРАЦЮ

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризуються пробудженням національної свідомості багатьох народів Європи. Революційні події, які в той час відбувалися в цій частині світу, торкнулися й Росії та її складової частини – поневоленої нею України. Правителі імперії вимушені були під впливом цих подій провести деякі політичні реформи.

Це торкнулось і Російської православної церкви. Так, 21 жовтня 1850 року на адресу архієпископа Волинського Арсенія надійшло таке розпорядження:

"Обер-прокурор прислав св. Синоду на розгляд справу церковних парафій з метою кращого вивчення історії церкви, в якій поручає почати збирати всі можливі матеріали; просив це зарядження подати єпархіальним владикам. Опрацювання матеріалів доручити особам, що мають на це здібність, або духовним установам без окремого винагородження. Кожна консисторія має повідомити про хід справи" [3;19].

На виконання цього розпорядження викладачі Волинської духовної семінарії, якій було доручено виконувати ці настанови, розробили ряд конкретних запитань, пов'язаних з історією церков та населених пунктів Волині, на які мали дати відповіді в першу чергу священики парафій Волинської єпархії.

Але участь у цій акції взяло всього лише кілька священиків , невелике число і краєзнавців, любителів старовини. Найбільшу кількість описів (39) церковних громад надіслав священик А. Сендульський, всі інші надіслали лише 17 [3;20]. Отримані листи опрацьовували члени своєрідного комітету, який складався з чотирьох чоловік – трьох професорів та одного вчителя. Після наукового опрацювання ці матеріали публікувалися на сторінках "Волынских епархиальных ведомостей".*

Але це був лише початок тієї величезної роботи, яку треба було виконати, адже по всій Волинській єпархії налічувалося 1850 містечок, міст, сіл тощо, у яких були церковні святині.

---

* *"Волынские епархиальные ведомости" (1867-1916) – журнал, друкований орган Волинської епархії, який виходив два – три рази на місяць , потім – щотижнево, спочатку в містечку Почаєві, а від 1909 р. – у Житомирі. Редакція видання розміщувалася в Кременці, а від 1909 року – у Житомирі.*

Урядовці Волинської духовної консисторії на основі отриманих матеріалів з місць надрукували "Статистические данные о приходах Волынской епархии"[3;20].

Проте це видання не відповідало тим вимогам, які ставилися у згаданому вище розпорядженні св. Синоду. Довідки, які пропонувалися читачам, були виконані на невисокому науковому рівні, не була продумана в належній мірі структура видання.

Тоді керівництво семінарії звернуло увагу на 36 – річного енергійного викладача Миколу Івановича Теодоровича.**

У своєму активі він вже мав ряд наукових праць, зокрема – "Учение Тридентского Собора о первородном грехе и оправдании в связи с православным и протестантским учением о том же предмете"// Историко-критический очерк в области сравнительного Богословия. - Почаев, 1886 г. Оттиск из "Волынских епархиальных ведомостей" за 1886 г, № 1-16: "Толкование на соборное послание Св. Апостола Іакова". - Вильна, 1897 р та ін.

Він збирав матеріали на краєзнавчу тематику по містечках та селах Волині, і з 1892 року керівництво семінарії доручило йому готувати майбутнє видання з історії Волинської єпархії. Досвідчений вчений – краєзнавець Микола Теодорович з усією енергією взявся за виконання нелегкого наукового завдання. Він значно розширив його тематику, включивши у склад майбутнього видання дані не лише про "церкви и приходы", але й історію населених пунктів, у яких розміщені святині.

У зв'язку з цим він звертався до священиків, дияконів, дяків, селян, лісничих, вчителів, лікарів, юристів з проханням записувати і надсилати йому перекази, легенди, пісні, історії населених пунктів, де розташовані храми. Рекомендувалося записувати спогади і про найважливіші події, які відбувалися протягом віків у тому чи іншому населеному пункті, присилати описи старовинних городищ, урочищ, річок, лісів, боліт, гір, сільських "кутків" тощо.

Проте робота над виявленням, вивченням, збором та опрацюванням історичних матеріалів йшла дуже повільно, мляво: багато священиків, яким було доручено виконувати цю почесну місію, далеко не завжди розуміли вимоги, які були поставлені перед ними, гірше того – були й такі, які взагалі ігнорували цю справу.

Таке становище примусило Миколу Теодоровича 15 разів [3; 20] звертатися через "Волынские епархиальные ведомости" у першу чергу до священиків із закликами подавати на його адресу необхідні матеріали.

Але на його полум'яні заклики відгукнулося лише 135 священиків. Проте й надіслані матеріали далеко не завжди були належного наукового рівня, і автору – упорядникові майбутнього видання треба було багато потрудилися над їх опрацюванням.

Проте М.Теодорович ні в якому разі не планував будувати майбутню книгу лише на спогадах, легендах, переказах. Він багато працював в архівах, де розшукував документи про той чи інший приход, храм, про те чи інше село чи містечко. Так, він багато часу

** *Микола Іванович Теодорович – історик – краєзнавець, волинезнавець. Народився в 1856 році в родині священика м. Гродно (нині Республіка Бєларусь). У 1879 році закінчив Литовську духовну семінарію. Вищу духовну освіту здобув у Санкт-Петербурзькій духовній академії, після чого 4 серпня 1883 року був призначений викладачем Святого письма (у званні кандидата) у Волинську духовну семінарію. І квітня 1899 року призначений інспектором народних училищ Калиської дирекції (м. Турек, нині Республіка Польща) , а з 1 листопада того ж року переведений на таку ж роботу в Сідлецьку [5; 3167] дирекцію з центром у м.Біла (нині Республіка Польща). Активно співпрацював з Волинським історико-статистичним комітетом.*

Директор Волинського обласного краєзнавчого музею А. Силюк висловлює сумнів стосовно твердження деяких авторів про те, що М.Теодорович згодом став членом Подільського історико-археологічного товариства, а в 20-30 рр. був єпископом Української Православної Автокефальної Церкви на Волині, в Польщі, США, де й помер у 1932 році [11;77].

провів над вивченням документів , які вміщені в багатотомному капітальному виданні "Архив Юго-Западной России" (так царські правителі іменували з кінця XVIII – початку XIX ст. Україну-Г.Б)...[1]. Використав він і "Описание актов Киевского центрального архива".

Опрацював М. Теодорович і архів князів Сангушків [14] , опис життя князя Курбського на Волині [7], праці польського дослідника Волині Тадеуша Єжи Стецького [15,16], окремі замітки, вміщені в річниках, квартальниках, щоденниках високопоставлених діячів.

Вченого часто в цей час можна було бачити в архівах, у церквах, монастирях, де він робив багато виписок тощо.

Широко він використовував і "Церковні літописи", які розпорядився вести по парафіях єпархії архієпископ Агатангел з 1867 року.

Доволі часто цитує дослідник уривки з оригінальних документів староукраїнською, польською, литовською, російською мовами.

У свою роботу (маємо на увазі його п'ятитомний "Історико – статистичний опис"...) він доволі широко включав інформацію не лише про церкви, монастирі, а й про населені пункти Волині.

У книзі знаходимо й цінні нариси, які написані, як правило, на підставі архівних матеріалів – про історію друкарства в краї, про роди Радзивилів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких, Броель – Плятерів, Яблоновських, Ільїнських та ін.

Книга включає і розширені нариси про повітові міста – Дубно, Острог, Рівне – і старовинні містечка, описи церков і сіл по благочинних округах.

У результаті наполегливої праці М.Теодорович підготував до друку відомості про 1477 приходів та церков десяти волинських повітів [11; 77] , разом більш як 3.300 сторінок друку, які спочатку публікувалися на сторінках згадуваних вище "Волынских епархиальных ведомостей", а згодом – у п'яти томах – (1888 – 1903 роках) "Историко-статистических описаний..." Книги ці випускала друкарня Почаєвської Свято-Успенської лаври [12].

Цінність праці Теодоровича полягає в тому, що він у ній використав такі архівні матеріали, які збереглися лише на сторінках цього видання.

Як підкреслює А. Силюк, "Книгу було високо оцінено і рекомендовано для фундаментальних, учнівських та церковних бібліотек, [11; 78] а в Звіті обер-прокурора Святійшого Синоду по відомству православного віросповідання за 1882-1893 роки відмічалося:"...из числа многих литературных трудов следует отметить сочинение Н.Теодоровича... [оно] , "как памятная книжка 900-летней жизни г. Владимира-Волынского в местной иерархии, по полноте своей и объективности изложения, является вполне добросовестным трудом и заслуживает внимания" [Див.:11;78].

...Пройшло сторіччя з часу виходу у світ п'ятитомника, у створення якого стільки праці вклав невтомний Микола Теодорович. Але праця його не втратила своєї актуальності – навпаки, вона стала ще більш актуальною. Про неї 9 разів згадує Максим Бойко у своїй праці "Бібліографія церковного життя Волині" [2; 38, 47, 48, 51, 57, 64, 85, 107].

Високу оцінку праці М.Теодоровича дає дослідник історії Волині Іван Левкович. Він пише: "... заслуговує на увагу безінтересовна праця учителя духовної семінарії М.І.Теодоровича, що в 1888-1898 рр. видав свою, – основану на багатому матеріалі, зібраному при співпраці волинського духовенства – кількатомову працю п.н. "Историко-статистическое описание Волыни"[8; 149].

Багатотомну працю М.Теодоровича використовують у своїх наукових дослідженнях і зарубіжні автори, наприклад, Павло Сигодовський з Любліна [17; пос. 1, 3,]

І хоч як би не бажали керівники Української радянської енциклопедії та Інституту історії АН УРСР не давати посилань на книги М.Теодоровича (мова ж у цьому виданні йшла про приходи та церкви, проти яких так різко виступали більшовицькі ідеологи !) , але вони змушені були це зробити.

Для прикладу візьмемо хоча б один том із серії "Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область" . На сторінках цього видання вміщено цілий ряд посилань на документи з праці М.Теодоровича[див. пос.179, 205, 219, 246, 247,260, 309, 322, 411, 412, 454, 461, 573, 574, 586, 598, 612].

Пояснити феномен книги М.Теодоровича можна дуже просто – вона написана з щирою любов'ю до Волинського краю, у створення її автор у першу чергу і його помічники вклали всю свою душу. Книга розкриває історію храмів, населених пунктів, де вони були розташовані, вона розповідає про видатних діячів краю, імена яких так тісно пов'язані з історією нашої Волинської землі. Цим самим книга викликає любов до свого народу, до свого краю, міста, села, хутора...

Відомий дослідник історії Волині Максим Бойко, який десятки років свого життя, перебуваючи у США, присвятив вивченню та популяризації у світі історії цього регіону України, пише: "Микола Теодорович у вільній Україні повинен бути від Волинської землі по смерті нагороджений належним пам'ятником за майже епохальну працю для добра Волині, яку він віддано любив, і в кількох місцях згаданої праці болів над забороною рідної мови."[3; 21].

Література

1.Архив Юго – Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском губернаторе, ч. 1-8 .- К., 1859-1914 гг.

2.М.Бойко. Бібліографія церковного життя Волині.- Блумінгтон (США), 1974.

3.М.Бойко.Достойна пам'ять про Миколу Теодоровича // Літопис Волині. Науково-популярний збірник волинезнавства.- Вінніпег (Канада), Р.Х-XI.1971-1972.

4.М.Бойко. Матеріали до студій волинезнавства за кордоном. Осередок бібліографії Волині.- Блумінгтон, Індіана, ЗДА. Машинопис.

5.Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. У 10 т./ Голов. ред. В.Кубійович.- Мюнхен, Нью – Йорк: Молоде життя.- Перевидання в Україні.- Львів, 2000.- Т.8.

6. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область .- К, 1973 .

7. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.- Т 1. – К., 1849.

8. Левкович І.Нарис історії Волинської землі. – Вінніпег (Канада), 1953.

9. Описание актов книг Киевского центрального архива.

10.Отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного вероисповедания за 1882- 1892 годы. – Спб., 1895.

11. А.Силюк. Микола Теодорович. Біобібліографічний нарис // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Збірник наукових праць. Ч. 1. – Луцьк, 1998.

12. Теодорович. Н.И. Историко – статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.Т.1.Житомирский, Новоград – Волынский, Овручский уезды.- Почаев, 1888, 436 с.- Т.2. Ровенский, Острожский, Дубенский уезды.-Почаев, 1890, 697 с.- Т.3. Кременецкий и Заславский уезды . – Почаев, 1894, 696 с.- Т.4. Староконстантиновский уезд (цей та 5-й томи мають дещо доповнену і більш відповідну змісту книги назву «Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и др. отношениях».- Почаев,1899, 934 с.- Т. 5. Ковельский уезд.- Почаев, 1903 , 560 с.

13.Теодорович Н. И. Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ.- Почаев, 1901 г.

14.Archiwum ksiazat Lubartowiczuw Sanguszkow w Slawucie. T. 1-3.

15.Stecki .Wolyn.- Lwow, 1864.

16.Stecki .Z boru i stepu.- Krakow, 1888.

17.Sygodowski P. Sanktuarium w Uhlach na Wolyniu w swietle wizytacji z archiwum panstwowego w Lublinie.//Волинська ікона: дослідження та реставрація. Науковий збірник, вип. II. Матеріали XI міжнародної наукової конференції. 3-4 листопада. 2004 р.- Луцьк, 2004.

Верговський С., м.Київ

"КОРОЛІВСЬКІ" ХРАМИ "ВЕЛИКОЇ ВОЛИНІ"

Етнічна спадщина має містити все, що в неї було сакрально введено протягом безперервного традиційного буття. Це викликане тим, що, маючи сакральні засади введення явищ у культуру, традиційне суспільство не має якихось засобів їхнього масового виведення, а світогляд залишається стабільним, лише проходить етапи розвитку, і всі введені в культуру явища, напластовуючись за етапами розвитку світогляду, продовжують йому відповідати.

Цікаво простежити цю відповідність прагматичного і сакральних ознак будь-якого явища традиційної спадщини, виявити провідні і підлеглі їм чинники, що й визначає духовний чи прагматичний тип культури. Це дозволить вивчати генезу явищ культури та оцінювати процеси сучасних тенденцій культури, спираючись на тисячолітній досвід повноцінного традиційного культуротворення, в якому всі побутові речі є видатними творами мистецтва, а кожна дія, робота є священнодією гармонійного співтворення Світу.

Тут звернемось до традицій храмобудівництва, зокрема, реліктового типу „королівського" храму, поширеного на теренах, так би мовити, „Великої Волині", відомого й на інших територіях. На Поліссі зосереджена така варіативність реалізації традиційними засобами певних прагматичних функцій, що за нею правомірно припустити тривалі процеси напластування на давніші явища новіших, відповідно до прагматичних потреб. Тут поряд стоять будівлі з дахами на кроквах, дахами на сохах і з дахами зрубними. І це розмаїття будівельних типів накладається на розмаїття функціональних типів – житла, господарських, виробничих та громадських будівель, передусім культових. Разом це витворює калейдоскоп явищ, незрозумілий в уявленнях прагматичних чинників, а поширена тут реалізація різних функцій засобами, подібними між собою, переконує у вторинності прагматичних чинників, у приналежності спадщини до культури космічно-духовного типу, у якій прагматичне реалізується як сакральне, яке вимагає і духовної гармонійності, і прагматичної досконалості.

Сошний храм на Рівненському й Житомирському Поліссі, попри свою реліктовість, є масовим і автохтонним. Сошний тип у певних функціональних пристосуваннях бачимо тут і в житлі з дахами на „дідках", врубаних у стіни, чи сохах, закопаних у землю. Бачимо тут сохи у клунях, хлівах, повітках з дахами на „дідках", врубаних у стіни та балки, та на сохах, закопаних у землю. Широко побутують „дідки" у стебках. Та чи не найближчий аналог застосування сох у храмах бачимо в конструкціях масового тут типу „козлового" вітряка. Такий каркасний вітряк повертається навколо масивного центрального стовпа, врубаного в масивну хрестовину і підпертого підкосами з кінців хрестовини. Такі підкоси називають козлами, тож за цим і весь вітряк називають козловим. Проте й сам стовп має окрему назву, це – „король", він, як і „дідок" у хаті, коморі чи клуні моделює антропоморфного предка, але не родинного, а громадського, суспільного рівня. Саме така комплексна конструкція стовпа на хрестовині з підкосами й застосовується для влаштування шатрового даху храму над квадратною кліткою стін бані. Очевидно, у вітряку як порівняно пізньому функціональному типі будівель через потребу центричної конструкції, був використаний прадавній храмовий досвід влаштування центричної сошної конструкції, яка дозволяла б здійснювати повороти корпусу вітряка. Саме у храмах, завдяки сакральній функції, консервативно продовжували зберігатись прадавні каркасні шатрові конструкції як центричної шатрової моделі Світу, уособленої небесним шатром. І саме таке повторення у виробничій споруді цього давнього сакрального конструктивного комплексу сприяло збереженню у вітряках і прадавніх сакральних назв його елементів, таких як „козел" і „король", що є персоналіями культу священних предків, у той час, коли у традиційних храмах, зведення яких було заборонене синодом два століття тому, ці назви вже не фіксуються.

Щоправда у храмах із „заломами"-ярусами розміри „короля" невеликі і установки монтажних підкосів-козлів не потребують, а до „короля" приставляють лише ключі даху, тож така конструкція, втрачаючи зооморфну семантику, зберігає антропоморфну – святителя „короля". І це переконує у правомірності застосування до таких храмів назви „королівських", а не „козлових", як у вітряках.

Про давнину виділення прадавнього, бездоганного в сакральному відношенні, каркасного центричного типу будівлі з центричним сошним шатровим верхом у функціональну будівлю храму говорять археологи [1], яким відома масова присутність на теренах Європи дохристиянського „храму в чотири стовпи". А як виглядав такий дохристиянський каркасний храм, дізнаємося від християнських місіонерів, які, руйнуючи славнозвісне святилище прибалтійських слов'ян на острові Аркон у Балтійському морі, педантично описали те, що вони руйнували, передусім храм Світовида [2]. Оточений понизу опасанням з пишним різьбленням по дереву, він становив високу вежу з чотирьох масивних стовпів, перев'язаних ригелями й підкосами (як у дзвіницях та вітряках). Е центрі цієї каркасної клітки, обтягнутої пурпуровою тканиною, височів велетенський дерев'яний „ідол" самого Світовида. Тож бачимо, що це антропоморфне божество як уособлення духів предків, рівноцінне дохристиянському Даждьбогу чи християнському Богу-Отцю, місією цього божества у святилищі є **видіти** духовно всеосяжний **Світ**, рівноцінний християнському Святому Духу чи дохристиянським синонімам цього вияву (Сварог, Перун, Доля, Вирій, Грім тощо) і здійснювати духовне посередництво між людьми і цим всеосяжним духовним Перуном-Простором-Світом. Тож перед нами піднятий до суспільного статусу Світовида родинний культ предка-„Діда" як духовного посередника між живими людьми і всеосяжністю духовного неба, культ, яким наповнено всю традиційну ритуалістику, до всіх виявів якої, до кожного родинного чи календарного свята і навіть до кожного ритуалу споживання їжі запрошують духів предків (Діди, Святі Батьки, Святі Родителі, **Отче**наш, Даждьбог). Світовид демонструє громадську форму цієї віри, сакрально тотожної етнічній вірі українців, і основним духовним компонентам християнства з Богом-Сином, Богом-**Отцем** і Святим Духом, який включає усе суще. Бачимо виділення домашньої віри в інститут релігії, а традиційної каркасної будівлі – у споруду з виключно сакральною функцією – храм. Тож є всі підстави вивершити таку каркасну вежу з центричною функцією, центричним, сакрально бездоганним каркасним, сошним шатром. У цьому контексті спроби Дінцеса Л.А. вивершити храм двосхилим зрубним дахом [3], який у культуру людства введений як будівельний прийом лише на рубежі нової ери, видається необгрунтованим. Процес вростання новітньої традиції зрубу у прадавні традиції каркасного будівництва йшов інакше, саме про нього свідчать „королівські" храми Волині, у яких зруб опанував лише стіни, а дах, як генетично давніша частина будівлі, у якій концентрується сакральна семантика, залишився прадавнім, традиційно-каркасним. Тож повністю каркасні предки королівських храмів Волині стояли на теренах Європи як масовий автохтонний тип храму, допоки не були витіснені (примусово) імпортованою разом з християнством базилікою. Але донині пам'ять про автохтонну традицію Європи бачимо у вежах перед костелами, у тенденціях готики, у шпилястих вежах ратуш та інших громадських будівель, якими донині вишпилюються старі частини Європейських міст. Прадавня розвинена традиція багатоярусного каркасного храму не була повністю витіснена. Вона продовжувала жити в багатоярусних каркасних костелах Норвегії, пагодах і храмах Південно-Східної Азії, у різних релігіях, а на острові Балі донині стоять численні дерев'яні каркасні багатоярусні храми. Багатозаломні зрубні бані традиційних храмів України також ведуть свій родовід від каркасних багатоярусних автохтонних храмів Євразії, їх стуктур, виконаних у зрубі, і процес трансформації цієї традиції фіксують „королівські" храми. Вежі перед мурованими (Спас на Берестові, Чернігівський Спас, Софія Київська) та дерев'яними храмами (Нові Млини, Городище, Клесів, Гішин, Залізниця), вежі-дзвіниці перед лемківськими храмами та окремими храмами Правобережжя, каркасні дзвіниці, російська традиція дзвіниці над чи перед бабинцем, а також шатрові верхи

традиційних храмів Півночі Росії, як і застережена І.Грабарем подібність бойківських багатозаломних зрубних храмів і багатоярусних кам'яних храмів Індії, – свідчення пам'яті про дохристиянські дозрубні, каркасні традиції всього континенту. Архаїчні пласти цієї прадавньої сакральної традиції і певні кроки розвитку каркасної багатоярусності у зрубну багатозаломність бережуть королівські храми „Великої Волині".

Попри масове поширення архаїчного типу „королівського" храму на Правобережному Поліссі, він донині не осмислений науковцями як окремий самодостатній тип. Це пов'язано з тим, що за поширеною в науці „європейською" бездуховною моделлю культури матеріальні предмети не можуть бути носіями сакральних якостей, тож сакральної семіотики деталям храму не шукали, і всі ці „королі", „козли" й „ключі" залишились поза увагою. Окрім того, бані такого „королівського" храму (за винятком дзвініць) мають стелі, укладені дошками по балках, у верхній частині зрубів стін, тож конструкцій горища не видно, а лазів на горище у храмах не робили. Дослідники задовольнялись тим, що дахи каркасні, не розрізняючи дахів на кроквах і сохах. Каркасні конструкції вважали спричиненими ніби вирубкою лісу, а традиції зрубних дахів вважали реліктами сивої давнини [4], тож храми з каркасними дахами, зокрема і „королівські", потрапляли в розряд якихось неповноцінних, чи то спотворених новітніми впливами [5], чи перебудованими на вимогу синоду, що масово проходило все 19 століття. Так трапилось при нашому спільному з Г.Логвином і М.Приходьком дослідженні церкви в с.Дроздинь. До прадавньої каплиці в 19 столітті прибудували вівтар, стеля храму має „залом" в центрі. Коли зірвали дошку стелі і переконались, що дах каркасний, це стало вироком повноцінності храму: „Не пам'ятка". Дослідження були припинені, навіть не з'ясовуючи характеру конструкції каркасного шатра з „заломом" всередині, у приміщенні. Для „реабілітації" цього ж храму В.Завада докладав чималих зусиль у спробах з'ясувати, чи первісно храм не мав зрубного шатра, яке згодом, можливо, замінили на каркасне. Виведене до половини висоти зрубне шатро вівтаря храму 16 ст. у Гішині вважали наслідком перебудов, хоча тут досі збереглись довершення зрубного півшатра „королем", кронштейни карнизів і водоточина, а перебудови торкнулись лиш західної частини покрівлі (іл.13-14). Храм у Дроздині так і загинув у статусі малоцінних. Так загинули унікальні храми й у селах Березові, Храпуні, Хіночах, Єльно, Князь-селі, та багато інших, всі вони не були включені до списків пам'яток, що охороняються державою, тому що не була науково осмислена їхня реальна історико-культурна цінність. А це ж найдавніший тип автохтонного для Євразії храму, який вписав багато славних сторінок в історію будівельної культури людства, давно на часі належно осмислити ці унікальні вияви і спадщини „Великої Волині", побачити королівські компоненти храмів в Олевську, Ушомирі, Ковелі (16 ст.), Суходолах (16 ст.) та ін.

Музею народної архітектури та побуту України вдалося перемістити для експонування каплицю 17-18 ст. із села Клесів. Одноярусна каплиця 17 ст. з класичним „королівським" верхом. Король проходить крізь дах і вивершується антропоморфною формою, що унаочнює сакральну семантику „короля". Бабинець прибудований у 18 столітті, двоярусний, з невисокою каркасною вежею на стелі і подібним „королівським" верхом. Це етапи розвитку традицій каркасного храмобудівництва – від структури зі стінами і „королем" до багатоярусної (іл.5,6). Переведення цих структур у зруб і витворює все оте розмаїття традиційного храмобудівництва України від беззаломних бань з освітленим зверху внутрішнім простором, які демонструють Київщина і північне Лівобережжя, до розмаїття багатозаломності і багатобанності. „Королівські" ж храми документально фіксують етапи й різні варіанти перевтілення майстрами досвіду каркасного храмобудівництва у зруб, і у збереженні зрубними храмами структурних здобутків каркасного будівництва і у розкритті нових можливостей зрубу. У храмах сс. Клесова, Синкевичів, Давидгородка і храмах Лівобережжя, таких як церкви в сс. Городище, Синявка, Нові Млини, а також у вітряку с.Синявка (іл.19) з переходом від четверика на восьмерик шляхом перекладу вінців по кутах, а не нахиленим зрубом, у „плоских" парусах церкви с.Жубровичі бачимо етапи спроб влаштування залому

від перекладу балок як опори вищих структур-ярусів у Синкевичах (іл.11), Давидгородку (іл.18), до одночасного застосування і перекладу, і залому в Городищі (іл.12), Синявці, Нових Млинах, та до переходу на косі паруси і зрубні заломи, рудиментом балок залишились лише різьблені скоби та сволоки, що гасили б можливий розпір.

Традиції „королівських" верхів дозволяють осмислити й сакральну семантику маківок як дублювання антропоморфної форми „короля". Цікавим щодо з'ясування сакральної змістовності верхів храмів є „король" каплиці с.Клесів. Він підпертий підкосами „козла" і ключами даху, але значна його частина випущена над дах. Тут з масиву деревини витесано маківку, а над нею повторено цю ж форму в меншому розмірі і з виразними ознаками антропоморфності (іл.2). Сакральний зміст цієї антропоморфності нам відомий з назви стовпа – „короля", тож це три поставлені одна на одну моделі духа предка. При цьому верхня антропоморфна форма є, так би мовити, головою середньої моделі людини, а всі вони разом вивершують сам антропоморфний стовп. Таку священну фігуру та її повторення бачимо у стовпах воріт(іл.1,10), багатоярусних надмогильних і придорожних хрестах з перепоясаною снопоподібною формою „дідика" (іл.7,23) та форми з головою (іл.3,24), у давніх „ідолах"(іл.16). Чотириконечні хрести як знаки Світу Святого Духа, також розміщені в кілька ярусів по висоті і ширині, моделюючи святість усіх виявів, а не політеізм [6]. Бачимо рівноцінне повторення і знаків всеосяжності, і антропоморфної форми, що моделює складові всеосяжності – духів священних предків. Тож кожна маківка традиційного храму, влаштована над ліхтарем, має хрестовину на стелі ліхтаря, врубаного у хрестовину короля. Прихилені до короля ключі-„журавці"-кружала, які разом моделюють шатро Світу, дублюють і сакральну семантику короля, маючи на увазі, що маківка моделює лише нижню і середню частину фігури, голову моделює куля під хрестом, у давнину тут ставили горщик [7], але переважно тут комплексний священний знак – кований традиційний хрест храму. Маківка з хрестом та й сам хрест моделюють невтілені духовні поля етнічного (і християнського) світогляду, всю небесно-просторову частку духовного роду. Чотириконечний хрест моделює (вже п'ятдесят тисячоліть) духовний ВсеСвіт, хрещаті закінчення чи маленькі хрестики на кінцях хреста(іл.20), або й три ієрархії хрестів (іл.4,8,9,21.22) демонструють ідею сакральної цілісності всього сущого – всі частини Світу, до найдрібніших, несуть ту ж духовність, що і весь Світ, є священними, святителями. Квіти на хресті (іл.20) вводять знак квітучої рослини як дуже досконалої священної рослинної структури Світу, як святителя, родича людини, подібно до „квітки" на рушниках, сорочках чи в обрядах, хмелики по хресту та волютні форми (іл.20,21,22) моделюють також священні структури змій та витких рослин, як священних родичів, задля прикликання духовності їхніх духів предків. Сонця зірки і півмісяці на хрестах також моделюють предків, але не безпосередніми формами, а формами небесних світил, які уявляються саме тими місцями Вирію, до яких линуть духи предків по смерті і перебувають там у стані світлоносної священної плазми, в якій зосереджено енергію незліченної кількості духів предків. При цьому півмісяці моделюють концентрації духів рогатих родичів, свійської худоби (іл.4,8,9,22) а круглі сонця з промінчиками і кружечки зірок з довгими променями – антропоморфних, круглоголових (іл.20). Круги на хрестах несуть солярно-антропоморфну семантику духів предків (іл.4,8,9.20, 22), а водночас і духовного Всесвіту, що відповідає Богу-Отцю і Святому Духу християнської лексики.

Терени „Великої Волині" немов у велетенському музеї зберегли свідчення всіх етапів розвитку світогляду і формованих за ними явищ культури, зокрема будівельної, явища якої вилаштовуються у стрункий ланцюг генези, досі належно не осмислений дослідниками. У храмобудівництві досі дебатують про те, звідки прийшли до нас багатющі храмобудівні традиції. Без знань народної культури не можна зрозуміти, що вони одвіку творились етносами традиційно, є органічним витвором священної традиційної віри, що передує будівельній культурі, є її сакральним мотиватором і творцем, є етнічними варіантами традиційного прототипу християнства, а не його політеїстичного антиподу,

який некоректно нав'язується етнічній спадщині дослідниками. І одвічну приналежність етносу до священного світогляду, віри у всеосяжний духовний Світ, наповнений священними частинами, демонструє все етнічне культурне поле, засвідчене пам'ятками народної культури і традиційного храмобудівництва, зокрема безцінними скарбами „Великої Волині".

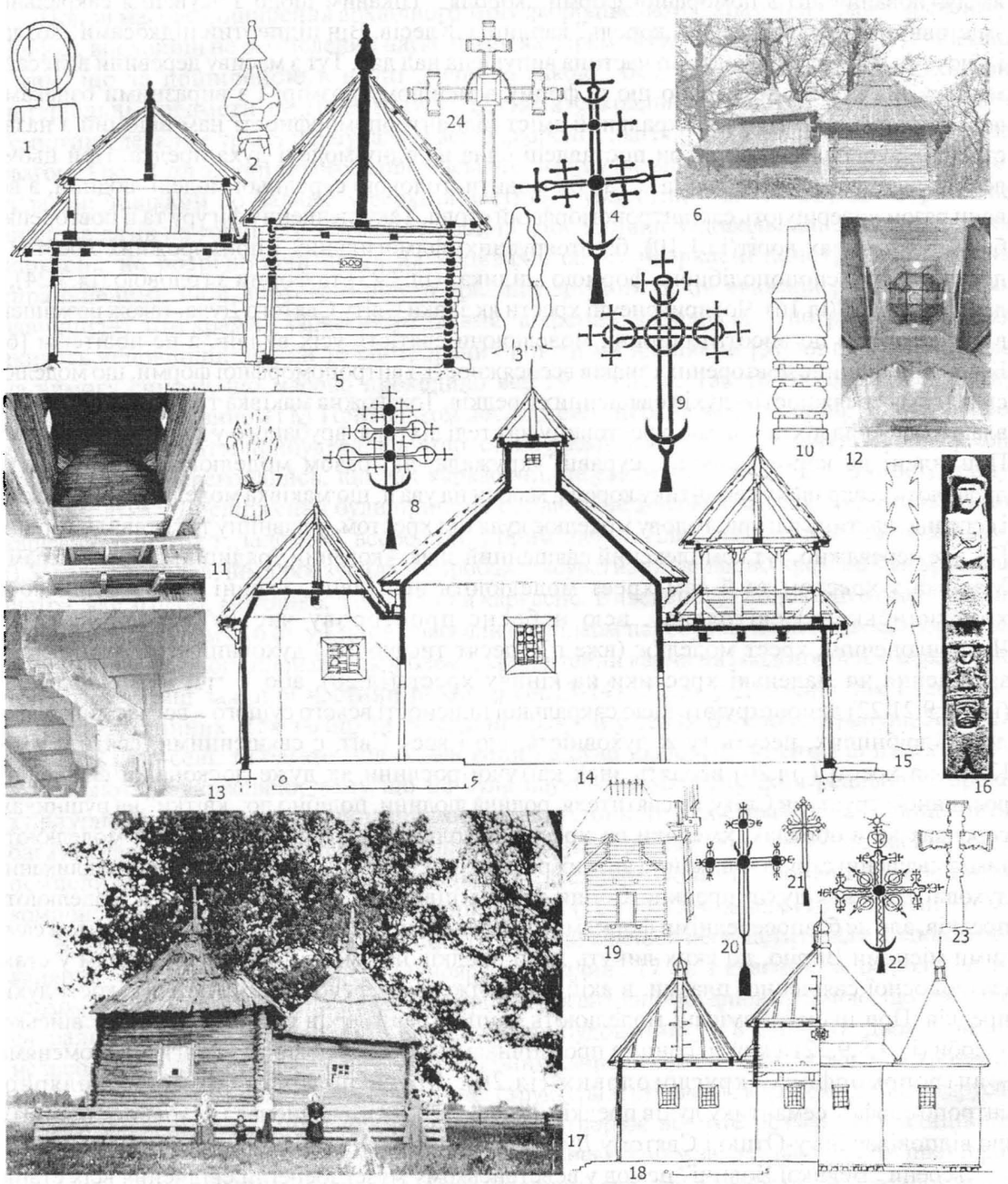

ІЛЮСТРАЦІЇ. 1.Навершя воріт, с.Байбузи. 2.Маківка каплиці 17 ст. с.Клесів. 3.Антропоморфний "хрест" на православ. могилках с.Хотешів. 4.Хрест церкви с.Дроздин. 5,6.Перетин і загальний вигл. каплиці 17-18 ст с.Клесів. 7.Сніп-'дідик". 8.Хрест церкви 18 ст. с.Левковичі. 9. Хрест від зруйнованої церкви с.Зносичі (за матеріалами Долі О.). 10. Навершя воріт (Поділля, за мат.ер. Баранька В.Г.). 11. Церква 17ст. с.Спнке вичі. 12. Церква 18 ст. с .Городище, вигляд верхів зсередини. 13,14. Волосточний жолоб, каркасний кронштейн платв та перетин церкви 16 ст. с. Гішин. 15. Деревяний хрест (Наддніпрянщина, за матеріалами Романова В.). 16."Збруцький ідол". 17.Каплиця с. Голиші (фото 1912 року невідомого автора, за матеріалами Таранушенка С.). 18.Церква 18 ст. с.Давидгородок. перетин/фасад. 19. Вітр. с. Синявка (рек. авт. за мат. Таранушенка С.). 20, 21. Хрести на центральній бані і вівтарі церкви 18 ст. с. Переходичі. 22. Хрест сер. 18 ст. вівтаря церкви с.Дорогинка. 23. Хрест с. Красно. 24. "Рясний хрест", с.Шарин.

Література

1. Сєдов В. В. Славяне и кельты (по данным археологии). // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов: Докл.сов. делегации. – М.. -1983.- С.97-107.

2. Динцес Л.А. Дохристианские храмы на Руси в свете памятников народного искусства. // СЭ. №2, 1947.

3. Динцес Л.А. Там же.

4. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України. – К., 1970.- С.14-15.

5. Завада В.Т. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов Украинского Полесья. // Архитектурное наследство. № 37.- М. 1990.- С.133-145. Зокрема, королівські верхи Залізниці кваліфіковано: „...отличается от более ранних сооружений этого типа... каркасной конструкцией перекрытия" (с.137), хоча це давній тип верхів.

6. Широцький К. Надгробні хрести на Україні.// Зап. наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка.Т. LXXXII. Іл.71, 72, 73, 75, 79.

7. За інф. П.Юрченка, на маківку ставили горщик без дна, тоді ставили хрест, а горщик заливали смолою.

Гавриш Н.М., м.Рівне,
старший науковий співробітник
сектору новітньої історії РОКМ

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПРЕСА НА РІВНЕНЩИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 рр.

Всі українські друковані періодичні видання, котрі легально і нелегально виходили чи поширювалися на території Рівненської обл. під час німецької окупації, містять багато цікавих відомостей про життя мешканців нашого краю та всієї України в той непростий час, про події на фронтах Другої світової війни й політичний стан у світі. Їх засновниками були в більшості випадків члени похідних груп ОУН-Б і ОУН-М та представники місцевої інтелігенції, котрі або належали до національного підпілля або були "симпатиками" ОУН чи інших українських політичних партій, які боролися за відновлення Української держави.

Перевагою легальної преси було те, що вона могла вільно розповсюджуватися, виходила тисячними тиражами і тому була доступною широкому колу читачів. Але при цьому всі матеріали , що друкувалися в легальних часописах, повинні були пройти німецьку цензуру. Видавничий процес на території рейхскомісаріату "Україна" знаходився під контролем Німецького видавничого і друкарського товариства, яке розміщувалося в м. Луцьк. Воно мало виняткове право давати дозвіл на заснування часописів і контролювати їх [2]. Постійний нагляд за змістом публікацій у легальних виданнях здійснювали також урядовці політичного відділу рейхскомісаріату "Україна" [4;133,152,181]. Це, звичайно, істотно обмежувало можливості авторів публікацій висловлювати свої думки й прагнення, змушувало їх вдаватися до "езопової мови", а читачів – вчитися читати між рядками.

На початку 1943 р. в різних округах рейхскомісаріату "Україна" виходило майже 80 часописів (така цифра вказана в статті "Завдання української преси", опублікованій у газеті "Волинь" від 18 лютого 1943 р. [7]. Але Улас Самчук у книзі "На коні вороному"[4, 212] зазначає, що у квітні того ж 1943 р. в Україні видавалося 120 газет. Можливо, він мав на увазі й ті українські землі, що не входили до складу рейхскомісаріату "Україна", та нелегальні видання.

Найвідомішою газетою окупаційного періоду в нашому краї була "Волинь", яка друкувалася в Рівному з вересня 1941 по січень 1944р. Її видавало однойменне видавництво

"Волинь", яке очолювали С. Скрипник та І. Тиктор. Максимальний тираж становив 60 тис. примірників, у середньому – 40 тис. ; періодичність – спочатку 1 раз на тиждень, з кінця жовтня 1941 рр. – 2 рази; об'єм – 4 стор , в окремих випадках – 8 стор.; ціна – 50 коп., згодом – 1 крб. Практично всі номери (числа) "Волині" збереглися і знаходяться в Держархіві Рівненської обл. (ДАРО), окремі примірники – у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ)., в архівах інших областей, оскільки "Волинь" поширювалася з 1942 р. по всьому рейхскомісаріату "Україна".

Найбільшою популярністю в читачів ця газета користувалася на початку свого існування, коли її редактором був відомий письменник, наш земляк Улас Самчук (з вересня 1941 по березень 1942 рр.). Вимоги цензури тоді ще не були такими суворими, як у подальший час, тому можна було втілювати в життя замисли редактора та його однодумців – постійних авторів і дописувачів часопису: " ... хотілося, щоб газета була максимально своя не лише мовою, але й змістом, щоб вона щось казала. За щось змагалася, відстоювала якісь інтереси. Розуміється, оминути "кесареві – кесареве" годі, не такий час. Не можна порушувати справ української державності, організації української воєнної сили, критикувати офіційні розпорядження, мати незалежну лінію поведінки... Як також не можна порушувати наших міжпартійних проблем... але поза тим широке поле для ініціативи. Господарство, підприємства, шкільництво, культурні справи. А головне, піднесення свідомости – інтелектуальної, культурної, політичної. Позбутися нашого інфантилізму", – так писав Улас Самчук через багато років у автобіографічній книзі "На білому коні", в основу якої покладені події, що відбувалися на Рівненщині в період німецької окупації [3, 180].

Перше число "Волині" побачило світ у неділю, 31 серпня 1941 р., але з датою 1 вересня, і мало надзвичайний успіх. За свідченням Уласа Самчука, "поява "Волині" викликала сенсацію, її дванадцять тисяч початкового тиражу виявилися разюче малим числом. Ми брали на увагу передвоєнні наші норми. Коли п'ять тисяч тиражу ледве розходилися. Наші дванадцять тисяч зникли ще до полудня, і тут же на вулиці міста, без ніяких зусиль... і нам ледве вдалося зберегти кілька примірників для архіву. А наша редакція заповнилася передплатниками, люди стояли в черзі, замовляючи масово на села, райони, округи ..." [181].

У першому числі були надруковані дві статті Уласа Самчука – передова "За мужню дійсність" і "Завойовуймо міста", ілюстрована стаття Ніла Хасевича "Про графіку", матеріали А.Демо-Довгопільського "Фізичне виховання" та Ю.Шумовського "Охорона мистецтва і пам'яток", репортаж із Холмщини, замітки про Бабинську цукроварню, Рівненський обласний банк, Українську Раду довір'я на Волині; подані огляд преси, інформація з місць, оголошення. Як данина "кесареві" (окупаційній владі) – портрет Гітлера з невеликою статтею до другої річниці від початку Другої світової війни [8].

"Волинь" опинилася в центрі суспільного життя. Як згадував У. Самчук, "не було справ, до яких ми не мали б відношення. І драматичний театр Демо-Довгопільського, і "Сільський господар" Петра Колісника, і сільськогосподарська школа у Басовому Куті, і управа цукроварень Сапіги, і міський відділ освіти А. Ковальського. Навіть такі справи, як залізниця, пошта, банк, судівництво, поліційний батальйон. Усе це тим чи іншим способом переходило через нашу редакцію" [3, 18]. У редакцію часопису зверталися представники "Просвіти", Жіночої служби Україні (ЖСУ), Українського Червоного Хреста та інших громадських організацій, церковні діячі, місцеві літератори... До роботи в газеті були залучені кращі творчі сили Рівненщини, кореспонденти з інших областей України, з-за кордону. У книзі "На білому коні" У.Самчук детально характеризує всі рубрики "Волині" і називає співробітників редакції та дописувачів: "До редакції були прийняті О.Давен, Андрій Мисечко, Л.Чаплей, М.Корж. Кореспондентами були Петро Олійник, який дописував з Києва, Євген Лазор, який подавав львівське життя, з Берліну дописував Богдан Осадчук, з Холмщини Петро Олена, з Луччини Микола Книш. Було багато аматорів – дописувачів з різних кінців України, друкувалися такі наші автори, як Євген Маланюк,

Федір Дудко, Юрій Горліс – Горський, Євген Яворський, і багато менше знані молоді, як Герась Соколенко, Микола Бовкун, Григорій Нищий, Розуміється, багато містили свого матеріалу співробітники редакції: Роман Бжеський (Дажбожич, Млиновецький, Характерник), Олег Штуль, Василь Штуль, Авенір Коломієць, О.Давен, Л.Чаплей. Олена Теліга помістила чотири есеї: "Розсипаються мури", "Братерство в народі", "Прапори Духа", "Наростіж вікна". Цікаві репортажі, статті й есеї містив графік Ніл Хасевич, Ю.Голинський (Віталій Юрченко) писав на теми адміністрації, Ю.Шумовський – про археологію і старовину, о. Михайло Носаль – про цілющі рослини, інж. Павло Шадурський, інж. К.Сірик, Петро Колісник – про господарство, техніку, будівництво, Василь Мороз і Юрій Мельник – про кооперацію і торгівлю, Надія Шульгін-Іщук, Петро Зінченко, Неофіт Кибалюк – про шкільництво, дитяче виховання, просвіту, інж. В.Стежко, інж.Ярмолович – про міське господарство, електрівню, водогін, пожежну сторожу, Володимир Лучкань – про пасічництво. Зі Здолбунова дописували – Лев Маслов про старовинну архітектуру, Карпо Перебийніс писав шкільні і побутові фейлетони. З Луцького дописував Олександр Миколайський про кооперацію і господарство. Писали статті Петро Остапчук, І. Талащук і багато інших, яких імена забулися. [3; 211, 212].

Ця інформація підтверджується й матеріалами Держархіву Рівненської області (підшивки часопису "Волинь" за 1941-1943рр.; фонд Р-280 "Українське видавництво "Волинь"). Зокрема, у цьому фонді є копія посвідки, яку У.Самчук як головний редактор часопису "Волинь" видав своєму другові, відомому діячеві ОУН-М О.Ольжичу-Кандибі:

"Посвідка. Цим стверджується, що п. Др. Олег Кандиба є постійним кореспондентом часопису "Волинь" у Рівному на Волині".

У багатьох числах газети автором передових статей був У. Самчук : "22 січня" від 22 січня 1942 р., "Крути" від 25 січня 1942 р., "Шевченко" від 8 березня 1942 р. та ін.[9].

Попит на газету швидко зростав, що потребувало збільшення тиражу. За свідченням У. Самчука, "Луцьке вимагало 7.500 примірників, Ковель 5000, Дубно 3000, Кремянець 3000, Мізоч 2000... і так далі, всі міста і села Волині, а згодом і поза Волинню...До Києва передавали 500 примірників, які там дослівно розхапувалися, нам бракувало паперу, не було пошти, кольпортери самі приїжджали і забирали свій тираж...Ще згодом зголосилася і Східна Україна, одна Криворіжчина прислала замовлення на 40000, якого ми не могли, за браком паперу, виконати" [3,188].

Але така популярність газети мала й зворотній бік – вона дуже швидко привернула підвищену увагу окупаційної влади, спочатку – відділу військової пропаганди [3; 196, 204], згодом – відділу внутрішньої політики рейхскомісаріату "Україна" та німецького видавничого товариства з Луцька "Ге-ем-бе-Га", яке врешті заволоділо видавництвом "Волинь" та часописом [4; 110,184].

В архіві У. Самчука збереглися "Деякі вказівки щодо термінології й тематики газети», вручені йому в 1941 р. урядовцем з відділу військової пропаганди. Цей документ переконливо засвідчує, у яких важких умовах доводилося працювати співробітникам легальних українських періодичних видань": "не обговорювати будучого оформлення політичного, адміністративного й господарського життя окупованих німцями теренів (до закінчення війни). Обговорювати большевицьку зраду Німеччини, вину крови, ролю жидів. Увільнення від большевизму і жидівства , діяльність III Інтернаціоналу, національне питання в Союзі. Боротьба з большевицькою ідеологією: передовсім захования большевиків в останніх часах (використовувати).

Термінологія: москалі, а не "росіяни", "білорусини", а не "білоруси"("білороси"), Совєтський Союз, а не "Росія" і т.п. Під словом "Росія" розуміється тільки Московія .Не писати про народності, тільки населення. "Большевицька армія", а не "російська армія" ...Не вживити большевицьких назв міст і т.п.: не "Куйбишев", а "Самара", не "Кірово", а "Єлисаветгород"..." [3; 196,197].

За таких обставин часопису "Волинь" і його редакторові важко було довго утримувати

свої позиції. У. Самчук констатував у книзі "На коні вороному", що вже на початку березня 1942 р. "газета починала сходити з лінії наших вимог і потреб", а всі працівники видавництва й редакції "починали думати, як нам з того "бізнесу" по можливості безболісно звільнитися, хоч нас починали до тих становищ прикріпляти і вимагати від нас повного послуху" [4,145]. Уласа Самчука звільнили з посади головного редактора й заарештували після виходу ч.23 від 22 березня 1942 р. з його передовою статтею "Так було – так буде", у якій він як ніколи раніше відверто сказав про право українського народу вирішувати самому свою долю на своїй землі: "Ні. Не все одно, як і коли треба прислухатися до думки українського народу. Не все одно, як з ним поводитися – бути з ним у приязні чи оголосити йому війну. Бо український народ, як і всі народи нашого континенту, має свою гордість, свої життєві потреби. І горе тим, які хочуть це так чи інакше заперечити... Україна – жива, діюча дійсність, яка домагалася свого права і яке їй, по глупості насильників, завжди відмовлялося.

А без такого права не може бути здоровою не лишень Україна, але й ціла Європа. Все одно, як людське тіло без відповідних вітамінів. Так було, так є і так буде..." [6].

Частина тиражу цього номера вже встигла розійтися, коли на редактора надійшов донос до рейхскомісаріату, решта (бл. 18000 примірників) була конфіскована СД (поліцією СС). Існують два числа "Волині" з датою 22 березня 1942 р., бо передову У. Самчука спішно замінили іншою статтею, і саме цей примірник згодом надійшов у продаж і був підшитий до решти номерів "Волині" за 1942 р. в архіві редакції. Примірник з "небезпечною" статтею, який дивом вцілів, був у радянський час поставлений на облік як окрема справа у фонді Держархіву Рівненської області, напевно, тому, що вона заперечувала звинувачування автора в пособництві окупантам.

Уласу Самчуку пощастило врятуватися. Після двомісячного ув'язнення в рівненській тюрмі "на Грабнику" його звільнили і в наказовому порядку направили на роботу до німецької пресової агенції ДНБ ("Дойченахріхтен Бюро") із забороною торкатися в подальших публікаціях суспільно-політичної тематики [4,181].

Його наступники на посту редактора "Волині" – Степан Скрипник, Андрій Мисечко, Петро Зінченко – намагалися, не зважаючи на постійний тиск і загрозу з боку окупантів, зберегти хоча б частину від початкового задуму цього українського часопису.

Підводячи підсумок, можна сказати, що слова, написані У. Самчуком у вересні 1942 р., до річниці виходу першого числа "Волині", виявилися пророчими: "Часопис "Волинь" був на цьому терені першим цього роду проявом культурного життя після приходу сюди німецько армії. Його завдання були накреслені моєю ж рукою, але були в дійсності значно ширші і значно поважніші, ніж це було висловлено. Це мала бути не тільки звичайна пресова служба. Це мала бути своєрідна літопись наших буряних днів, до котрої в майбутньому не раз прийшлося б звертатись. Я намагався сказати те справжнє, що мене торкало і торкає. Те, що болить... Я ніколи ні з ким не лукавив. Не скрадався... Чесно, одверто і часами, здається, навіть мужньо говорив я, будучи вповні переконаним, що тільки таким чином... можна досягти додатніх цікавих наслідків.

Зараз я глибоко переконаний, що будучність мої наміри зрозуміє і оцінить якраз так, як це зрозуміти і оцінити належить..." [5].

Інші легальні періодичні видання на Рівненщині 1941-1944 рр. теж заслуговують на уважне дослідження. Це районні часописи "Костопільські вісті" (1941-43 рр., редактор – Г.Рибак) та "Голос Сарненщини"(1942-43 рр., редактор – М.Бережнюк), газета "Самостійність" – орган окружної управи Костопільської округи (1941 р., редактор – Р.Данилевич), газета "Гайдамака" – орган "Поліської Січі", збройного формування Т. Бульби-Боровця (Олевськ,1941 р.), сільськогосподарський журнал "Український хлібороб" (Рівне,1941-42 рр., редактор – П.Колесник), дитячий журнал "Орленя" (Рівне,1941-42 рр., редактор П.Зінченко), жіночий журнал "Українка" (Костопіль,1942-43рр., редактори – Р.Данилевич і Г.Рибак). Підшивки цих видань зберігаються в Держархіві Рівненської обл., окремі примірники – у фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Особливо цікавими були журнали, кожний з яких мав, так би мовити, "своє обличчя". Зупинимося, зокрема, на жіночому двотижневику "Українка", котрий виходив у видавництві "Костопільські вісті", обсяг – 8 сторінок. У першому його числі від 25 грудня 1941 р., у вступній статті, сказано: "Щоб заспокоїти болючу потребу дня, починаємо видавати журнал для українського жіноцтва, невеликий вправді, але всесторонній...

Жінка, що має до сповнення так багато завдань, головно під теперішню пору, в родині, дома й поза домом, мусить мати дорадницю, приятельку, учительку й разом духовну поживу в вигляді власної газети. І ми, задаючи собі справу з важності завдання, беремо на себе важкий обов'язок – заповнити порожнє місце і дати українській жінці в руки її власний журнал.

Хочемо, щоб "Українка" стала корисною і необхідною для кожної жінки, чи вона живе в місті чи на селі.

В такому великому ділі мусите помогти нам, дорогі читачки, своїми дописами на різні теми, в котрих ви зможете передати своє знання, свій життєвий досвід загалові жінок і тим самим сповнити велике й корисне завдання" [10].

Журнал виходив, як і всі легальні українські видання, під наглядом німецької цензури, отже торкатися деяких тем було заборонено. При цьому редакторів зобов'язували друкувати матеріали про перемоги німецької армії, агітаційні статті із закликами їхати на роботу в Німеччину і т.п. Це була неминуча данина часу і обставинам, зате під таким прикриттям можна було розповідати про події культурного, освітнього, господарського життя на Рівненщині і в усій Україні, друкувати твори українських авторів, нариси з історії України, нагадувати про пам'ятні для нашого народу історичні дати...

Оскільки "Українка" була спеціальним жіночим виданням, то й тематика публікацій добиралася відповідно. Так, на сторінках цього журналу було надруковано цикл статей про видатних українських жінок – Лесю Українку, Софію Русову, Христину Алчевську, Ольгу Бесараб; про долю та творчість відомих українських поетів і письменників – Миколи Хвильового, Олександра Олеся, Остапа Вишні [11].

Друкувалися також повідомлення про діяльність Жіночої служби Україні (ЖСУ), жіночої секції "Просвіти", про відкриття різних професійних курсів для жінок. Статті про народні звичаї, релігійні свята. Медичні та господарські поради, кулінарні рецепти, науково-пізнавальні матеріали, художня проза, поезія, гумористичні мініатюри...

Цікавими видаються "10 важних порад" для дівчат та жінок, надруковані за підписом В. Стахура в ч. 5 і ч. 6 за 1942 рр. Із сучасної точки зору не все в них можна беззастережно прийняти, але дещо не втратило актуальності й через десятиліття.

"10 важних порад для дівчат.

1. Знай, що не так краса тіла, як чесність, працьовитість, розум і ввічлива поведінка подобається людям і є окрасою дівчини.

2. Впишися в члени ЖСУ і Товариства «Просвіта» в селі чи місті і бери діяльну участь в праці установи, бо там знайдеш товариство для науки, розваги й забави.

3. Не лінуйся належати до хору чи театрального гуртка, бо там набереш певності себе і здобудеш прихильність усіх розумних людей.

4. Приставай тільки з такими людьми, що їх зустрінеш при спільній праці в культурнім товаристві, бо вони тебе не скривдять і не дадуть нікому обидити.

5. Не омовляй нікого і не бери участі в пустих сплетнях (мова оригіналу.– Н.Г.), сороміцьких жартах і розмовах, бо поважній дівчині це не лицює і шкодить.

6. Пам'ятай на кожному кроці, щоб якимсь поганим учинком не кинути на себе сорому та не спричинити обмови.

7. Шануй свою рідну ношу і не приймай поганої міської моди, бо міська мода тебе опоганює, а в народній ноші тобі найкраще.

8. Не купуй ніякого модного дрантя, не натягай на себе і не обвішуйся ним, а ходи все чисто, скромно і зі смаком одягнена.

9. Не вибирай собі ніколи чужинця за свого судженого, бо знай, що ніколи не зможеш бути з ним щаслива.

10. Вийди заміж тільки за українця, і то свідомого та твердого й чесного, І будеш з ним щаслива".

Чимало інших надрукованих у ж-лі "Українка" матеріалів теж можуть зацікавити сучасних жінок, стануть їм у пригоді або допоможуть зрозуміти, якими були, чим цікавилися їхні матері та бабусі.

До другої групи українських друкованих періодичних видань 1941-1944 рр. відноситься нелегальна преса – газети та журнали. Вони друкувалися в підпільних друкарнях на території або за межами рейхскомісаріату "Україна", їхні реальні тиражі важко визначити, бо вони або не вказувалися взагалі, або завищувалися з пропагандивною метою; автори, як правило, підписувалися псевдонімами. За зберігання і розповсюдження таких видань у той час можна було заплатити життям, а в повоєнні роки – багаторічним ув'язненням у концтаборі. Тому, наприклад, журнал "Ідея і чин" – орган Центрального проводу ОУН-Б – у кожному числі подавав своєрідну інструкцію, як користуватися підпільними виданнями: "Заповіді підпільної газети. Я твій довірений приятель, що приходжу сказати Тобі слово правди, розповісти про Україну і світ, порадити, що маєш робити і як боротися за кращу долю. Не лякайся мене, бо я про тебе нікому не скажу, але пам'ятай:

За видавання і кольпортаж (розповсюдження. – Н.Г.) мене Твої товариші-друзі кладуть свої голови, і тому бережи мене, як зіницю ока!

Обережно мене читай – в полі або кімнаті при закритих дверях і вікнах – тихо чи шепотом, щоб ворог не бачив і дурень не чув!

Читай швидко і другому передай, бо на мене ждуть тисячі таких, як ти, і тому злочином є тримати мене: "З хати до хати, з рук до рук!"

Передавай мене лише тим, до кого маєш довір'я, і які , як і Ти, після прочитання передадуть мене далі.

Знищити мене можеш лише тоді, коли ворог наступає, а заховати вже нема часу; інакше шануй мене, бо я йду будити народ до великого революційного діла – будувати Самостійну Українську Державу. Слава Україні" [14].

Журнал "Ідея і чин" друкувався за кордоном рейхскомісаріату "Україна", але на Рівненщині був добре відомий і поширювався серед підпілля ОУН-Б. На його сторінках публікувалися програмні документи партії – матеріали конференцій та зборів, звернення голови та членів проводу; статті на актуальні суспільно-політичні теми, відомості про визначних членів організації, котрі загинули в боротьбі з німецькими чи більшовицькими окупантами; інформація про дії УПА та ін. Як приклад можна навести зміст №5 за 1943 р.:

"1.Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору

Два роки боротьби

I. Програмові постанови

II.Політичні постанови

2. Ю.М. Моряк: Одним фронтом назустріч майбутньому

3. А.С. Борисенко: На шляхах збройної боротьби

4. В. Д.: Час не жде

5. З наших листівок

6. Вістки» .

Тут же подається перелік "пресових видань ОУН" (ОУН-Б – Н.Г.):

" – Ідея і чин

– За Самостійну Україну

– До зброї

– Вісті

– Інформатор

– Бюлетень

– Юнак
– За державність
– Чорноморський вісник" [14].

Майже всі вони поширювалися на території нашої області. Примірники цих видань зберігаються в ДАРО (фонд Р-30) , у фондах РОКМ. Всі числа журналу "Ідея і чин" за 1942-1946 рр. зібрані в т. 24 "Літопису УПА".

Навіть з одного числа підпільного часопису можна почерпнути багато цікавої історично значимої інформації. Так, у ч. 8 від 24 жовтня 1943 р. газети "За Самостійну Україну" – бойового органу ОУН-Б – на 1-й стор. надруковані Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН, котрий відбувся в серпні 1943 р., на 2-й – стаття О. Левченка "Як зродилась Українська Повстанча Армія", на 3-й – "Розпорядження в земельній справі", видане Головною командою УПА 15.У111.1943 р. за підписом "Клима Савура"(Д.Клячківського) та стаття "Спільними фронтом проти імперіалістів Москви і Берліну" (про нараду представників азербайджанських військових відділів та УПА, яка відбулася у вересні 1943 р., і про бій спільними силами проти німців на Остріжчині. Тут же вміщена стаття "Нові жертви німецьких катів", де вказані прізвища українців, розстріляних гітлерівцями в Рівному 15.10.1943 р. Ще одна стаття на с. 4 розповідає про трагедію с. Малин Острожецького (тепер Млинівського) р-ну, де 14 липня 1943 р. під час каральної акції було знищено – спалено живцем – усіх мешканців – понад 600 чехів і українців. Автор статті також нагадує, що подібні акції раніше були проведені німецькими жандармами разом з польською поліцією в селах Луччини. У статті "За зраду – смерть" йдеться про страту Службою безпеки (СБ) ОУН "агента гестапо та НКВС" [12].

Журнал "До зброї" – видання політичного відділу УПА, 1943 р., об'єм 12 с., виходив щомісячно, подавав матеріали про історію українського війська, про національно-визвольну боротьбу інших народів, про дії УПА проти німців, радянських партизанів і поляків, огляди подій на фронтах Другої світової війни та ін. Наприклад, у ч.5 за листопад 1943 р. на с.1,2 – ст. Г.Ярославенка "Від перемоги духу до перемоги зброї"(про героїв Базару), на с.2,3 – рубрика "З бойових фронтів Української Повстанчої Армії", на с.6,7 – "Бій під Радовичами", на с.8,9 – ст. В.Вишитого "Впоряд замкненого ладу" (про "муштрові" команди УПА, встановлені на основі команд армії УНР), на с. 11 – повідомлення про загибель в бою з німцями під Висоцьком на Рівненщині весною 1943 р. "командира першої сотні УПА Перегійняка Гриця ("Коробка", "Довбенька") та деяких інших повстанців [15].

Особливе місце серед нелегальних видань посідає газета "Оборона України" – часопис УНРА(Української Народної Революційної Армії) – орган партизанських відділів Тараса Бульби-Боровця, котрим у той час, влітку 1943 р., доводилося відстоювати свою незалежність від УПА ОУН-Б. Тому в першому числі цієї газети від 1 серпня 1943 р. був надрукований наказ ч.80 "командувача УПА отамана Тараса Бульби-Боровця" про перейменування УПА в УНРА, щоб відрізнятися від бандерівських збройних формувань, котрі з весни 1943 р. також почали виступати під назвою УПА, а також у зв'язку з тим, що "партизанська боротьба переходить на площину широкої всенародної революційної боротьби цілого українського народу проти загарбників" [16]. В інших публікаціях цього числа йдеться про військово-політичну ситуацію в світі та завдання українців, про дії УПА-УНРА проти німецьких окупантів (ст. Т.Бульби "За єдиний революційних фронт", О.Ждановича "За що ми боремось", підполковника Даниленка "Друга світова війна і Україна", пор. Гарта "Чого німці прийшли в Україну"; рубрика "Бий гада!" – про боротьбу УНРА з німцями, с.6 – гумористична, надрукований "Лист Гаврила Обруча з Полісся до Сталіна" та ін.

Щодо вказаного тиражу – 38.000, – то ця цифра явно завищена.

У другому й останньому числі "Оборони України" від 4 серпня 1943 р. був опублікований "Відкритий лист до членів Проводу ОУН під проводом Степана Бандери"

написаний Т.Бульбою-Боровцем. У ньому різкій критиці піддається тактика бандерівців щодо ОУН-М, польського населення, українців зі східних областей; автор звинувачує Провід ОУН-Б у небажанні на рівних умовах вести переговори з представниками збройних формувань інших українських політичних партій: "Жодна партія не може мати монополію на український народ. Боротьба за тоталітарний режим можлива тільки тоді, коли вона в терені має відповідний грунт. Коли ж цього грунту нема і вона затятягається, вона тільки анархізує життя народу, і всяка така спроба в часі боротьби за свою державу є ніщо інше, як національний злочин або перевага особистих амбіцій над інтересами загалу...

Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин і безглуздого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, як поляки...

Сьогодні замість різатися взаємно мусимо монтувати один революційний фронт всіх поневолених народів проти окупантів, а не відкривати собі нових зайвих фронтів...

За що ви боретеся: за Україну чи за ОУН? За українську державу чи тільки за диктатуру в тій державі? За український народ чи тільки за свою партію?...

Лист закінчується закликом до об'єднання всіх українських політичних і військових сил у боротьбі за державність: "... творімо Українську Народню Революційну Раду як єдиний міжпартійний орган всенаціональної політики та головний центр державого будівництва.

Хай живе єдиний революційний фронт українського народу, репрезентований Українською Народною революційною Радою! Слава Україні!

Командувач УНРА отаман Тарас Бульба-Боровець" [1].

Невдовзі після публікації "Відкритого листа" провід ОУН-Б віддав наказ ГК УПА підпорядкувати УНРА силовим методом, дана акція відбулася 18 серпня 1943 р. Невеликій частині прихильників Т. Бульби-Боровця вдалося ще до лютого 1944 р., до приходу Червоної армії, діяти самостійно під назвою УНРА, а сам отаман наприкінці 1943 р. виїхав до Німеччини для переговорів з німцями, проте замість цього був ув'язнений в концтаборі "Заксенгавзен", де перебував до осені 1944 р. [1,267].

"Відкритий лист до членів Проводу ОУН під проводом Степана Бандери» – характерний для свого часу документ. Він розкриває трагізм ситуації, що склалася на Волині і Поліссі влітку 1943 р., коли українці, навіть ті, що прагнули однієї мети – створення незалежної Української держави, – не могли дійти згоди між собою і вели братовбивчу війну, знекровлюючи національно-визвольний рух.

Українську національну пресу періоду німецько-фашистської окупації Улас Самчук назвав "літописами буремних років". Вона відобразила історичну добу, коли вирішувалася подальша доля України та її народу, поставали питання, що робити, яким шляхом йти до перемоги, до кращого майбутнього.

Взагалі, суспільно-політичні процеси в Україні 1941-1944 рр. мають багато спільного з тими, що відбувалися наприкінці 80-х – поч. 90-х рр. XX ст. Тоді, у першій пол. 40-х рр., хоча і в інших історичних умовах, іншими методами велася боротьба за незалежну Українську державу, і друковане слово відіграло велику роль у пробудженні національної свідомості нашого народу, у справі відродження української культури і духовності.

Література

1. Боровець Т. Армія без держави. – Вінніпег, 1981.
2. Керівник авт. кол. Зайцев Ю. Історія України. Вид. 2-ге. – Львів: Світ,1988. – С.323.
3. Самчук У. На білому коні. – Вінніпег, 1980.
4. Самчук У. На коні вороному. – Вінніпег, 1990.
5. Жив юк А. Волинь. Часопис для Волині // Волинь. Спец. випуск. – Серпень, 1992.
6. ДАРО. Самчук У. Так було – так буде // Волинь. – 1942. – Ч.23.
7. ДАРО. Волинь. – 1943. – Ч. 13. – Арк. 170.

8. ДАРО. Волинь. – 1941. – Ч. 1. – Арк.. 1,2.
9. ДАРО. Волинь. – 1941. – 1942.
10. ДАРО. Інв. .№ 842. Українка. – 1942. – Ч.1. – С.1.
11. ДАРО. Інв. № 842, 843.
12. ДАРО. Ф. Р-30. – Оп. 2. – Од. зб. 36/а.
13. ДАРО. Оборона України. – 1943.- № 2.
14. РОКМ. К.н. 20466/III Д.11644 іст.
15. РОКМ. К.н. 20120/III Д.11490 іст.,11524 іст.

Данильчук Г.Ф., м.Рівне,
зав.сектором виставок РОКМ

У ЛЮДСЬКИХ ДОЛЯХ ІСТОРІЯ МІСТА

У жовтні 2003 р. Рівненський обласний краєзнавчий музей зібрав у своїх стінах представників старшого покоління корінних рівненських родин на краєзнавчі читання "Згадаймо разом". Цій зустрічі передувала робота з вивчення музейних фондів, наукових та популярних публікацій, архівних джерел, спілкування зі старожилами та знайомство з їх особистими архівами. В актовій залі, де відбувся захід, була розгорнута виставка із матеріалів сімейних архівів родин Андреєвих, Базуріних, Дзіваків, Жилінських, Куліїв, Кулішів, Квашенків, Корженівських, Листопадів, Луковських, Негребецьких, Янушевських та інших. З присутніми на цій зустрічі істориками, краєзнавцями, викладачами, журналістами поділились своїми спогадами представники вищеназваних родин. Краєзнавчі читання сприяли подальшому більш глибокому вивченню історії міста та доповнили фондові зібрання музею.

Спробуємо у стислій формі розповісти історії життя декількох корінних рівненських родин і за допомогою спогадів їх представників поглибити знання про історичне минуле Рівного, дізнатись про маловідомі події з культурного і суспільного життя міста.

Мешкають нині в Рівному нащадки родини Молчановських [1]. Головною берегинею родинної пам'яті, архіву та реліквій цього роду є Галина Олександрівна Салієнко (р.н.1931). Найдавніші її спогади та документи стосуються священика Никифора Молчановського, який народився в 1795 р. у Рівному. Його син, Іван Никифорович (1826-1882 рр.), був вчителем у Рівненському фундушевому приходському двокласному училищі (діяло до 1914 р.), що розміщувалось в одному з будинків, який належав Рівненській чоловічій гімназії. Родина мешкала по вул. Директорській (тепер вул. Драгоманова). І.Н.Молчановський разом з дружиною Марією Зіновіївною (астраханською козачкою за походженням) дали життя трьом синам – Іосафу, Полієвкту та Серафиму, які, закінчивши духовну семінарію, стали православними священиками. Серафим Молчановський (1878-1945 рр.) починав свою священницьку діяльність у Рівному, а потім служив у церквах сіл Рачин і Смордва на Дубенщині і завершив церковне і мирське життя митрофорним протоієреєм, настоятелем Свято-Іллінського храму в Дубні. Дружиною священика Серафима була Пелагея Толстая-Молчановська (1884-1977 рр.) – донька фельдшера із Берестечка, яка в 1899 р. закінчила вищу початкову школу в Рівному і, маючи артистичні здібності та чудовий голос-сопрано, зіграла чимало провідних ролей у виставах театру благородних зборів у Рівному [2]. До речі, коріння роду Толстих – у Дермані (Здолбунівський район), і цей родовід заслуговує на детальне дослідження.

У Серафима та Пелагеї Молчановських було семеро дітей, п'ятеро з яких досягли дорослого віку. Кожен з них обрав свій життєвий шлях, усі мали пристойну освіту і свої сім'ї, жили в різних районах України, Росії і Польщі. Цікава постать цього покоління –

Леонід Серафимович Молчановський (1913-1995 рр.), який усе своє життя віддав футболу. Навчаючись у Дубні, він організував шкільну футбольну команду "Малятко", згодом грав за спортивний клуб "Сокіл", був гравцем луцького футбольного клубу ПКС, у 1937 р. виступав за робітничу збірну Польщі. Він був учасником пам'ятного футбольного матчу між рівненською командою "Спартак" і київським "Динамо", що відбувся в Рівному 12 червня 1941 р. Після війни Л.Молчановський був футболістом-гравцем і тренером рівненської футбольної команди "Колгоспник", 15 років працював у ДЮСШ, виховуючи юних спортсменів [3].

Дослідження родоводу Молчановських розкриває надзвичайно цікаві сторінки історичного минулого не лише м.Рівне, а й м.Дубно з його культурно-мистецькими та просвітницькими осередками. В цій родині жили добрі традиції, що зберігали українську культуру, мову, пісню. Особливістю цієї родини є те, що всі покоління Молчановських і Салієнків виховувались на високоінтелігентній спадщині, яка передається від старших молодшим поколінням, а багатий сімейний архів з десятками пожовклих документів і фотографій є їхнім найбільшим скарбом.

Ще одна рівненська родина має глибоке місцеве коріння – Жилінські. В музеї зібрані спогади, фотографії, малюнки, передані нині найстаршим її представником – Ігорем Федоровичем Жилінським (р.н.1929). За свідченням І.Ф.Жилінського, його прапрадід був литовцем і мав прізвище Жилінскаус, але на українських землях з часом прізвище дістало інше закінчення. Онук того литовця – Давид Кирилович – свого часу був управителем рівненського банку (помер у 1933 р.). Сім'я Жилінських у довоєнний час жила на розі вулиць Кавказької і Міцкевича, цей район міста з давніх часів мав назву "Кавказ". Зі спогадів Ігора Федоровича дізнаємось про життя мешканців цього рівненського передмістя. Старожил засвідчує, що на "Кавказі" жило багато бідних євреїв, а також тут мешкали польські та чеські родини. Згадує він прізвища Новаків, Валевських, Влучеків, Саєнків, Литовченків, Богданів, Мардерів, Торонських, Хорунжих. Будинки тут були здебільшого дерев'яні одноповерхові. Вулиця Міцкевича, що доволі круто піднімалась вгору, була вимощена бруківкою, обабіч неї замість тротуарів – рівчаки, по яких стікала вода після дощу [4].

Залишив по собі добрий спогад Федір Давидович Жилінський (1903-1970 рр.) – художник, який, закінчивши у Варшаві академію "Штук пєнкних", усе творче, трудове і сімейне життя провів у Рівному. Він був хорошим пейзажистом, копіїстом, але найвищий рівень майстерності виявився в написаних ним іконах. Сакральні твори Жилінського знаходяться в Свято-Успенській Почаївській Лаврі і Корецькому монастирі, у храмі с.Милостів, у містах і селах Польщі, Білорусі. Шість ікон, написаних Ф.Жилінським, є в найстаршій у Рівному 250-літній Свято-Успенській церкві [5].

Батьківський талант художника успадкував його старший син Ігор Федорович, додавши до цього хисту ще й професійну майстерність театрального актора. І.Жилінський з 1954 р. по 1969 р. працював у Рівненському музично-драматичному театрі ім.М.Островського, зігравши десятки ролей, а з відкриттям у Рівному інституту культури був запрошений на викладацьку роботу як спеціаліст у галузі театрознавства та режисури. І.Ф.Жилінський чи не єдиний сьогодні на Рівненщині, хто зібрав найбільш повний матеріал про історію рівненських театрів і підготував рукопис майбутньої книги з цієї тематики [6].

Молодший із трьох братів Жилінських – Анатолій – спочатку був провідним актором Рівненського театру, а з 60-х років (до 1992 р.) працював у Києві головним режисером головної редакції літературно-драматичних програм Українського телебачення [7].

Спогади старожилів з родин корінних рівнян дають змогу дослідникам і краєзнавцям в деталях відтворити архітектурне обличчя міста 30-х років минулого століття. Одним із таких знавців минувшини є В.М.Кулій, який і нині мешкає у родинному будинку на вул.С.Петлюри. Його пам'ять зафіксувала найдрібніші деталі із забудови центральної частини Рівного, імена господарів будинків вул.Аптекарської (нинішня вул.С.Петлюри), вул.Словацького та ін.

Цікавими є спогади корінних мешканців вулиць, що входять до району з історичною назвою "Грабник". Для прикладу назвемо родину Андреєвих, яка в довоєнний час жила на вул.Шемплінського (тепер вул. Миколи Хвильового). Найстарша з цієї сім'ї, Ніна Сергіївна Андреєва-Сушко, і нині мешкає в будинку, який у 1936 р. будувала її мама, де пройшло дитинство її та брата Юрка. Зі спогадів Н.Андреєвої дізнаємось, що її батько, Сергій Васильович Андреєв (1894-1936 рр.), був відомим адвокатом у Здолбунові. Після смерті глави сім'ї родина переїхала до Рівного. На вул. Шемплінського в той час жили доволі заможні люди, значну частину яких становили відставні польські офіцери, котрі польський уряд обдарував пристойним житлом і наділами землі (цих людей називали осадниками). Проживали тут також українці і росіяни – переважно місцева інтелігенція. Ніна Сергіївна розповіла про трагічні сторінки історії нашого міста. "17 вересня 1939 р., як увійшли в місто "совєти", то люди, які жили поруч із нами, почали тікати. Декотрих одразу арештували, а когось просто розстріляли на подвір'ї... Причина проста: новому начальству потрібні були гарні будинки. Тут вони, енкаведисти, і поселялись." [8] У листопаді 1939 р. був заарештований брат цієї жінки, 16-річний Юрій, і засуджений на 5 років позбавлення волі за участь у молодіжній скаутській організації. А взимку 1940 р. вивезли у степи Казахстану її матір з 8-річною дочкою Ніною.

Доля цієї родини – переконливий приклад того, яку трагедію пережило населення Рівного з встановленням нової, радянської влади. Спогади Н.С.Андреєвої-Сушко зафіксували окремі події з життя мешканців "Грабника". Не менш цікавими є долі родин Гермашевських, Долінських, Кулішів, Кур'яників, Полунців, Цехмиструкв, Ярмоловочів, які жили в цьому "кутку" міста.

Зустрічі зі старожилами вул.Шевченка дали змогу працівникам музею більш повно дослідити історичне минуле однієї з найстаріших вулиць Рівного. Зокрема, були зібрані спогади про славетного травознавця і цілителя, автора унікальної книги "Лікарські рослини і способи застосування їх у народі" (Київ, 1958 р.) православного священика, настоятеля Свято-Успенської церкви протоієрея М.А.Носаля (1886-1950 рр.) та його родину, яка з 1935 р. мешкала на цій вулиці. Цікавими є спогади жителів вул.Шевченка про пам'ятку архітектури XVIII ст. Свято-Успенську церкву. Житель вул.Шевченка О.Г.Листопад (р.н.1938) зберіг документи та розповів про свою дерев'яну хату, вік якої понад 130 років. Можна стверджувати, що саме вона є найстарішою житловою дерев'яною будівлею Рівного, що добре збереглася до наших днів [9]. Спогади сестер Лідії Карпівни і Валентини Карпівни Дзівак дають цікаву інформацію про історію рівненського музею в роки німецької окупації, про навчання в українській школі ім.Мазепи та про жорстокі репресії щодо рівнян у повоєнний період [10]. Жителька вул.Шевченка, корінна рівнянка В.Ф.Логвись-Шевчук (р.н.1930) також свято зберігає пам'ять про своїх братів, які були репресовані радянською владою і назавжди залишились жити на далекій чужині, у Сибіру [11].

Дослідження життя корінних рівненських родин, збір експонатів, спогадів, вивчення сімейних архівів, фотофіксація і звукозапис є нагальною і ефективною формою дослідницької роботи в галузі сучасного краєзнавства. Автору цих рядків видається, що дослідницька робота музейних працівників в даний час дещо відірвана від спілкування з людьми, які є першоджерелами і носіями історичної інформації за формулою "від історії роду до історії народу".

Література

1. РОКМ. – Доп. №21294 Д.
2. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. – Рівне: Ліста, 1991. – С.200.
3. Громадченко Ю. Місцевий Пеле. – Дубно: Наш край, 1992.
4. Данильчук Г. Пензель, театр і місто. // Сім днів. – 2005. – 1 липня.
5. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. – Рівне: Ліста, 1991. – С.58.

6. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. – Рівне: Ліста, 1991. – С.143.
7. Столярчук Б. Митці Рівненщини. Енциклопедичний довідник. – Рівне: Ліста, 1991. – С.142.
8. РОКМ. – Доп. №21291 Д.
9. РОКМ. – Доп. №21297 Д.
10. РОКМ. – Доп. №21292 Д.
11. РОКМ. – Доп. №21296 Д.

Демиденко О., м.Київ,
аспірантка Інституту історії України
НАН України

ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-1980-х рр.

Особливе місце серед духовних та творчих надбань нашого народу належить пам'яткам історії та культури, в яких закодовані історичні реалії, військові перемоги та поразки, життя та діяльність політичних діячів і рядових людей. Чимала кількість визначних пам'яток, які є гордістю українців, залишилась нам від козацької доби. Значну роль у козацьких війнах, національній революції середини XVII ст. відіграла Волинь, з якою пов'язана діяльність С. Наливайка, Б. Хмельницького, М. Кривоноса та інших. Серед козацьких пам'яток Волині – місця битв, залишки козацьких редутів, замки, церкви, некрополі тощо. Ставлення до історико-культурного надбання визначає рівень розвитку суспільства, тому охорона та збереження козацьких пам'яток належать до важливих проблем, які повинні розв'язуватись як державними органами влади, так і широкою громадськістю Волині.

Особливим етапом в історії радянського суспільства стала друга половина 1950-х – початок 1960-х рр. – період, що отримав назву "відлига" і знаменувався частковою лібералізацією окремих сфер життя, звільненням від найбільш гальмуючих суспільних рис. Але в питаннях збереження історико-культурної спадщини панував нігілізм, зведений у ранг державної політики. Перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР М. Хрущов у своєму виступі на січневому пленумі ЦК КПРС 1961 р. проголосив реставраційні роботи марною розтратою народних коштів, що призвело до ланцюгової реакції практичного запровадження виголошених ідей на всіх рівнях влади. В цей час була розгорнута широка антирелігійна кампанія, у ході якої ліквідовувались монастирі та храми. Так, під час цієї акції відбулось закриття Михайлівської та Георгієвської церков комплексу "Козацькі могили" на місці битви під Берестечком 1651р. в с.Пляшева на Рівненщині [6]. За проектом уповноваженого Ради в справах Руської православної церкви по УРСР Г. Пінчука в 1960 р. передбачалась ліквідація Троїцького жіночого монастиря-фортеці XVII ст. в с.Устенське Друге (Дермань) Здолбунівського району Рівненської області, в якому планувалось розмістити школу-інтернат [7].

Паралельно з реалізацією курсу на ліквідацію монастирів та церков функціонувала система охорони пам'яток. З 1956 р. керівництво охороною пам'яток історії, археології та мистецтва здійснювалось Міністерством культури УРСР, а пам'яток архітектури – Державним комітетом Ради Міністрів УРСР з питань будівництва (Держбудом). Безпосередній контроль за збереженням історико-культурної спадщини Волині здійснювався місцевими виконавчими комітетами обласних, міських, районних та селищних рад депутатів трудящих. Але оптимальному управлінню заважала відомча розподіленість, нестача фінансів та потрібних спеціалістів у цих установах [8, арк. 13,14].

Громадськість привертала увагу до проблеми незадовільного збереження та охорони історико-культурної спадщини України, зокрема Волині. У 1956 р. академік Академії наук УРСР М. Рильський, дійсний член Академії архітектури УРСР Є. Катонін, член-кореспондент Академії наук УРСР П. Попов, кандидат архітектури Г. Логвин, кандидат технологічних наук, технолог-реставратор О. Плющ, художник Г. Довженко, художники-реставратори Л. Калениченко та Є. Мамолат надіслали листа в редакцію газети «Радянська Україна». Вони проаналізували ситуацію в галузі збереження історико-культурної спадщини в Україні на основі огляду діяльності пам'яткоохоронних органів, власних спостережень за долею окремих будівель, а також статей в пресі, заміток і листів з місць. Зокрема, дописувачів обурило "злочинне ставлення до пам'яток культури" у м. Луцьк [4]. У незадовільному стані перебував знаменитий Луцький замок, який наприкінці XVI ст. був взятий повсталими козаками і селянами під проводом С. Наливайка, у 1648 р. захоплений військами Б. Хмельницького.

Відкритий лист аналогічного змісту академік М. Рильський, академік Є. Катонін, народний художник СРСР В. Касіян, народний художник УРСР К. Трохименко, член-кореспондент АН УРСР С. Бібіков та інші діячі мистецтва направили в 1960 р. вже в Міністерство культури УРСР. Автори листа підкреслили виключну архітектурну цінність замків і фортець у таких містах, як Луцьк, Острог тощо. Вони наголосили на їх світовому значенні, що покладало на українців особливу відповідальність за їх охорону, вивчення та популяризацію, у той час як в пам'яткоохоронній системі існували значні вади, і визначні пам'ятки перебували в жалюгідному стані. [8, арк. 15, 16-23]

В цілому по Україні негативне значення мало скорочення посад інспекторів музеїв і охорони пам'ятників культури в управліннях культури всіх областей. Але тільки в п'яти областях, серед яких була і Волинська, залишились інспектори по охороні пам'ятників архітектури при обласному відділі у справах будівництва та архітектури, що сприяло певному контролю за збереженням пам'яток цього регіону.

Усунення в 1964 р. М.Хрущова від керівництва партією та країною призвело до зменшення антирелігійного тиску, припинення масового закриття культових споруд та певного покращення становища охорони пам'яток історії і культури. Розгорнулась відверта критика негативних рис хрущовської політики, але сумні наслідки цього курсу давалися взнаки ще протягом десятиліть. У 1965 р. в газету "Літературна Україна" звернувся з листом житель м. Луцьк О.Ошуркевич, який привернув увагу до незадовільного стану охорони та збереження пам'яток регіону. Він указав на хибність боротьби з релігією шляхом зменшення кількості споруд культового призначення, оскільки це призводило тільки до зникнення цінних об'єктів. Він навів цифри, що тільки з 1962 по 1965 рр. кількість пам'яток архітектури, яка стояла на обліку Волинського обласного відділу у справах будівництва та архітектури, зменшилась зі 140 до 78 споруд [2]. Дійсно, згідно з даними Міністерства культури УРСР, на середину 1960-х рр. потребувала ремонту, зокрема, Георгіївська церква в м. Дубно, яка використовувалась під склад міськторгу, у закритому для богослужінь Троїцькому монастирі в с. Межиріч Острозького району були пошкоджені дах, вікна та підлога, у Луцькому та Острозькому замках руйнувались башти тощо. [9, арк. 106, 118-120]

Під тиском численних громадських пропозицій згідно з постановами ЦК КПУ від 25 серпня 1965 р. та Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р. утворилось Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури (УТОПІК). І Установчий з'їзд УТОПІК відбувся 20 грудня 1966 р. На з'їзді було обрано правління і Ревізійну комісію, ухвалено Статут, який затвердив Уряд республіки у червні 1967 р. Важливим напрямком діяльності Товариства було сприяння виявленню, вивченню, збереженню та доцільному використанню пам'яток. Товариством також передбачалось вжиття заходів за допомогою партійних, радянських, громадських організацій проти осіб, які завдавали шкоди пам'яткам. Воно покладало на себе обов'язки влаштування громадського впливу на установи, підприємства та організації, які використовували пам'ятки для своїх потреб і не утримували їх у належному стані, тощо.

У 1967 р. представники УТОПІК проводили обстеження пам'яток Рівненщини. Вони схвально оцінили стан музею-заповідника „Козацькі могили" під Берестечком, особливо відзначивши діяльність одного з його засновників, завідуючого П. Лотоцького. У своїй доповідній записці вони відмітили, що місцева громадськість та туристи прагнули встановити на території заповідника пам'ятник козакам. Скульптуру хотіли виробити місцеві майстри, але, на думку учасників огляду, Товариству спільно зі Спілкою художників доцільніше було б влаштувати відкритий конкурс.

Становище Острозького ансамблю не викликало жодних зауважень в учасників огляду, водночас вони наголосили на загрозі знесення козацької церкви в с. Колесник Ольшанського району. Учасники обстеження підняли питання про необхідність термінового взяття на облік і захисту цієї пам'ятки [9,арк. 36-38].

Обстеженню становища пам'яток Ровенської області в 1967 р. приділив увагу також інший член УТОПІК, художник Г. Ткаченко. У доповідній записці Правлінню товариства він наголосив на необхідності термінових робіт у Межиріцькому архітектурному ансамблі. Зокрема, художник указав на те, що деякі будівлі фортеці напівзруйновані, позбавлені даху. Троїцька церква в Межирічі перебувала у кращому стані тільки через опікування нею православною громадою. Г. Ткаченко також відзначив, що Луцький замок із палацом використовувався воєнним відділом, і, якщо палац перебував у належному стані, то на баштах була відсутня покрівля. [9,арк. 69-71]

На початку 1970-х рр. після змін у керівництві КПУ по всій Україні розгорнулась боротьба з так званим "українським буржуазним націоналізмом", яку очолив секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. Представники української інтелігенції звинувачувались в "ідеалізації минулого", "відході від партійної лінії" у національному питанні. Політбюро ЦК КПУ піддало жорсткій критиці роботу УТОПІК, засудивши "захоплення старовиною" і спрямувавши його роботу на виявлення та охорону пам'яток, присвячених подіям революції, Великої Вітчизняної війни. В таких умовах вивчення та збереження історико-культурної спадщини козацької доби, прагнення до увічнення подій цієї доби ставали небезпечними. Тому особливе значення мають археологічні дослідження місця Берестецької битви 1651 р., здійснені І.Свєшніковим, під керівництвом якого в 1970 р. розпочалась експедиція Рівненського краєзнавчого музею. Розкопки тривали понад вісімнадцять років і ознаменувалися унікальними знахідками козацької зброї та предметів повсякденного вжитку.

Певні зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулись після ухвалення Закону Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" 13 липня 1978 р., у якому зазначалось, що охорона історико-культурної спадщини – це важливе завдання державних органів і громадських організацій. Згідно з Законом, державне управління в сфері охорони пам'яток здійснювалось Радою Міністрів СРСР, Радою Міністрів УРСР, виконавчими комітетами обласних, районних, міських, селищних і сільських рад народних депутатів та спеціально уповноваженими для цього державними органами охорони пам'яток. В якості останніх виступали Міністерство культури УРСР, Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та їх органи на місцях, а також інші державні органи, у сферу компетенції яких, згідно з законодавством СРСР та УРСР, входило виконання цих функцій. Законом визначалась сфера компетенції виконкомів, які мали здійснювати виявлення, облік, охорону та використання пам'яток, залучаючи до цього громадськість, забезпечувати додержання законодавчих норм. У сферу діяльності Волинського, Рівненського, Житомирського обласних виконкомів також входило затвердження переліків пам'яток місцевого значення, встановлення охоронних зон тощо. Законом передбачалось притягнення до кримінальної, адміністративної та іншої відповідальності осіб, винних у руйнуванні пам'яток. Але наголосимо, що указані постулати мали більше декларативний, ніж практичний сенс.

Постановою ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 11 серпня 1981 р. утворився

Державний історико-культурний заповідник в м. Острозі Ровенської області. Але через занадто повільне впорядкування охоронної зони, на території заповідника розташовувались спортивна школа, лісове господарство, база зміщторгу тощо. Ремонтно-реставраційні роботи здійснювались Львівськими міжобласними науково-реставраційними майстернями Держбуду УРСР, але через їх низьку якість, зокрема, у Луцькій надвратній башті – цікавому зразку оборонних споруд України другої половини XV-XVI ст. після реставрації протікав дах, що призвело до пошкодження стін та паркету [5].

Новий етап у виявленні, дослідженні та охороні пам'яток козацької доби розпочався в 1982-1983 рр. у зв'язку з підготовкою фундаментального енциклопедичного багатотомного видання – "Зводу пам'яток історії та культури". Робота над підготовкою "Зводу" розпочалась у 1983 р. і розгорнулась по всіх областях України, у тому числі і в Волинській, Рівненській та Житомирській областях. Відбувалось додаткове обстеження пам'яток, створювались обласні та міські редколегії, авторські колективи [1].

У зв'язку з розгортанням у другій половині 1980-х рр. процесів демократизації, початком національного відродження, відбувались зміни в суспільній оцінці історико-культурної спадщини, пов'язаної з історією козацтва, до якої зростав інтерес. У 1988 р. відбувся огляд технічного стану замку XVI ст. в м. Дубно, здійснений комісією у складі начальника сектору охорони пам'яток архітектури при Ровенському облвиконкомі О. Охтеня, представників Львівського філіалу Інституту "Укрпроектреставрація" І. Фуголя, Я. Чурилика, Л. Петруся. У результаті огляду було встановлено, що охоронна зона Дубнівського замку не дотримувалась, становище надбрамного корпусу, внутрішніх архітектурно-конструктивних елементів у цілому було задовільним, але замкові укріплення потребували термінових консерваційних та реставраційних заходів. Президія УТОПІК виділила кошти на виготовлення проектної документації для реконструкції цієї пам'ятки. В 1988 р. проводився також огляд палацу Острозьких в м. Острог Ровенської області, яким було зафіксовано задовільний технічний стан палацу, але водночас комісією наголошувалось, що чисельні пошкодження даху, його протікання могли призвести до аварійного стану споруди при затримці ремонтних робіт [3].

Зростанню досліджень пам'яток козаччини на Волині сприяло проведення значної кількості науково-практичних та теоретичних конференцій, читань, семінарів тощо, присвячених проблемам історико-культурного розвитку цього регіону.

Отже, розгортання політичної "відлиги" сприяло зростанню інтересу до козацьких пам'яток Волині, але не принесло позитивних змін у ставленні до них радянських органів влади. Нігілізм до історико-культурної спадщини, широка антирелігійна кампанія призвели до поступового руйнування значної кількості об'єктів козацької доби на Волині. У своїх листах громадськість опікувалась станом цих пам'яток, намагалась привернути увагу до їх збереження, охорони. Значну роботу з обстеження історико-культурної спадщини Волині здійснило Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Але нова хвиля боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" у 1970-х рр. призвела до зменшення уваги до збереження та вивчення пам'яток козаччини в цілому по країні, водночас особливого значення набувають дослідження І. Свєшніковим місця Берестецької битви, розпочаті в цей час. Подальшому вивченню пам'яток Волині сприяло розгортання роботи з підготовки томів енциклопедичного видання "Зводу пам'яток історії та культури України". Процеси демократизації, які розпочались у другій половині 1980-х рр., сприяли зростанню інтересу до історико-культурної спадщини козацької доби на Волині, але повною мірою ці процеси змогли розгорнутись вже після здобуття Україною незалежності.

Література

1. Горбик В.О. Науково-організаційні засади підготовки Зводу // Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. Ч. І. – К., 1999. – С. 71.

2. Ошуркевич О. Що передамо нащадкам? // Літературна Україна. – 1965. – 8 жовтня. – С. 2.

3.Поточний архів УТОПІК, Матеріали засідання президії Республіканського правління Товариства за 1988 рік.

4. Рильський М., Касіян В., Катонін Є., Довженко Є., Логвин Г., Калениченко Л., Плющ О., Мамолат Є., Попов П. Про охорону і реставрацію пам'яток культури // Радянська культура. – 1956. – 27 травня. – С. 3.

5. Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України), -Ф. 1. – Оп. 70. – Од.зб. 1838. – Арк. 118, 119.

6. ЦДАГО України, Ф. 1, – Оп. 70. – Од.зб. 2418. – Арк. 10.

7. ЦДАГО України, Ф. 1. – Оп. 70. – Од.зб. 2420. – Арк. 228, 229, 232.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Ф. 5116. – Оп. 10. – Од.зб. 152.

9. ЦДАВО України, Ф. 5116. – Оп. 10. – Од.зб. 301.

Ольга Дубчак,
с.Кустин Рівненського району

МОВА – ЗАПОРУКА ІСНУВАННЯ НАРОДУ

Вона віддзеркалює його історію і виступає носієм національної культури, гідності, патріотизму, духовності. "Мова – це живе функціонування народного духу, а не одних мертвих знаків", це духовна скарбниця народу, його історична пам'ять, причетність до вічності. Досвід суспільства історично закодовано і зафіксовано в мові, її лексиці, граматиці, фразеології.

Коли ж виникла українська мова? Вона створювалася тисячоліттями. Її основні елементи були започатковані одночасно з виникненням латинської мови. А в VI-VII ст. н.е. вона вже мала окреслені сучасні образи. Ще до створення Київської держави українська мова опанувала великі простори Центральної та Східної Європи. Нею розмовляло населення Київської Русі.

Звичайно, за цей тривалий час українська мова зазнавала різних сторонніх впливів. Для неї не минулися безслідно і грецька колонізація чорноморського узбережжя, і набіги скіфських племен у VII ст. до н. е. – II ст. н. е., і вторгнення готів на південь України в III-IV ст., і існування могутньої гунської імперії в IV-V ст., і жорстоке панування тюркомовних аварів, і зіткнення з хозарами, уграми, булгарами, печенігами упродовж VII-X ст.

Щось в українській мові залишилося від цих народів і племен. Щось привнесли в неї церковнослов'янська, польська, російська мови. Це лише збагатило її, але не зруйнувало. Ніякі впливи й лихоліття не могли зруйнувати її цілісності, стрункості.

Українська мова зараз – одна з найбагатших і найрозвиненіших мов світу. Вона має багатющий запас слів, розвинену синоніміку, чіткі, добре відшліфовані фонетичну і граматичні системи. Ще в 1874 році російський академік І. Срезневський у статті "Взгляд на памятники украинской народной словесности" зазначав, що вона навряд чи поступається, наприклад, перед богемською щодо багатства слів та виразів, перед польською – щодо мальовничості, перед сербською – щодо приємності, що це мова, яка будучи ще не обробленою, може вже зрівнятися з мовами культурнішими щодо гнучкості та багатства синтаксичного – це мова поетична, співуча, барвиста.

Коли обговорюються проблеми сучасної мови, пригадуються слова видатного чеського філолога XIX ст. Й. Югнмана: "Тільки через мову живе народ, і її смерть – його кончина". Мабуть, це одне з найболючіших питань нашого сьогодення, якому особливу увагу повинна приділяти українська національна школа.

Ми повинні не тільки оберігати нашу мову і звичаї, а й дбати про їх розвиток,

відновлювати втрачене й запроваджувати його в життя. Найперша ознака культурної людини – це знання рідної мови. Мова – голос народу.

Відомо, що одним із джерел літературної мови є діалекти. Я хочу порівняти діалекти в селах Забороль, Кустин, Козлин, Малий Житин Рівненського району. Відстань між цими селами 2-5 кілометрів, але вимова деяких слів (діалектизмів) відрізняється. Найчастіше носіями діалектизмів є люди старшого покоління, особливо ті, що зайняті в сільському господарстві.

З діалектичних особливостей, властивих говірці перерахованих вище сіл, спостерігаються такі:

1. Перед голосним звуками [о], [а], [у] додається [г]:

[Гандрий] – Андрій;
[Гуляна] – Уляна;
[Голя] – Оля;
[гослон] – ослін;
[гонуча] – онуча;
[горать] – орати;
[голія] – олія;
[гурок] – огірок;
[гопарічки] – порічки.

2. У с. Забороль і Кустин закінчення у дієсловах різняться. У с. Забороль закінчення дієслів на [ца], а ву Кустині [ц'а]:

с. Забороль		с. Кустин
[грайеца]	граєтьс	[грайец'а];
[мица]	митися	[миц'а];
[вбраца]	вбратися	[вбрац'а].

3. Відрізняється сама вимова. У с. Кустин говорять протяжно, з приспівом, протягуючи останній склад:

[коли;], [шо;] – що.

4. Для жителів с. Забороль характерне «укання» та «икання» у вимові деяких слів:

[тутка] – тітка (а в с. Кустин це слово вимовляється [т^{ц}оц'а] (на "ц"));
[провйув] – провів;
[л'у^{и}г] – ліг;
[ви^{у}н] – він;
[стил] – стіл;
[пи^{о}шов] – пішов.

5. "Укання" властиве і жителям с.Козлин і с.М.Житин (і не тільки людям старшого віку):

[купаниця], [кун'] – кінь, а в с.Забороль [кин'] – кінь.

6. Досить часто люди старшого віку уподібнюють звук [ф] до звуків [к], [хв], [х]:

[куфайка] – фуфайка;
[хворточка] – хвіртка;
[Хведор] – Федір;
[хвабрика] – фабрика.

7. Є в говірці цих сіл і ряд морфологічних особливостей, наприклад, закінчення [и] в іменниках, присвійних прикметниках:

[кони] – коні;
[на лавци] – на лавці;
[братови діти] – братові діти;
[до смерти] – до смерті.

8. У заборольській говірці є деякі лексичні, характерні для найстаріших жителів особливості. Ними записані такі приклади:

[маказинчик] – комора;
[гарап, дрин] – кийок;
[гістик, дати гістика] – дати лупня;
[видєлца] – виделка;
[оздзьо] – тут;
[топімо] – тільки що;
[ди й таке] – та й усе;
[молювти] – мовив ти;
[могибі] – помагай Бог;
[навпрошки] – навпростець;
[коля хлива] – біля хліва.

Отже, діалектні слова сіл Забороль, Кустин, Козлин, Малий Житин Рівненського району майже подібні, відрізняються тільки на деяких рівнях (фонетичному, морфологічному). Це зумовлено близьким розташуванням цих населених пунктів. Різниця діалектних слів, їх вимова в селах, розташованих поряд, зумовлена різними часами заснуванням цих поселень і першими поселенцями, які прибули в наші краї з різних місць. Які причини виникнення наших поселень і хто були перші мешканці нашої місцевості? Першими прийшли з Прикарпаття дуліби, частково злилися з древлянами й заклали основи мовних діалектів. Згодом зростала кількість населення за рахунок втікачів від татарського іга.

Частину мешканців привозили з інших країв власники сіл, і вони вносили свої говірки, діалектну вимову, звичаї та обряди. Це був тривалий і важкий шлях формування говірки кожного населеного пункту.

Діалект протиставляється літературній мові як територіально обмежена форма існування мови, що має тільки усну сферу комунікації.

Літературна мова охоплює писемну і усну сферу. Діалектові, на відміну від літературної мови, властивий тільки один функціональний стиль – розмовний. Навчаючи дітей літературній мові, ми не забуваємо, що для більшості населення і в наш час головним засобом спілкування залишається діалектне мовлення. Це явище історично обумовлене, і без нього ми не зможемо відродити рідну мову, звичаї, традиції, за словами Б. Олійника, "не зможемо вознести її на рівень, гідний народу, який і в найупослідженіші часи був щедрий на світові генії Шевченка, Франка, Лесі Українки, Котляревського, Коцюбинського і Стефаника".

Жураковський Б., м.Рівне

ПАЛЕОҐРУНТИ ПОГОРИННЯ

Територія Погориння, а це переважаюча частина Рівненської області, досліджувалася в різні часи, починаючи з кінця XIX ст. і до сьогодення. У свій час наш край відвідували В.Докучаєв – один з перших ґрунтознавців, визначні вчені О.П.Корпінський, П.А.Тутковський, П.М.Цись, К.І.Геренчук, науковці Польщі, Німеччини та інші географи-ґрунтознавці. Ними проведена велика робота з вивчення ґрунтів, особливо зони мішаних лісів та лісостепу. У свій час проведено картографування ґрунтів Правобережної України. В.В.Докучаєв першим дав оцінку ґрунтів Погориння, виходячи з позицій першовідкривача ґрунтознавства і загальності природного середовища на Землі.

Ігор Коротун у "Географії Рівненської області", даючи характеристику лесових відкладів, записав: "Розділяються згадані два горизонти товщею сірих, часто глейових викопних ґрунтів (0,5-1 мм), які співставляються з дофіновськими ґрунтами, тобто з часом

утворення, і відповідають брянському міжстадіалу московського зледеніння, яке частково проявилось між дніпровським та валдайським зледеніннями".

У нашій місцевості досліджувались голоценові ґрунти, які доступні та візуально спостерігались на сільськогосподарських угіддях. У XIX-XXI ст. в результаті господарської діяльності утворились великі відслонення четвертинних відкладів, зокрема лесів. П.А.Тутковський ретельно вивчав поклади лесів і прийшов до висновку, що вони різноманітного походження. Ним обґрунтовано характер залягання, структуру, час і причини утворення лесів, які в різні пероди були і є надзвичайно хорошими материнськими породами для утворення ґрунтів.

Перш ніж розглядати палеоґрунти, ми зупинимося на кліматичних умовах минулих часів і їх вплив на ґрунтотворний процес. Четвертинний період – це час розвитку та становлення людства. Крім того, є ще одна назва цього періоду – льодовиковий. Зусиллями багатьох вчених встановлено, що на нашому материку було 4 зледеніння, які покривали значні площі Східноєвропейської рівнини. Однак найбільший вплив на природне середовище нашого краю в свій час мали Дніпровське та Валдайське зледеніння.

Льодовики, що сповзали зі Скандинавського, Кольського півостровів і полярного Уралу, переносили величезну кількість гірських порід, змінюючи рельєф та гідрографічну мережу.

У науці виникало багато суперечок відносно існування зледеніння і причин формування материкової криги. Серед багатьох міркувань найбільше визнання заслужила теорія (гіпотеза) Міланковича, яка розкриває початок епохи зледеніння на Землі з астрономічних факторів – зміни орбіти Землі та її орієнтації відносно Сонця.

Група французьких вчених розробила математичну модель виникнення великого зледеніння, яке призвело до утворення великих льодовиків у Північній півкулі. Друге зледеніння розпочалося близько 115 тисяч років тому. Астрономічні фактори в ті часи призвели до зниження температури на 2^0 С і збільшення кількості опадів у високих широтах, яких було достатньо для розростання Дніпровського льодовика, рештки якого залишили свої сліди близько 80 тисяч років тому на землях Володимирецького та Дубровицьного районів нашої області у виглядів кінцевих морен. Через 30 тисяч років, тобто 80-70 тисяч років від початку голоцену, відбулось вирівнювання температурних умов, танення льодовика і прихід Валдайського міжстадіалу, під час якого і сформувались палеогрупи, рештки яких виявлено в Рівному, Городку, Клевані, Грушвиці, Маківці, Збаразькому районі Тернопільської області, тобто в межах Волині та Західного Поділля.

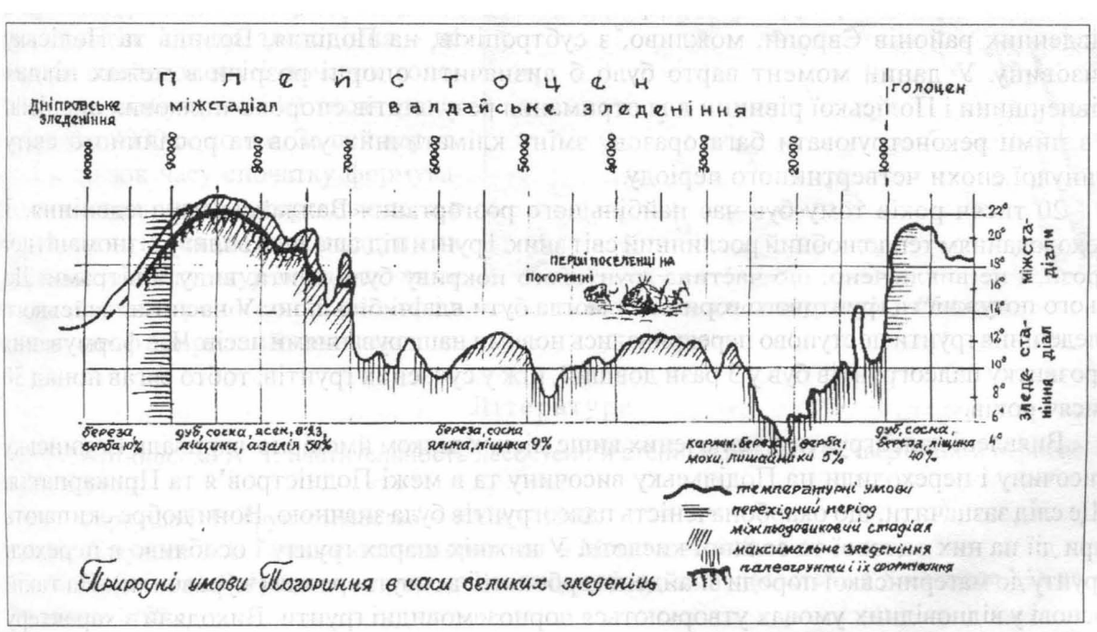

Природні умови Погориння в часи великих зледенінь

Між дніпровськими нашаруваннями лесів (2-18 м) і відповідним пластом валдайських лесів (3-10 м) чітко прослідкуються відклади іншого кольору, структури, які є палеогрунтами. Вони тепер мають в основному сіре забарвлення з певними відтінками в бік потемніння чи освітлення в окремих місцях. Потужність шару палеогрунтів нерівномірна і коливається від 30 до 70 сантиметрів. Напластування палеогрунтів повторюють форми рельєфу – схили, плоскі ділянки поверхні. Грунт має добру структуру і окремі грудочки розміром 2-4 мм. У цілому механічний склад палеогрунту нерівномірний і коливається в межах 0,001-0,25 мм. Поряд з механічним складом, слід відзначити різноманітність хімічного складу палеогрунтів на лесовій основі:

	CO_2	SiO_2	Al_2O_3 +F_e2O_3	CaO	MgO	P_2O_5
Менше 0.001	10.11	38.98	24,85	14.00	5,10	0,319
0,005-0,01	5,29	62.21	17,34	7.65	2,03	0,926
0.01-025	3,12	77,42	10,68	7,81	1,01	0,265

За академіком О. М. Соколовським.

Проведені дослідження палеогрунтів на лужність та кислотність. Вони на еталонній шкалі дають відмітки 6, 7, 8, тобто майже нейтральні з невеликим відхиленням у бік кислотності ґрунту.

Лінія переходу ґрунту в нижні та верхні щади лесів досить чітка та добре виражена. Поступового переходу до материнської породи, який би виражався кольором і структурою, не виявлено. Слідів біологічних часток та відбитків коріння не помічено. Припустимо, що вони протягом тисячоліть розклались мікроорганізмами, кислотами та лугами і були перенесені дощовими та талими водами вниз по схилу, або в глибинні шари ґрунтів та материнських порід. Ці ґрунти можна класифікувати як чорноземовидні на лесовій основі. Вище зазначалось потужність видимого горизонту викопних ґрунтів, проте слід брати до уваги ерозійні процеси на протязі тисячоліть. Після дніпровського зледеніння, яке знищило місцевий рослинний світ, почалося відновлення біологічної рівноваги нашої місцевості. Проходили тисячоліття, і рослинний світ рушив за сприятливими температурними, гідрологічними і, в цілому, кліматичними умовами з південних районів Європи, можливо, з субтропіків, на Поділля, Волинь та Поліську низовину. У даний момент варто було б визначити опорні розрізи в межах півдня Рівненщини і Поліської рівнини для отримання результатів спорово-пилкових аналізів, а з ними реконструювати багаторазову зміну кліматичних умов та рослинного світу минулої епохи четвертинного періоду.

20 тисяч років тому був час найбільшого розгортання Валдайського зледеніння. З похолоданням теплолюбний рослинний світ зник. Ґрунти піддавались впливу різноманітної ерозії, і не виключено, що частина ґрунтового покриву була змита, видута вітрами. До цього потужність ґрунтового горизонту могла бути вдвічі більшою. У часи Валдайського зледеніння ґрунти поступово перекривались новими нашаруваннями лесів. Час формування і розвитку палеогрунтів був у 3 рази довший, ніж у сучасних ґрунтів, тобто сягав понад 30 тисяч років.

Виявлені палеогрунти в зазначених вище місцях цілком ймовірно вкривали Волинську височину і переходили на Подільську височину та в межі Подністров'я та Прикарпаття. Ще слід зазначити, що окарбоначеність палеогрунтів була значною. Вони добре скипають при дії на них оцтової та соляної кислоти. У нижніх шарах ґрунту і особливо в переході ґрунту до материнської породи знайдені карбонатні новоутворення (журавчики). На такій основі у відповідних умовах утворюються чорноземовидні ґрунти. Виходячи з характеру

і типу палеогрунту можна припускати, що кліматичні умови нашої місцевості 80 тисяч років тому, тобто в час Дніпровсько-Валдайського міжстадіалу, нагадувала умови сучасної степової зони. На території Волинської височини, Поліської зандової рівнини прийшли теплолюбні рослини з Криму, Кавказу, Карпат, Балканського півострова. Часу було достатньо для здійснення міграції рослинного світу в наші краї. Тепер в межах Рівненщини ми знаходимо представників флори півночі та півдня, які в свій час були свідками значних міграцій рослин в різних напрямках. Так, любка дволиста – палеоарктичний вид, коручка болотна – євразійсько-середземноморський вид, береза низька, верба чорнична – реліктові гляціальні види, азалія понтійська – євразійсько-середземноморський вид, типчак, ковила - степові види. Ці та інші види прийшли до нас у часи сприятливих кліматичних умов і залишились до сьогодення, переживши негоду валдайського зледеніння.

Можна констатувати, що фізико-географічні умови в минулому, як і тепер, контролювали, по-перше, процеси опадонакопичення і, по-друге, розселення рослинного світу, а з ним і тваринного, таким чином з'ясовуючи просторове розповсюдження протягом будь-якої епохи рослин та їх асоціацій – індикаторів клімату. А з іншого боку траплялись залишки окремих організмів та їх спільностей, що визначає показник кліматичних умов окремих територій у певний час. При всяких реконструкціях палеокліматичних умов перевагу слід віддавати залишкам флори, яка тісно пов'язана з фауною, а в підтвердження висновків використовувати літологічні показники. До природного або палеонтологічно-літологічних порід, або покладів можна віднести палеогрупи, які дають узагальнений висновок про стан палеокліматичних умов. Адже вони об'єднують геологічні напластування (лесові породи часів Дніпровського та Валдайського зледеніння) певної місцевості, рослинний світ, який був кормовою базою для дикого тваринного світу, що заселяв територію нашого краю. Палеогрунти стали узагальнюючим літологічним матеріалом природних умов у минулі часи. Слід мати на увазі, що палеонтологічний матеріал був надзвичайно рухомим і в певні моменти міняв місця існування з мінімальним урахуванням кліматичних факторів.

Останнім зледенінням, зафіксованим у Європі, було Валдайське (вюрм), яке особливо активно вплинуло на природу Погориння. Перш за все тут сформувались нові поклади лесів та лесовидних суглинків, які стали материнською породою сучасних ґрунтів. Кінець зледеніння – це кінець плейстоцену і початок голоцену, що відбувалось 10 тисяч років тому або 8000 р. до н.е. За цей короткий відрізок часу спочатку формувалось чисте природне середовище, а в часи трипільської та наступних археологічних культур владно починає переважати антропогенний рельєф і в цілому весь природний комплекс.

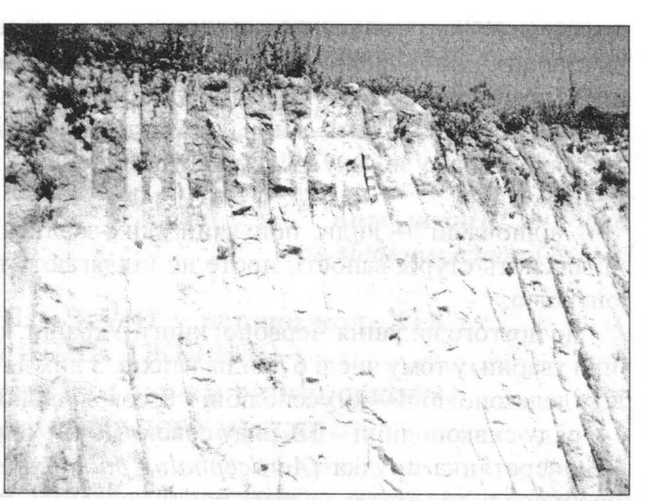

Відслоєння палеогрунтів у Рівному.

Література

1. Артюшенко А. Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. – Киев. – 1970.

2. Гаркуша І. В. Ґрунтознавство. – Київ. – 1962.

3. Докучаєв В. В. Учение о зонах природы. – Москва. – 1948.

4. Кирихов С. В. Человек и природа Восточноевропейской лесостепи в X – начале XIX вв. – Москва. – 1979.

5. Коротун І. М., Коротун Л. К. Географія Рівненської області. – 1996.
6. Меремінський І. М., Сацюк І. Л. Рідкісні рослини і тварини Рівненщини. – Рівне.– 2002.
7. Пидопличко И. П., Макеев П. С. О климатах и ландшафтах прошлого. – Киев. – 1955.

Ільчук В.П., голова Рівненського обласного відділення Українського товариства охорони птахів,
Наумов Д.В., науковий співробітник відділу природи РОКМ

ЗНАХОДЖЕННЯ ОЧЕРЕТЯНКИ ПРУДКОЇ (ACROCEPHALUS PALUDICOLA (VIEILLOT, 1817) БІЛЯ РІВНОГО

За даними МСОП (2000, 2004), очеретянка прудка *(Acrocephalus paludicola (Vieillot, 1817)* відноситься до категорії "вразливий вид". Відповідно до "Положення про Червону Книгу України", рідкісні види тварин розділені на такі категорії:

- зниклі – види, про які після неодноразових пошуків, проведених у типових місцевостях або в інших відомих та можливих місцях поширення, відсутня будь-яка інформація про їх існування в дикій природі;
- зникаючі – види, що знаходяться під загрозою зникнення, збереження яких є малоймовірним, якщо продовжиться згубна дія факторів, що впливають на їх стан;
- вразливі – види, які в найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії "зникаючих", якщо продовжиться дія факторів, що впливають на їхній стан;
- рідкісні – види, популяції яких невеликі, котрі в даний час не відносяться до категорії "зникаючих" чи "вразливих", хоча їм і загрожує небезпека;
- невизначені – види, про які відомо, що вони не відносяться до категорії "зникаючих", "вразливих" чи "рідкісних", однак достовірна інформація, яка б дозволяла визначити, до якої із зазначених категорій вони відносяться, відсутня;
- недостатньо відомі – види, які можна було б віднести до однієї з вище перерахованих категорій, однак у зв'язку з відсутністю повної достовірної інформації питання залишається невизначеним;
- відновлені – види, популяції яких завдяки вжитим заходам щодо їх охорони не викликають стурбованості, проте не підлягають використанню і вимагають постійного контролю.

До другого видання Червоної книги України, яке опубліковане в 1994 р., увійшли 382 види тварин, у тому числі 67 видів птахів. З них до ряду пеліканоподібні належать 4 види, ряду лелекоподібні – 4, гусеподібні – 8, соколоподібні – 20, куроподібні – 1, журавлеподібні – 4, ряду сивкоподібні – 12, ряду совоподібні – 6, ряду горобцеподібні – 8 видів [1].

Очеретянка прудка *(Acrocephalus paludicola (Vieillot, 1817)* відноситься до ряду горобцеподібні (*Passeriformes),* родина славкові (кропив'янкові)(*Sylviidae).* Монотипний вид політипного роду; один з 7 видів роду у фауні України. Гніздиться у Волинській, Рівненській, Хмельницькій, Чернівецькій, Вінницькій, Київській, Чернігівській, Сумській областях; можливо, у Закарпатській, Черкаській, Полтавській, Харківській та Запорізькій. На прольоті зустрічається також в Одеській, Миколаївській та Львівській областях. Ареал охоплює територію Євразії від південної частини Фінляндії на півночі до Італії на півдні та від Франції на заході до Томської та Новосибірської областей Росії на сході. Зимує в Африці.

Місця перебування очеретянки прудкої – заплавні луки з чагарниково-осоковими заростями; низинні болота, порослі верболозом та іншими гідрофільними рослинами. На прольоті – береги річок і ставів із заростями верболозу та інших гідрофільних рослин.

Очеретянка прудка – перелітний птах. З'являється в серед квітня – 1-й декаді травня. Оселяється окремими невеликими групами. Гніздо (чашоподібне) влаштовує на незначній висоті над землею або водою, у куртинах чагарників і трави. Кладка (кінець травня – червень) з 4-6 яєць. Насиджують і годують пташенят самка та самець. Відлітає протягом перших двох декад вересня. Живиться комахами та дрібними молюсками [2].

До 1995 р. вважалося, що українська популяція очеретянки прудкої *(Acrocephalus paludicola (Vieillot, 1817)* не перевищує 1-10 самців. У 1995-1998 рр. були знайдені поселення птахів на Київщині, Чернігівщині та в Західній Україні. Зараз на території нашої держави відомо майже 30 територій, де у сприятливі роки мешкають близько 3,5 тис. самців прудкої очеретянки. А загальна чисельність світової популяції оцінюється в 12.000-20,500 самців. Для горобиних птахів це надзвичайно низька чисельність – для порівняння, тільки в Європі мешкає 4-6 млн. лучних та 3-4 млн. ставкових очеретянок, видів, близьких до прудкої очеретянки за біологією та місцями існування [3].

Під час експедиції 27.06.2005 р., проведеної Рівненським обласним краєзнавчим музеєм спільно з обласним відділенням Українського товариства охорони птахів, на околиці м. Рівне була виявлена очеретянка прудка *(Acrocephalus paludicola (Vieillot, 1817).* Спостереження проходили по заплаві річки Устя на ділянці між м. Рівне та с. Шпанів. Були проведені фото та відео зйомки дорослих та молодих особин цього виду. Це свідчить про гніздування очеретянки прудкої на території Рівненського району, який раніше не відносили до ареалу цього червонокнижного виду. Досі гніздування очеретянки прудкої спостерігалось на півночі області. Рівненський район багатий на подібні біотопи, тому вірогідне знаходження птаха в інших місцях.

Необхідно докладніше вивчити особливості біології та поширення виду, зберігати угіддя, які птах населяє.

Література

1.Фесенко Г.В., Бокотей А.А. Птахи фауни України. – К., 2002. - С.23, 282.
2.Червона книга України (тваринний світ) – Київ: Українська енциклопедія. 1994.- С.367.
3.Полуда А.М. Цей таємничий птах – прудка очеретянка // Птах. - 2003.- №3.

Кожушко Н.І., м.Рівне,
зав.відділом історії РОКМ

ЦАРСЬКІ НАКАЗИ КІНЦЯ XVIII – першої пол. XIX ст. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ)

Наказами називаються акти верховної влади як законодавчого характеру, так і видані в порядку верховного управління, а також деякі види судових рішень і, нарешті, розпорядження адміністративних властей [1].

Маніфести та накази кін. XVIII – першої пол. XIX ст. складають особливий вид історичних джерел, що виражають в юридичних нормах інтереси та волю пануючого класу суспільства. Вони – основне джерело дослідження внутрішньої і зовнішньої політики держави. У Російській державі накази фіксували нові правові норми з широкого кола питань. Царські маніфести та накази виступали як супровідні документи до інших законодавчих актів і повідомляли громадян про їх введення в дію, або діяли як самостійний документ, який мав вищу юридичну силу і законодавчо оформлював важливі зміни в політиці уряду з головних питань життя країни.

Період XVIII – першої пол. XIX ст. характерний великими змінами в історії Російської імперії. У цей час формується капіталістичний уклад в економіці країни та тісно пов'язаний з ним процес розкладу феодально-кріпосницької системи господарства, що завершився кризою в 50-х р. XIX ст. Це період пробудження та розвитку антикріпосницької суспільної думки та революційно-демократичного руху. Період війн та військових сутичок, внаслідок яких більш сильні держави захоплювали території свого слабкішого сусіда.

Політична ситуація, ілюзія всесилля царської влади породили в кінці XVIII ст. потік різноманітних маніфестів та наказів, що охоплювали різні сторони життя, політики, економіки, культури Російської імперії та України як її складової частини.

Право підписання маніфестів, наказів та інших законодавчих актів належало тільки російському монарху. До затвердження Державної Ради (1810 р.) слово "наказ" було звичайним найменуванням для різного виду законодавчих актів, причому ні з точки зору змісту, ні з точки зору форми не можна розрізнити накази, маніфести, устави та інші документи, що в той час видавались. Після 1810 р. накази стали видавати у формі затверджених зверху думок Державної Ради. Синод, колегії та інші урядові установи мали право звертатись до монарха з пропозиціями і доповідями, за якими теж могли бути створені нові накази [2].

Накази були різних видів: іменні, об'явлені від Сенату та сенатські. Іменні накази і маніфести були особистими розпорядженнями самого російського імператора і підписувались ним особисто. Накази, об'явлені від Сенату, теж являли собою розпорядження російського імператора, на основі якого Сенат складав текст документа для послідуючого оголошення перед народом.

Третій вид наказів був постановою Сенату з загальних або конкретних питань, що оформлявся у вигляді наказу від імені Сенату. Царські маніфести та накази розпочинались великим імператорським титулом, що складався з ретроспективного перерахування титулів володаря всіх земель, які входили в той час до складу Російської імперії. В кінці ставився підпис з ім'ям імператора, визначався час та місце написання. Майже всі накази друкувались при Сенаті для наступного розсилання їх по території держави і зачитувались населенню після богослужінь в церквах і соборах, а з XIX ст. друкувались у газетах та журналах і розглядались самодержавством як один з найважливіших засобів ідеологічного впливу на народні маси.

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею зберігається колекція російських царських маніфестів і наказів кінця XVIII – першої половини XIX ст. Завдяки змісту цих документів можна прослідкувати за подіями політичного життя царської Росії. Оголошення воєн та підписання мирних договорів, смерть попереднього імператора та сходження на престол нового монарха, зміни в структурі органів влади і управління, придушення антифеодальних та антидержавних виступів на землях, що входили до складу Росії, у тому числі в Україні, а також на Волині як її складовій частині.

За тематикою колекцію наказів кін. XVIII – першої пол. XIX ст. Рівненського обласного краєзнавчого музею можна розділити на наступні групи:

– накази, що стосуються державної зовнішньої політики;
– накази, що друкувались у зв'язку з подіями в царській родині;
– накази, що стосувались подій національно-визвольних та революційних рухів;
– накази, що регламентували права селянства в царській Росії;
– накази, що визначали обов'язки представників влади і управління;
– накази, які стосувались питань церковного життя та благочинності.

Група маніфестів та наказів, що стосуються зовнішньої політики Російської держави, охоплює період з 1805 по 1849 р. Їх об'єднує єдина форма викладення. Документ починається з імені правителя та його титулів, далі йде уточнення, що він оголошується всім "верным нашим подданным" або "всенародно". Нижче вміщено текст документа з точною датою підпису російським монархом. Знизу також зазначалось, якою установою,

у який час і де цей наказ друкувався. Якщо на місці призначення робилась рукописна копія, то обов'язково ставились підписи переписувача та перевіряючого. Крім цього, майже на кожному документі внизу можна побачити рукописну вказівку, до якої церкви Волинської губернії його було надіслано для прилюдного оголошення.

Іменні царські накази, датовані 1806 р., відносяться до подій війни між коаліцією європейських держав (Англія, Росія, Пруссія, Саксонія, Швеція) та наполеонівською Францією.

Наказ Олександра I від 30 серпня 1806 р. був надрукований у Санкт-Петербурзі при Сенаті, а з нього при Священному Синоді 3 вересня 1805 р. зроблені друковані копії. Документ сповіщає про розрив попереднього союзу Росії і Франції та про вступ Росії у війну на боці союзників. Говориться також про прагнення російського царя розпочати мирні переговори з Наполеоном [3].

Наказ Олександра I від 16 листопада 1806 р., надрукований у Санкт-Петербурзі при Сенаті 18 листопада, а при Священному Синоді – 19 листопада 1806 р., повідомляє про хід бойових дій на території Пруссії та про наказ російському генерал-фельдмаршалу графу Каменському перейти з армією державний кордон і взяти участь у боях на боці союзних військ. Жителів прикордонних територій царська влада закликала допомагати російським військам та зберігати спокій [4].

З курсу історії відомо, що спільні бойові операції союзників не мали успіху. 13 (25) червня 1807 р. відбулась зустріч Наполеона та Олександра I в Тільзіті, а 25 червня (7 липня) 1807 р. було підписано Тільзітський мир.

Наказ Олександра I від 9 серпня 1807 р., надрукований у Санкт-Петербурзі при Сенаті 19 серпня, а при Св. Синоді – 23 серпня 1807 р,. сповістив населення Російської держави про закінчення бойових дій у Пруссії та про укладання миру з Францією. В наказі підкреслювалось що "Постановлением настоящего мира не токмо прежние пределы России во всей их неприкосновенности обеспечены, но и приведены в лучшее положение присоединением к ним выгодной и естественной грани" [5].

У результаті цього мирного договору Росія отримала Білостоцький округ.

Наказ Олександра I від 20 березня 1808 р. сповістив населенню Російської імперії про початок російсько-шведської війни 1808-1809 рр. та про захоплення царською армією Фінляндії. [6].

В ніч на 12 (24) червня 1812 р. 640-тисячна французька армія перейшла російський кордон. Розпочалась російсько-французька війна, відома в історії під назвою Вітчизняної війни 1812 р. Частина наполеонівських військ була націлена на Київ. Їм протистояла 3-я резервна армія під командуванням генерала О.П.Тормасова, яка дислокувалась на Волині. Чекаючи прибуття в Дубно Дунайської армії адмірала П.В.Чичакова, 3-я армія закріпилась по р.Стир, спалила всі мости і таким чином затримала просування французьких військ. До жовтня 1812 р. територія Волині була звільнена.

14 (25) грудня 1812 р. залишки "великої армії" перейшли, кордон у зворотному напрямку.

Маніфест Олександра 1 від 13 грудня 1812 р., надрукований у Санкт-Петербурзі в Сенаті і Св. Синоді 3 січня 1813 р., оголосив про розгром французьких військ та про необхідність будівництва храму на честь великої перемоги [7].

Маніфест Олександра I від 3 грудня 1813 р. був підписаний російським імператором за кордоном, на головній квартирі Грос Герцогства Баденського, в місті Карлсру, надру- кований у Санкт-Петербурзі при Сенаті 24 грудня, а при Св. Синоді – 25 грудня 1313 р. Документ сповіщав про переможний похід російської армії по Західній Європі та про обов'язковість проведення у зв'язку з цим подячних молебнів у храмах Російської держави [8].

Для боротьби з революційними та національно-визвольними рухами в Європі 25 вересня 1815 р. в Парижі трьома монархами – російським імператором Олександром I, австрійським імператором Францем I та прусським королем Фридрихом Вільгельмом III

– було підписано так званий акт "Священного Союзу", до якого поступово приєдналась більшість монархів Європи.

Маніфест Олександра I від грудня 1815 р. оголосив населенню Росії про заключения цього союзу та про основні статті договору [9].

Але створення "Священного Союзу" не зупинило розвитку революційних та національно-визвольних рухів у країнах Європи, у тому числі на території Російської імперії.

1825 р. відбулося повстання декабристів у Російській державі. У 1830 р. спалахнули революції у Франції та Бельгії. У 1830-1831 р. відбулось повстання проти російського царату в Польщі. Це завдало тяжкого удару по існуванню союзу. Подальші спроби його відновлення завершились невдачею.

Наказ Миколи I від 6 лютого 1834 р. повідомив населення Росії про готовність надалі проводити політику дружнього союзу і взаємодопомоги з королем австрійським королем угорським і богемським, а також королем прусським у справі придушення національно-визвольних виступів [10].

У 1848 р. повстання в Австрії охопило території Угорщини та Трансільванії. Влада Російської імперії взяла активну участь у придушенні цього виступу.

Наказ Миколи I від 26 квітня 1849 р. повідомив про похід російських військ "на потушение мятежа и уничтожение дерзких злоумышленников, покушающихся потрясти спокойствие наших областей" [11].

Наказ Миколи I від 17 серпня 1849 р., друкований при Сенаті та при Синоді 25 серпня 1849 р., проголосив перемогу над повстанцями та закликав населення Російської держави до миру і спокою[12].

Другу групу складають маніфести та накази, що друкувались у зв'язку з подіями в царській родині. Це повідомлення про народження дітей, заручини та весілля, смерті царствених осіб, сходження на престол нового монарха. Документи охоплюють період з 1795 по 1840 р.

Маніфест Катерини II від 3 лютого 1796 р. сповіщає про одруження її онука Костянтина Павловича з принцесою Сакен-Зальфельд-Кобургською, яку після прийняття православ'я почали іменували Ганною Федорівною [13].

Маніфест Павла I від 6 листопада 1796 р. повідомив народам Російської імперії про смерть "матери- императрицы" Катерини II та про сходження на російський престол її сина Павла, а також про обов'язкове принесення присяги підданими новому монарху [14].

Маніфест Олександра I від 25 червня 1817 р. – про одруження його брата, великого князя Миколи Павловича, з дочкою прусського короля Шарлоттою, яка після прийняття православ'я була названа Олександрою Федорівною [15].

Маніфест Миколи I від 6 грудня 1840 р. – про одруження його сина, Великого князя Олександра Миколайовича, з дочкою великого герцога Гессен Дармштадтського Марією, яка після прийняття православ'я отримала ім'я Марії Олександрівни [16].

Окремо з цієї досить багаточисельної групи слід виділити два документи.

Маніфест Олександра I від 16 серпня 1825 р. про відмову великого князя Костянтина Павловича від російського престолу та призначення замість нього нащадком великого князя Миколу Павловича [17] і Маніфест Миколи I від 12 грудня 1825 р. про смерть російського імператора Олександра I, про попереднє принесення присяги на вірність Костянтину Павловичу та його відмову від престолу на користь Миколи Павловича, а також наступне сходження на престол останнього 19 листопада 1825 р. [17].

Саме ці події дали поштовх першому в історії Російської імперії революційному вибуху-повстанню декабристів у грудні 1825 р.

На наказах та маніфестах попередніх двох груп після основного тексту внизу надруковано: "Контрасигнировал Министр Иностранных дел...". У царській Росії цей термін вперше був використаний у маніфесті від 8 вересня 1802 р. про створення

міністерств. У XIX-XX ст. він означав підпис (скріплення) міністром даної держави правового акту, виданого короною. Підпис констатував, що даний акт був написаний за порадою або з відома міністра, котрий таким чином брав на себе політичну і юридичну відповідальність [18].

На документах, що зберігаються у фондах РОКМ, фігурують підписи міністрів закордонних справ Російської держави: Андрія-Ебергард фон Будберха (1750-1812) – займав цю посаду у 1806-1808 рр. [19], графа М.П.Румянцева (1754-1826) – був на посаді міністра в 1808-1809 рр. [20], а також генерала артилерії графа О.А.Аракчеєва (1769-1834), відомого в історії як особа, що проводила реакційну політику створення військових поселень і нещадно розправлялась з антикріпосницькими виступами селянства в Росії та Україні [21]. Після розправи над учасниками повстання 1825 р. був недовгий час затишшя. У листопаді 1830 р. вибухнуло повстання, яке охопило територію Царства Польського та значну частину Волині. Активну участь у виступі брали польська шляхта та духовенство.

Наказ Миколи I від 25 січня 1831 р., надрукований у Санкт-Петербурзі при Сенаті 27 січня, а при Синоді – 29 січня 1831 р., є документальним свідченням цієї події. У наказі говориться не тільки про виникнення "бунту" на території Польщі, яка була в той час частково у складі Росії. Учасники повстання названі царською владою "мятежниками", "предателями", проти яких були послані війська [22].

Польське повстання 1830-1831 рр. не мало успіху на Волині. До середини 1831 р. воно було придушене російськими військами.

Розгром польського повстання 1830-1831 рр. мав певні наслідки для України. Було проведено конфіскацію маєтностей польських поміщиків, причетних до повстання, зокрема на території краю по Рівненському повіту – А.Дуніна., Понінського, Ст.Ворцеля, М.Петницького; по Острозькому повіту – А,Ільїнського; по Дубнівському – Лозинського, І. Рачинського та інших [23], [24], [25], [26]. Російський уряд мусив змінити своє ставлення до правобережних українських губерній, на які він дивився раніше як на польські. Офіційно було проголошено, що Правобережна Україна – це старий "руський" край, тільки спольщений, і застосовано рішучі заходи для послаблення польського елементу, висуваючи вперед елемент російський.

У 1772, 1793, 1795 рр. було проведено три поділи Речі Посполитої між сусідніми сильнішими державами – Росією, Австрією та Пруссією. Внаслідок останнього, третього поділу 1795 р. територія Правобережної України, у тому числі землі Волині, увійшли до складу Російської імперії, яка контролювала відтепер 80% українських земель.

У 1795 р. на новопридбаних землях було утворено три губернії: Київську, Волинську і Подільську. Землі сучасної Рівненської області увійшли до складу трьох повітів Волинської губернії – Рівненського, Дубенського і Острозького. Щоб ще більше зміцнити царську владу на Правобережжі, у 1795 р. в м. Бердичів було видано збірку наказів Катерини II – "Учреждения для управления губерниями... " [27].

Збірка була надрукована двома мовами – російською і польською – спеціально для західноукраїнських земель, де більшість населення в той час розмовляла цією мовою. У ній були визначені склад, функції, права і обов'язки, чини працівників губернських та повітових установ, починаючи з губернатора і закінчуючи засідателем повітового суду. Вся повнота влади в повітах була передана в руки станових організацій дворянства. Майже половина збірки присвячена організації судової системи в новоутворених губерніях. Для кожного стану було створено свій суд, куди працівники призначались тільки з дворян. Для поміщицьких селян судової установи не існувало взагалі. Таким чином, за поміщиками юридично закріплювалось повне право свого особистого суду над непокірними селянами і міра їх покарання. Основні положення "Учреждений... " діяли на території західноукраїнських земель до реформ 50-70-х рр. XIX ст.

Окрему групу складають документи, що підтверджували право власності поміщиків на селян, їх життя і майно, право суду та покарання. Наказ Катерини II від 22 серпня 1767

р. надавав поміщикам право необмеженої влади над кріпосними селянами. Їм заборонялось подавати скарги царю на своїх поміщиків, за це, як сказано в документі, "как челобитчики так и сочинители их челобитен наказаны будут кнутом и прямо сошлют на вечную работу в Нерчинск с зачётом их помещикам в рекруты" [28].

Додатком до попереднього був наказ Катерини II від 30 березня 1781 р., котрий забороняв селянам звертатись до суду зі скаргою на свого поміщика під страхом жорстокого покарання [29].

Маніфест Миколи I від 12 травня 1826 р. заперечував хибні чутки про звільнення казенних селян від податків, а поміщицьких селян і дворових людей – від кріпосної залежності, що розповсюджувались серед населення царської Росії після повстання декабристів 1825 р. Документ було наказано оголосити у святкові дні по всій державі в церквах, соборах, монастирях, а також на ярмарках і торгах із закликом верховної влади до селян коритися своїм панам, як і раніше [30].

Більша частина царських маніфестів та наказів розповсюджувалась по країні через церковні установи. Шлях пересилання документів був наступним: спочатку текст документа набирали в друкарні Сенату, потім більшим тиражем він роздруковувався при Священному Синоді. Ця вища церковна установа в царській Росії була заснована в 1721 р. Петром I як одна з урядових державних організацій, над якою був тільки монарх. Синод займав рівне з Сенатом становище в державі, тобто урядове значення Синоду у справах церкви було рівнозначним Сенату у справах державних. Як законодавчий орган влади Св. Синод брав участь не тільки в розповсюдженні імператорських та сенатських наказів. Члени Синоду брали участь в обговоренні і ухваленні проектів законів з питань, які по своєму змісту мали значення не тільки для відомства православного сповідання, але й для інших сторін державного устрою і управління. Проекти законодавчих актів з Св.Синоду через обер-прокурора (призначався російським імператором, очолював Св.Синод) надходили до російського монарха на "высочайшее усмотрение" і отримували від нього "одобрение", "соизволение", або "утверждение" [31]. Такі накази починались з слів: "Указ Его Императорского Величества Самодержца всероссийского из Святейшего Правительствующего Синода... " [31]. Ці документи друкувались у духовному відомстві як накази і розповсюджувались по країні через церковні установи на місцях.

На території краю такою установою в кінці XVIII-XIX ст. була Волинська Духовна Консисторія. Так з 1744 р. в Російській імперії називались присутні місця при єпархіальних архієреях. При канцелярії Духовної Консисторії накази передруковувались необхідним тиражем, у залежності від кількості церковних установ (церков, соборів, монастирів), що діяли на даній території, та розсилались для всенародного оголошення [32]. Тоді зверху, над текстом, вказувалось, що цей наказ "Его Императорского Величества... из Волынской Духовной Консистории... " і є друкованою копією. Часто такі накази переписувались від руки. На таких документах не тільки зазначалась їх копійність, але й прізвище переписувача. У канцелярії Консисторії на всіх наказах вказувалась адреса: назва церкви, монастиря, собору, або адреса та ім'я священнослужителя, якому був надісланий документ для оголошення в церкві.

Волинська Духовна Консисторія направляла передруковані або переписані царські накази в місцеві Духовні Правління, які також їх передруковували і вже від свого імені надсилали священнослужителям.

У колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею є царські накази, що були відправлені з Рівненського Духовного Правління. Ця група наказів торкалась різноманітних питань церковного життя: порядку ведення служб, обов'язків та норм поведінки священнослужителів, порядку ведення судових справ та розмірів покарання священнослужителів за неприпустиму поведінку, церковного діловодства, а також питань відкриття та ведення навчального процесу в церковних навчальних закладах.

Наказ від 17 січня 1824 р. з Св.Синоду торкався питань покарання священнослужителів

до виключення з духовного сану [33]. Наказ з Св.Синоду за травень 1802 р. розглядав порядок ведення по затвердженій формі метричних книг та міри по їх збереженню у приходських церквах [34].

Наказ з Волинської Духовної Консисторії за березень 1833 р. стосувався питань церковного судочинства, а саме порядку подання скарг священиками [35]. А наказ від 31 грудня 1835 р – системи урегулювання судових справ між духовними депутатами та цивільними чиновниками [36]. В цих документах фігурують прізвища осіб, відомих з курсу історії. Це В.П.Кочубей (1768-1834)-державний діяч, член Державнаї Ради, сенатор, з 1801 р. був міністром внутрішніх справ, а з 1827 р. – головою Державної Ради і комітету міністрів [37].

Обер-прокурор Св.Синоду О.М.Голіцин (1773-1844), особа близька до Олександра І, з 1816 р. був міністром народної освіти [38].

Таким чином, оглянувши царські маніфести та накази кінця XVIII – першої пол. XIX ст. з колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею, можна зробити висновок, що питання, які були відображені в цих документах, охоплювали майже всі напрямки зовнішньо та внутрішньополітичного, культурного і духовного життя країни. Вони знаходили своє відображення в історичних процесах, що відбувались на території нашого краю – складової частини Російської імперії в той час.

Література

1. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 8. – Санкт-Петербург, 1904. – С.766.
2. Український Радянський Енциклопедичний словник. – Т. 3. – К., 1989. – С.442.
3. Фонди РОКМ, № 2152 доп.
4. Фонди РОКМ, № 2167 доп.
5. Фонди РОКМ, кн 9475 / VIII д. 2205.
6. Фонди РОКМ, № 2143 доп.
7. Фонди РОКМ, кн 15202 / III д. 9309/1-2.
8. Фонди РОКМ, кн 9477/ VIII д. 2207.
9. Фонди РОКМ, № 2155 доп.
10. Фонди РОКМ, кн 152023 / III д. 9307.
11. Фонди РОКМ, кн 10552 / III д. 6522.
12. Фонди РОКМ, № 2149 доп.
13. Фонди РОКМ, № 2148 доп.
14. Фонди РОКМ, № 2151 доп.
15. Фонди РОКМ, кн 15202/4 / III д. 9308.
16. Фонди РОКМ, № 2166 доп.
17. Фонди РОКМ, кн 9478/ VIII д. 2208.
18. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 31. – Санкт-Петербург, 1895. - С.109-110.
19. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 8. – Санкт-Петербург, 1891. – С.838.
20. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 53. – Санкт-Петербург, 1899. - С.286.
21. Радянська Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.70.
22. Фонди РОКМ, № 2150 доп.
23. ДАРО, Ф.384. – Оп.5. -Од.зб.51. – Арк. 5-13.
24. ДАРО, Ф.384. – Оп.5. -Од.зб.54. – Арк. 1-2 зв.
25. ДАРО, Ф.384. – Оп.5. -Од.зб.55. – Арк. 31-32.
26. ДАРО, Ф.384. – Оп.5. -Од.зб.63. – Арк. 26 зв.
27. Фонди РОКМ, кн 5018 / III д. 2636.
28. Фонди РОКМ, кн 632/1 / III д. 759.
29. Фонди РОКМ, кн 632/6 / III д. 765.

30. Фонди РОКМ, кн 15764 / VIII д. 2827.
31. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 59. – Санкт-Петербург, 1897. – С.38-43.
32. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 21. – Санкт-Петербург, 1893. – С.266-267.
33. Фонди РОКМ, № 2147 доп.
34. Фонди РОКМ, № 2153 доп.
35. Фонди РОКМ, № 2156 доп.
36. Фонди РОКМ, № 2161 доп.
37. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 31. – Санкт-Петербург, 1895. – С.466.
38. Брокгауз Ф. А., Ефрон І.А. Энциклопедический словарь. – Т. 17. – Санкт-Петербург, 1893. – С.50.

Кононець П.Є., м.Костопіль, наук. співробітник Костопільського районного краєзнавчого музею

ЗНИКЛІ СЕЛА КОСТОПІЛЬЩИНИ

У нашій історії багато "білих плям", не розгаданих до цього часу. Однією з них є історія сіл, які зникли у зв'язку з утворенням у 1950-х роках військово-навчального полігону Збройних сил СРСР. Жителі 71 села були насильно виселені в інші райони та області Радянського Союзу. На даний час, мені вдалося відшукати історію лише 18 населених пунктів.

Перші згадки про Антонівку, Груди, Круги (Крухи), Майдан Собівський, Руденку, Уршулін, Цецелівку я знайшов у Державному архіві Рівненської області (ДАРО) у записах "Ревізькі казки" від 1811-1864 рр. [1].

Найдавнішим було Малі Селища. Перші відомості про це село під назвою Селища Жуковської волості, власність старости Луцького, каштеляна Брацлавського Олександра на Хупків Семашки датуються 1596 р. [2]. Це було найбільше село на території полігону, яке за розмірами перевищувало м. Костопіль у перші роки після заснування. Малі Селища були центром культури, промисловості, торгівлі. Основна маса населення – євреї, жили також українці та поляки.

Діяла 10-річна школа, навчання в якій велося польською мовою, лише релігія (раз в тиждень) викладалася українською. Бібліотеки не було, книжки продавалися з рук в руки.

З духовних центрів для українців слугувала церква імені Покрови Пресвятої Богородиці, побудована в 1777 році [3]. На одній з вулиць була синагога, до якої ходили молитись євреї.

На околиці села розташовувалась кузня. Найвідомішим ковалем був єврей Сруль Мойша. До 1924 р. діяв склозавод, на якому працювало 68 робітників. Власники – Овшин Шапіро і Меєр Фрідман [4]. У Селищах були також млин і олійниця, господарем яких був єврей Пінкас. У млині селяни мололи зерно, в олійниці били лляну, ріпакову, конопляну олію.

Всі товари, які виготовлялися на підприємствах євреїв, продавались у їхніх магазинах. Тут можна було купити продукти, а також товари широкого вжитку.

Ярмарків не було, тільки на престольний празник до церкви з'їжджалися люди з інших сіл і міст. У цей день продавали різні пряноші, цукерки, морозиво, іграшки.

Інші села мали такі здобутки. З культових споруд були: в Ановалі – дерев'яний костел готичної архітектури; у Несподянці – церква Юрія Переможця, збудована в 1810 році, а також три доми молитви [5]. На Грудах була каплиця.

З підприємств функціонували: в Ановалі – гарбарня, у якій виправляли шкіру, на Грудах - хмелярня, у Руденці – цегельний завод.

У деяких селах були школи: семирічні – в Ановалі та Антонівці, чотирирічні – в Кадобищах, Рисвянці і Майдані Козлинському.

З 1921 по 1939рр. територія сіл перебувала під владою Польщі. Для зміцнення свого панування сюди переїжджали поляки. З розповідей старожилів відомо, що в цей час у села прибули польські пани та осадники: Савицькі, Камінські, Ковальські. Вони забирали кращі землі, у той час як селяни задовольнялися малородючими невеличкими наділами.

До 1939року селами управляли солтиси, за порядком слідкували жандарми. Зі спогадів Радовенчика І.А., жителя с. Рисвянка, я дізнався, що поблизу цього населеного пункту в період з 1926 – по 1939 рік польська кавалерія проводила навчання.

За радянсько-німецькими договорами 1939року Західна Україна відійшла до Радянського Союзу. Була ліквідована стара система управління і впроваджувалася нова – радянська. Поляків-чиновників звільняли. Їх заступали новоприбулі службовці.

Прихід Червоної Армії населення сприймало неоднозначно. У цей час відчутно постраждали поляки : їх відправляли до Сибіру, а майно конфісковували. Почали утворюватись сільради. У Довганці головою став Керенський. Згодом у Малих Селищах було здійснено спробу організувати колгосп, яка виявилась невдалою.

У 1940році німці, що проживали в деяких селах, залишали свої помістя і виїжджали до Німеччини. На їх місце приїжджали українці зі Східної Польщі. У цей час прибули сім'ї Давидюків, Козаків, Яблонських.

З 28 червня по 3 липня 1941року територія сіл була окупована фашистськими загарбниками. Було встановлено комендантську годину. У Малих Селищах комендантом став Смага, який очолював підрозділ поліцаїв. З приходом німців розпалюється національна ворожнеча між поляками і українцями. У 1942 році утворюються перші загони УПА (Української Повстанської Армії).

На терені Мала Купля, Кадобища, Круги діяли загони "Кореня", "Чорноти", "Кори", "Берези". Поблизу Кругів бував "Лис", який керував відділом особливого призначення.

З "Літопису УПА" я дізнався, що на території цих сіл довгий час діяли курінь "Острого" та сотня Грабенка [6].

На терені Крук і Хвоянки діяли загони "Далекого", "Романа", "Донця", "Щура", "Шавули", "Кнопки".

В Рисвянці, Речиці та ближніх селах оперували відділи "Дубового", Величка Івана, "Кнопки".

У 1942 році фашистами було розстріляно населення єврейської національності. Тільки в Малих Селищах знищили 2000 чоловік.

У 1943 році німцями була спалена Руденка. У 1944році під час українсько-польського конфлікту згорів Ановаль.

15 січня 1944року в селах відновлюється радянська влада. Люди відбудовують зруйноване господарство. У даній місцевості працювали Малоселищанська, Довганецька, Антонівська та інші сільські ради.

Наприкінці 1949року мешканці сіл були попереджені про виселення у зв'язку з утворенням військово-навчального полігону Збройних сил СРСР.

На початку 1950року за допомогою військової сили мешканці сіл були виселені, села зруйновані – почав створюватись військово-навчальний полігон.

Література

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф.27. – Оп. 3., – Од. зб. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 12, 24, 25, 26, 35, 44, 45, 49, 61, 62, 66, 68, 69, 83.

2. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев,1889.-Т.2.-1066 с.
3. Там же.
4. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год.- Житомир, 1913.- 291с.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.- Вінніпег, 1986.-Т. І.- 521с.,-Т. 2.-512с.
6. Літопис УПА.- Торонто,1990.-Т.1.-С.245.- Т. 2.-С.251;1984.-Т. 5.-С.263.

Корчак А., м.Броди, науковий працівник Бродівського історико-краєзнавчого музею

ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА БРОДІВСЬКИХ ФОРТИФІКАЦІЙ

Дана розвідка буде присвячена проблемі спорудження замку в місті Броди. Не зважаючи на достатню кількість історичної літератури з цього питання, досі не встановлено єдиної дати його будівництва. Отож, проаналізувавши історіографічний матеріал, присвячений будівництву фортеці, а також спираючись на відомі нам джерела, спробуємо з'ясувати причину розбіжностей у датуванні її спорудження та подати власну версію щодо розв'язання даної проблеми.

Основними дослідженнями з історії Бродів та його фортифікацій, які лягли в основу подальших робіт, стали стаття Тимотея (Тимофія) Ліпінського „Miasto Brody z dawnemi przynależytościami", надрукована у збірнику „Biblioteka Warszawska" за 1851 рік [18], та монографія Садока Баронча „Wolne miasto handlowe Brody" 1865 року [13].

Обидва автори пишуть, що село Броди разом з іншими населеними пунктами, які тоді належали до Олеського ключа і були власністю Войцеха та Яна Кам'янецьких, у 1580 році придбав Белзький воєвода Станіслав Жолкевський [13,5-6; 18,435]. Далі Т.Ліпінський та С.Баронч одноголосно стверджують, що новий дідич між селами Броди і Лагодів, на острові посеред ставу, званого „Копень" (інша назва „Накопень"), збудував чи вірніше розпочав будівництво замку та католицької церкви святого Станіслава, а при них заснував місто під назвою Любич [13,6-7; 18,435-437]. Після цього дослідники подають інформацію про те, що С.Жолкевський звертається з проханням до короля, аби він надав місту магдебурзьке право. Стефан Баторій задовольнив дане прохання, видавши відповідний привілей 22 серпня 1584 року [2,45; 13,7; 18,435]. Одразу ж за згадкою про цей привілей Т.Ліпінський наводить в своїй статті фрагмент іншого привілею, виданого вже самим власником села Броди. Ось дослівна цитата з цього документа: „Добре поміркувавши і зважившн на часті татарські наїзди, я вирішив збудувати на Бродському острові замок посеред ставу, званому Накочень, і назвати його Любич, при цьому замку я дозволив і дозволяю будувати місто, яке теж називатиметься Любич. Поселенців звільняю від податків на 15 років, вони можуть будуватись і господарювати. В разі потреби надам їм лани або волоки, фільварки, луки на полях і в дібровах ... Дано в Бродах 13 серпня 1586 року" [18,426-437].

Виходячи з цього, виникає справедливе запитання, коли ж все таки було засновано місто Броди, яке приблизно до 1594 року носило назву Любич [7,99]? Після аналізу тексту наведеного документа стає очевидним, що власне, спираючись на нього, обидва історики стверджували про будівництво замку та заснування при ньому міста, але перенесли датування цих подій на дещо раніший відрізок часу, який тривав з 1580 (від купівлі місцевості Жолкевським) до 22 серпня 1584 року (дня видачі королівського привілею). Хоча логічно було б припустити, що це все відбулось щойно після 13 серпня 1586 року.

Але нас, насамперед, цікавить історія будівництва замку. Як щойно ми довідались з тексту вище наведеного привілею, Жолкевський мав намір його побудувати. А це, на нашу думку, якраз і дало привід Т.Ліпінському і С.Баронччу твердити про його спорудження на початку 80-х років XVI ст. Про те подальша інформація подана в працях згадуваних нами дослідників змушує поставити під сумнів зроблені ними висновки.

У 1629 році Броди стали власністю польного коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського [13,11; 18,437]. В цей час Броди отримали королівський привілей, виданий Владиславом IV на коронаційному вальному сеймі у Кракові 11 березня 1633 року [13,17-18; 18,438]. Вольності, надані місту королем, також були підтверджені ухвалою коронаційного вального сейму, у тексті якої знаходимо наступне повідомлення: „...місто Броди, яке ясновельможний Станіслав Конєцпольський, каштелян краківський, великий коронний гетьман (близько 1632 року Станіслав Конєцпольський отримав цей титул [13,18-19]) великим коштом фортифікує, потужну в нім фортецю закладає..."[13,18-19]. В своїй праці С.Баронч висловлює жаль з приводу того, що в замкових актах не має жодних відомостей про те, хто був автором тих фортифікацій, і робить припущення, що ним міг бути французький інженер Гійом Левассер де Боплан [13,20]. Про те, що ж сталось із замком Жолкевського після спорудженням Конєцпольським фортеці та оборонних укріплень навколо Бродів, С.Баронч та Т.Ліпінський не згадують майже нічого, лише останній дослідник вказує, що в привілеї Владислава IV ідеться про розпорядження, дане королем Станіславу Конєцпольському, – оточити місто муром, а замок укріпити [18,438].

Другим нашим завданням буде спроба провести аналіз подальшої історичної літератури, присвяченої даній темі. Детально вивчивши доробки пізніших істориків, зроблені ними висновки можна поділити на дві групи.

До першої з них слід віднести думки тих авторів, які вважали, що Бродівський замок був збудований, а місто уфортифіковане на початку 30-х років XVII ст.

Так, наприклад, Олександр Чоловський пише, що :"...брідську цитадель почав зводити краківський каштелян Станіслав Конєцпольський, вірогідно, за проектом свого двірського інженера Боплана"[14,5], і додає, що:"...керував роботами архітектор його королівської милості Андреа дель Аква, італієць, родом з Венеції"[15,42-43].

Подібного характеру трактування передає заголовок статті іншого польського дослідника Оскара Сосновського, під назвою, яка в українському перекладі звучить наступним чином: „Дослідження первісного закладення (1586 рік) і укріплення міста Бродів (1630-1635 роки)"[19,247]. Цю думку продовжує Войцех Каліновський, подаючи нам схоже тлумачення привілею Станіслава Жолкевського від 13 серпня 1586 року. Зокрема, він припускає, що Броди були спочатку неуфортифіковані, хоча негайне будівництво оборонних укріплень було передбачене ще з самого моменту заснування міста [16,196]. За Каліновським, будівництво міських фортифікації та замку зреалізував лише Станіслав Конєцпольський у 1630-1635 роках [16,196].

Думки про будівництво замку і міських фортифікацій у 1630-х роках дотримувались у 80-х роках XX ст. ряд радянських істориків, таких як Ю.Нельговський та Є.Годованюк [8]. Про це також ідеться у відповідній статті довідника-каталогу „Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР" [9,103-104].

До другої групи ми віднесемо твердження тих істориків, які писали про те, що замок був збудований не пізніше 80-х років XVI ст., а близько 1630-1635 років його перебудували на фортецю. Щодо оборонних укріплень у цієї категорії дослідників виникають розбіжності. Наприклад, одні вважають, що міські фортифікації були споруджені в кінці XVI ст., інші ж датування їх побудови переносять на 30-ті роки XVII ст.

Отож, детальніше розглянемо їхні погляди. Так, Д.Чобіт зазначає в своїй статті, яка стосується будівництва міста, зокрема таке: „...Станіслав Жолкевський у 1580 році вирішив закласти тут замок. Місце для замку було вибране на острові. Біля замку закладаються будинки, вулиці мають симетричне планування, а місто укріплюється оборонним валом у формі квадрата, сторона якого дорівнювала 600 метрів" [12].

В „Пояснювальній записці до Історико-архітектурного опорного плану міста Броди", розробленого в 1989 році працівниками тодішньої Львівської філії інституту Укрпроектреставрація, ідеться про те, що замок в Бродах міг існувати ще з XI ст. і знаходитись на традиційному місті [3,10]. В період другої половини XIII – середини XIV ст. нарис оборонної системи приймає конфігурацію, близьку до чотирикутника, твердиня традиційно залишається на старому місті [3,11]. Лише в 30-40-х роках XVII ст. відбулось спорудження бастіонної системи, об'єднаної з замком, перебудованим в цей же період, згідно вимог часу [3,11].

Дослідник С.Кравцов також вважає, що замок існував вже в 1580-х роках, а близько 1630-х років почалось будівництво нової фортеці[6,35; 17,8]. Щодо первісних оборонних укріплень, то вище згаданий історик, виходячи з назви західної частини міста, яка в першій половині XVII ст. називалась „Паркан", а її мешканці – „парканцями" [11,18], твердить, що вони були дерев'яними, хоча ні їхнього контуру, ні місць первісного розташування брам встановити не вдалось [6,35; 17,8].

Працівники інституту Укрзахідпроектреставрація У.Піхурко, Д.Кривошеєва та А.Личко, не ставлячи під сумнів факт спорудження у 30-х роках XVII ст. міського земляного валу, збудованого, на їхню думку, за принципами голландської школи, зокрема зазначають, що при зведені брідського замку-фортеці її будівничі базувались на принципах італійської школи, хоча певні елементи напільної оборони замку належать до школи голландської [10,88-90]. Беручи до уваги ці висновки, а також вимоги до будівництва фортець чи магнатських резиденцій другої половини XVI ст., дослідники припускають, що замок був побудований при Станіславі Жолкевському[10,88-90].

Які ж висновки постають після детального вивчення історіографії з даної проблеми? Причиною неточностей у датуванні будівництва замку стало недостатньо послідовне висвітлення цієї події в працях Т.Ліпінського та С.Баронча. Щодо пізніших праць, то в основному вони стосуються більш загальних тем. Проблема спорудження фортеці в них висвітлюється в руслі думок вищезгаданих дослідників, відчувається відсутність поглибленого аналізу джерельної інформації, що в свою чергу призвело до розбіжностей у висновках, зроблених цими істориками.

Тому після детального огляду історичних праць доцільно буде звернутися до доступних нам джерел і на їх основі по-новому розглянути дане питання.

На сьогодні можна привести три непрямі докази спорудження замку в 80-х роках XVI ст. Першим доказом може служити задум С.Жолкевського збудувати твердиню, зафіксований у виданій ним локаційній грамоті [18,436-437]. Але цей проект міг бути і не реалізований [16,196; 19,247]. Другим доказом може бути згадка про замковий уряд у привілеї, даному Бродам С.Конєцпольським у 1629 році [2,46; 13,13-15], хоча ця установа могла існувати і без відповідного приміщення, або ж вже тоді розпочалось спорудження гетьманської резиденції. Третій доказ можна вивести з тексту привілею, даного місту Владиславом IV, де ідеться про розпорядження короля оточити Броди муром, а замок укріпити [18,438]. Проте, слід врахувати, що дане місце документу цитоване Т.Ліпінським у довільній формі [18,438], тому сам оригінал, який написаний латинською мовою, потребує детального опрацювання [13,186-190].

Таким чином проблема будівництва замку Жолкевським залишається відкритою.

Натомість в текстах принаймні трьох документів чітко говориться про замок, який був збудований Конєцпольським. Наведемо дослівні цитати з цих текстів. В ухвалі коронного вального сейму від 11 березня 1633 року чітко вказано наступну інформацію: „...місто Броди, яке ясновельможний Станіслав Конєцпольський, каштелян краківський, великий коронний гетьман великим коштом фортифікує, сильну в нім фортецю закладає" [13,18-19]. Підтвердженням цьому є свідчення француза П'єра Шевальє в його „Історії війни проти Польщі", де він, розповідаючи про хід Берестецької битви, зазначає зокрема таке: „Деякі польські офіцери вважали, що козацький табір слід затопити, затримавши

греблею течію води, але перемогла думка, що краще розтрощити його вщент, із цією метою привезено важкі гармати з Бродів – фортеці, збудованої покійним великим гетьманом Конєцпольським" [4,31] (слід зазначити, що гетьман помер у 1646 році [13,27-28]). Сюди ж слід віднести запис Станіслава Конєцпольського (внука великого коронного гетьмана) з 1682 року, згідно якого Броди передавались, а вірніше продавались, королевичу Якову Собєському [13,57-61]. Серед перерахованих реальностей, які найближчим часом мали стати власністю нового дідича, вказується: „...фортеця Бродська від Станіслава Конєцпольського, каштеляна краківського, великого коронного гетьмана, діда мого власним коштом вибудувана..." [13,57].

Виходячи з цих свідчень, логічним буде ствердити факт будівництва бродівського замку С.Конєцпольським у першій половині 30-х років XVII ст. А враховуючи те, що не так давно в одній із книг брідського магістрату була знайдена згадка про перебування в Бродах Гійома Левассера де Боплана [5,78-81; 6,37; 17,9] і опубліковане в зв'язку з цим дослідження С.Кравцова [6; 17], з'явився ще один вагомий аргумент на користь того, щоби вважати автором проекту спорудження брідської твердині та міських оборонних укріплень цього відомого французького інженера.

Однак для повного вирішення питання про час будівництва замку С.Жолкевським у 1580-х роках, потрібно провести детальне вивчення таких документів, як:

1. Привілей короля Стефана Баторія від 22 серпня 1584 року – про надання місту магдебурзького права.
2. Ерекційна грамота Миколая Жолкевського – про заснування латинської парафії (в ній згадується локаційна грамота Станіслава Жолкевського від 13 серпня 1586 року).
3. Документ 1629 року, за яким Лукаш Жолкевський частково продав, а частково передав свій маєток у власність Станіслава Конєцпольського.
4. Привілей, даний Бродам королем Владиславом IV 11 березня 1633 року.

Всі вони опубліковані в вище згаданій монографії С.Баронча як додатки [13,176-197]. Копії деяких з цих документів також знаходяться в Центральному державному історичному архіві України у Львові [2,45-47].

До цього списку слід додати Актову книгу урядів ради і лави /м.Любича/ та війтівського уряду /м.Броди/ 1588-1601 років та Актові книги війтівського уряду /м.Броди/ за 1626-1634 та 1629-1658 роки [1].

Також необхідно, наскільки це можливо, провести археологічні дослідження на території замку та оборонних укріплень (додамо, що серйозної роботи в даному напрямку так ніколи й не проводилось).

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДІА України у Львові). Опис фонду №24. Магістрат міста Бродів Львівської землі Руського воєводства з 1783 року Золочівського округу. 6 арк.

2. ЦДІА України у Львові. – Ф. 159: Галицька фінансова прокуратура, м.Львів.- Оп.9.- Спр.1206.

3. Історико-архітектурний опорний план м.Броди Львівської області. Пояснювальна записка /Інститут Укрпроектреставрація. Т.ІІ. Кн.2. Шифр 89-4.- Львів, 1989. – 28с.

4. Берестецька битва. Устами літописців, учасників та очевидців / Упорядник Д.В.Чобіт. – Броди: Просвіта, 1999. – 40с.

5. Кметь В. Документи Бродівських міських актів 1631 р. із згадкою про Гійома Леввассера де Боплана // Боплан і Україна. Збірник наукових праць.- Львів, 1998.- С. 78-81.

6. Кравцов С. Містобудівельна історія Бродів та Гійом Левассер де Боплан// Україна в минулому.- Київ-Львів, 1993. Випуск 10.- С. 31-39.

7. Лясота Еріх зі Стеблева. Щоденник/ переклали з німецької Галина та Іван Сварники // Жовтень.- 1984.- №10 (480).- С.97-110.

8. Нельговский Ю., Годовенюк Е. Каменные замки Западной Украины конца XVI – первой половины XVII в // Архитектурное искусство- Москва, 1986.- № 34.- С.125-133.

9. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (иллюстрированный справочник-каталог). В 4-х т./ Ред. кол. Н.Л.Жариков (глав. ред.) и др. – Киев: Будівельник, 1983.- Т.3: Львовская область; Одесская область; Ровенская область; Полтавская область – 1985. – 337с.

10. Піхурко У., Кривошеєва Д., Личко А. Замок в Бродах Львівської області на основі матеріалів проекту реставрації // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1997.- Число 6. – С.88-95.

11. Созанський І. З минувшини м.Бродів. Причини до історії міста в XVII ст. – Львів, 1911. – 69 с.

12. Чобіт Д. Ідеальне місто. З історії забудови Бродів // Прапор комунізму. – Броди, 21 квітня 1988.- №48 (6529). – С.3.

13. Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865. – 198 s.

14. Czołowski A. Dawne zamki i twierdzie na Rusi Halickiey. – Lwów, 1892. – 106 s.

15. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 199s.

16. Kalinowski W. Miasta polskie w XVI i pierwszej połowie XVII wieków // Kwartalnik Arhitektury i Urbanistyki. Teoria i Historia.– Warszawa. 1963.- T. VIII.- Z. 3-4. – S. 167-225.

17. Krawcow S. O układzie przestrzennym miasta Brody w XVI-XVII w. // Kwartalnik Arhitektury i Urbanistyki. Teoria i Historia. – Warszawa. 1992. T. XXXVIII.- Z. 1. – S.3-14.

18. Lipiński T. Miasto Brody z dawnemi przynależytościami // Biblioteka Warszawska.– Warszawa. 1851. – Tom I. – S.435-447.

19. Sosnowski O. Studium pierwotnego założenia (1586) i obwarowania (1630-1635) miasta Brodów // Biuletyń Historii, Sztuki i Kultury.– Warszawa. 1933-1934.- Z. 2. – S.247-252.

Костенко Л., м.Київ,
наук. співробітник Музею народної
архітектури та побуту НАН України

МАГІЧНІ МЕТОДИ ВПЛИВУ НА РІСТ РОСЛИН У ПЕРІОД ВІД СІВБИ ДО ЗБИРАННЯ УРОЖАЮ

Українці є землеробською нацією, що знайшло своє відображення в народній культурі, яка містить аграрні мотиви та символи. У цьому контексті важливим є дослідження звичаїв та обрядів, пов'язаних з працею на землі, що включає сівбу, догляд за рослинами та збирання урожаю. Завдання даної роботи – виявити аграрно-магічні елементи, через які землероби впливали на ріст рослин під час виробничих процесів та протягом календарних свят. Матеріалом для етнографічних студій стали польові записи з Рівненщини.

СІВБА. Сприятливим днем для сівби вважали п'ятницю, несприятливими – понеділок та четвер (Сварицевичі). Час сівби узгоджували з фазами місяця "сіять на підповню, а вже з повні – гнила неділя" (Бродниця). У різних регіонах України зафіксована інформація про те, що рослини починали сіяти в темну пору доби. На Рівненщині пам'ятають, що після заходу сонця сіяли льон, до сходу сонця – гарбузи, картоплю. Сівбу культур часто прив'язували до певних свят. Наприклад, гарбузи садили на Юрія, огірки – "близько Трійці", "бульбу" – після Паски.

На Україні існував звичай не позичати зерно, доки не засіють ниву, інакше можна було втратити урожай. На Рівненщині кажуть, що особливо небезпечно позичати старшому за віком. Збіжжя може не "зародити" і в позичальника. Це пояснювали тим, що він мав справу з "неручкою" людиною (Бродниця).

Щоб ніхто не нашкодив майбутньому урожаю, у перший день сівби на поле приносили сокиру, яку перед роботою втикали в землю. "Беруть сокиру з собою, її в землю – "гах", і починають сіять. Який чоловік пошов тобі посприяє, а який – шо нєт. А як я сокиру воткну, то він мені вже нічого не зробить"(Бродниця). Інше пояснення звичаю – щоб "вітьор не валив" посіви (Старі Коні).

Коли сіяли пшеницю чи просо, свяченим салом терли руки, щоб "гараб'ї не нападали" (Вичівка). Засіваючи поле, три жмені зерна кидали з заплющеними очима, щоб пташки "не бачили" (Сенчиці).

Перший раз виходили орати, сіяти та садити городину з хлібом або іншими виробами з борошна. У різних регіонах України приносили на ниву хрести, які пекли посередині посту, у середу. У відвіданих селах Рівненщини їх виготовляти з "пасолею" (квасолею).Тут записані різні варіанти поводження з цим атрибутом. Коли виходили перший раз "загорувати", хрестика несли за пазухою, перед роботою його клали на ріллю або на розстелений рушник, промовляли: "Господи, благослови!" (Сварицевичі); хрестик кидали у коробку, з якої сіяли (Орв'яниця, Мульчиці), або розламували і мішали з зерном (Прикладники). По завершенні роботи деякі люди хрестик забирали додому та з'їдали. Різновидом цього атрибуту був хліб, спечений з невеликим хрестиком зверху (Прикладники). У селі Мульчиці поле засівали з "лапою" – хлібом, на якому була наліплена фігура у вигляді буслячої лапи. Його пекли на Благовіщення і тримали до сівби. Виходили перший раз у поле і з пирогом. "Іду засадювати картошку, беру пирога, заходю, помолюся Богу. Пирогакидаю на полі, а тоді жінка заносить назад у хату" (Бродниця).

Важливого значення землероби надавали вербальним текстам. Перед початком роботи читали молитви, зверталися до Бога з проханням про урожай. Цікаво, що у цих текстах перераховувалися всі потенційні споживачі плодів. "Зароди, Господи, на всякого долю: і на старого, і на малого, і на хворого, і на мене, здорову, на всіх зароди, Боже". "Господеньку Боженьку, приступи і допоможи. Зароди на всякого долю: і на здорових, і на сліпих, і на кривих". "Зароди, Боже, на всякого долю, і на злодія зароди". "Зароди, Боже, людям та й нам".

Озиме жито засівали зерном з першого снопа або з останнього – "борідки", також з "винка". Перед тим ці атрибути на Спаса освячували в церкві, разом з ними носили і "жменьку" льону, з якої також починали сіяти.

Льон та коноплі сіяли чоловіки з коробки, фартуха. Льон сіяли, коли верба (лоза) пушить. Для кращого урожаю в борозну сипали попіл. Щоб були великі головки, у посуд з якого сіяли, клали пару яєць (Бродниця).

Щоб отримати добрий урожай картоплі, дотримувалися наступних звичаїв. Перші два кущі садили з "кармана", до схід сонця (Прикладники). Коли господиня кидала картоплю у першу борозну, дивилася на небо, "щоб під корчем було стілько бульок", як хмарок (Старі Коні). Для урожаю, у посуд, з якого сіяли, клали пасочку. "У мене братиха була така, першу маленьку пасочку кладе у кіш до картоплі і йде засадювати" (Мульчиці).

Багато звичаїв та обрядів пов'язано з вирощуванням капусти. "Капусту садять – за голову беруться, щоб така була тісна, як голова". "Як садить мати першу капусту або брукву, возьметься за голову, за задницю возметься" (Мульчиці). "На капусту – нову хустину і горщик, приказували, щоб така капуста була, як горщик велика і як хустина біла" (Сварицевичі). "На капусту – старе відро – щоб такі головки були" (Мульчиці). Щоб рослина правильно розвивалась, виконували й інші ритуальні дії. "Як садиш капусту, овернись три рази і за голову возьмись, то буде витись у головки" (Бродниця).

У багатьох регіонах України з метою впливу на урожай на ниві качалися. На Рівненщині інформатори пояснювали обряд так: "Щоб літо було урожайне" (Орв'яниця), "Щоб пашня колодою лежала" (Бродниця). На огірках качали малих дітей, бабусі тоді примовляли: "Рости такі огірочки, як мій внучко" (Бродниця).

ДОГЛЯД. В період росту та дозрівання рослин через магічні дії продовжували впливати на урожай. Щоб в'язалися "гурки", з ниток нав'язували вузол та кидали його на

грядки (Орв'яниця). З цією ж метою на огірки приносили пута, загублені конем (Вичівка). Коли не було зав'язі, грядки посипали піском, по якому пройшло стадо овець. "Як вечки пройдуть, коб того піску набрав та посипав по гурках" (Сварицевичі).

Магічні дії аграрного змісту також виконували на свята, що припадали на період вегетації. На Юрія священик освячував посіви, після того люди на ниві обідали, щоб росло високе жито, підкидали вгору ложки, качалися (Орв'яниця).

На Трійцю на житнє або картопляне поле водили Куста, розбирали з нього зілля та підкидали вгору "коб жито родилося" (Бродниця). Троїцьку зелень – "ягір", "лепіх" – несли на капусту, щоб "були хороші головки" (Старі Коні).

На Трійцю співали пісень аграрного змісту:

Да святая Богородіца
Ой посію льон,
Нехай зародіца.

Щоб був хороший урожай, перед святом Івана Купала на поле приносили гілки та плоди дерев, кущів. "Перед Купалом у гречку затикають гарабину, коб така гречка була, як гарабина". Також горобину розкидали по житі. "На бульбу затикали олешню, березку – так хутко щоб росла. У жито – дубка, до льону – лозину, лозина дереться, щоб льон добре дрався. На гурки – крушинку втикали" (Бродниця). Щоб родила капуста, на грядки приносили головешки від купальського вогнища (Прикладники).

На Петра відвідували лляне поле, де споживали сир, "щоб був білий льон" (Серники).

У період росту та дозрівання рослин виконувалися магічні дії, що мали вберегти урожай від знищення. Щоб не було будяків та іншого бур'яну, на ниві закопували кісточки великоднього поросяти та шкаралупи від свячених яєць (Старі Коні, Сварицевичі). Щоб позбутися рослин – шкідників, їх скошували на "третій неділі після повні" (БРОДНИЦЯ). У селі Мульчиці виконували такі магічні дії: ховали всі ножі, які були в господарстві, після чого казали: "А де той ніж? Пішов будяк вирізувати! "

Небезпеку для посівів становили і птахи, які "випивали" зерно. Щоб їх знешкодити, ниву "обтикували ниткою і перемотували навхрест", утворюючи таким чином магічний бар'єр для проникнення шкідників (Серники). Щоб на зернові культури не "садились гараб'ї", поле до схід сонця тричі обходили, попередньо знявши з себе увесь одяг. Цей обряд виконували також з паляничкою, що забули в печі під час чергового випікання хліба (Мульчиці). Інший варіант обряду – ниву обходили зі "шпичкою" чи "швайкою", якими послуговувалися під час заколювання поросяти (Іванчині, Серники). Виконуючи обряд, пташок посилали в нечисте місце: "Летіте в лози, трипози, там вам їсти, там вам пити" (Вичівка).

Щоб викликати дощ, вдови у три колодязі кидали освячений мак (Прикладники). У селі Старі Коні виконували інші магічні дії: "Ідуть вдови до кринички в болоті, беруть решето, застилають його, набирають воду і несуть у село, наливають у колодязь".

Щоб град не побив посіви, після Великодня відзначали Градову середу: "У цей день не робили, і в нас град ніколи не побив" (Прикладними). Щоб зупинити грозу, викидали з хати лопату, якою садили в піч хліб.

ЗБИРАННЯ УРОЖАЮ. Першим дозрівало озиме жито. На період його збирання припадає найбільше звичаїв та обрядів. Зажинали ниву напередодні святого Петра, тоді зв'язували один або декілька снопів, після чого відзначали зажинки. Наступний час працювали інтенсивно, щоб встигнути закінчити роботу до Іллі. В народі казали: "Не хазяйка, що после Іллі жито жала". У жниварських піснях християнські святі Петро та Ілля представлені землеробами.

Святий Петро Ілію кличе:
"Ходи ж, Ілля, погуляємо" –
"Гуляй, Петро, сам,
Косарики по болотам..." (Прикладники)

Сприятливим днем для зажинок, як і для сівби, вважали п'ятницю. Щоб робота "спорилася", зажинали, коли ще не обідали "на повний горщок" (Бродниця).

Зажинати виходили у святковому одязі. "Дядько заперезвує себе червоним поясом, сорочка вишита, полотняні штани, і мати – в чисту одежу... А молодица, котра вийшла замуж год, – в намітці, вишитій сорочці, фартух вишитий" (Сварицевичі).

Зажинав ниву старший у родині – "хазяїн чи хазяйка". Перед тим, як зрізати першу жменю колосся, ставали на коліна, читали молитви, після чого зверталися до Бога за допомогою: "Господи, поможи, а на другий рік ще й лучший урожай зароди" або "Дай, Боже, другого року дождати і лучшого врожаю". Схоже, що колись землероби на допомогу кликали померлих родичів: "Господи, поможи! Да ви, вмерлі, не лежіте да прийдіте, поможіте" (Мульчиці). На зажинках виголошували заклинання, яке мало спричинити великий урожай: "На Петра трошки хліба припекла, а на Іллю – повну піч". І дійсно, з нового врожаю пекли хлібні вироби: "Да принесеш тую кучечку, да обімнеш, да в жорна, напекла булочок" (Старі Коні).

Першого снопа "гурали", тобто піднімали вгору, приказували: "Дай, Боже, за год дождати і ще лучший урожай мати" (Сварицевичі). Цей сніп становили на землю, "щоб рівненький був", тоді біля нього танцювали.

Перше житнє перевесло вважали таким, що володіє позитивною магічною силою: "Да скрутить перевесло, да оперіже себе (або господаря), да принесе в хату те перевесло, да оперіже діжу деревєну – щоб хліб вдавався" (Бродниця). Підперізували житнім перевеслом і зустрічних людей. Інформатор згадує один випадок: – Ми зайшли жєти, йшла машина і стала, шофер підійшов: "Дівчєта, он де мої пани сидять, перевесла скрутіте, машину і панів обвяжіте". Ми скрутили і хутчій до машини, то дали 10 золотих" (Прикладники).

Перший зажатий сніп ставили на покуті, де він стояв до молотьби. Так само робили зі жменькою льону, яка лежала біля ікон, доки льон не порвуть.

Останній день роботи у полі називали "дожинками". Тоді плели з останніх колосків вінок, який накладали на голову молодій дівчині (Орв'яниця). Також вінок готували для господаря. "Як дожнуть, віночка зов'ють старшому хазяїнові на шию"(Сварицевичі).

В останній день жнив посередині поля залишали латочку збіжжя, з якої старший у родині робив "бороду". Місце біля неї виполювали, під час цих дій «призивали» всіх звірів: "Кози, бобри, вовки, зайці, лисиці, ходіте бороду полоти!" Колоски з "бороди" зрізали, зв'язували снопком, який називали "борідкою". Саму "бороду" перев'язували червоною ниткою, жінки та дівчата до неї "тикали цяцьки" – квіти. Туди сипали червону горобину, "коб таке жито було, як горобина" (Сварицевичі). У селі Мульчиці залишений кущ жита обкопували по колу, нагортали цю землю ближче до стебел та припліскували її, казали: "плещемо бороду". Тут колоски з «бороди» не зрізали.

До "бороди" обов'язково клали хліб – сіль. У селі Орв'яниця кусочок хліба вмокали у воду та посипали сіллю. Крім цього, до "бороди" клали їжу, яку брали на полудень та споживали зі свяченої "настильниці" – сало, м'ясо, мед "гурочок" тощо. "Бороду" треба було комусь забрати та з'їсти. Женці просили зустрічних: "Бороду нашу заберіте".Частіше вона діставалася пастухам, що "товар пасуть".

Записано інформацію, що біля "бороди" робили з соломи хрестик, на який клали хліб. Пояснювали свої дії так: "Це благословення для землі, подарок для землі"(Старі Коні).

Навколо "бороди", як і біля зажинкового снопа, танцювали. "Взялися в боки, танцювали коло бороди" (Мульчиці). Також виконували танець зі снопом. "Як нас двоє, троє, я взяла снопа да кругом бороди, дала другій, третій" (Сенчиці).

Від інформаторів записано кілька фрагментів обжинкових пісень, що виконувалися біля "бороди":

Коза – козиця, *І нам і людям,*
Нехай жито родиться: *І нашим ворогам* (Мульчиці)

Ой ти моя козо біла,
Де ж ти хвоста діла?
– Я ходила на попаси -
Одорвали свинопаси, (Прикладники)

Я пшеничку полола – *Ой дайте шишечку,*
Рученьку заколола. *З коровая кришечку* (Сварицевичі)

У кінці жнив так само, як під час сівби та дозрівання рослин, розповсюдженим було качання на полі: "Як дожинали – покотилися, щоб на той год лучче зародило". Качаючись, приказували: "Зароди, Боже, на той год лучче"(Вичівка). Промовляли й так: "Роди, Боже, щоб так качалося жито, як ми качаємося" (Мульчиці).

Обряд качання виконували і на картопляному полі. "Кинемо копаницю угору, да покотимся, щоб на той рік картоплі такії кочили та били" (Прикладники). Іноді акт качання пов'язували не тільки з урожаєм, але і з поверненням витраченої людської сили. "Бульбу докопуємо, тогди пхаємо один одного і качаємось, щоб на той год урожай добрий був, і щоб сила вернулася назад". Приказували: "Наділи, Боже, силку на другий год" (Сварицевичі).

"Дожинки" відзначали на полі або вдома, за святковим столом. "Вечеру добру строять, млинці, яєчню печуть. Намолотять хліба, каші наварять, да хазяїн вперед ложку окрутить о рушничок, да бере рушничком, да починає їсти" (Бродниця). Під час обідупідкидали вгору ложки, щоб на наступний рік "росло жито хороше" (Старі Коні).

Викладений польовий матеріал засвідчив про збереженість на Рівненщині багатьох архаїчних елементів давньої землеробської культури. Було виявлено, що в аграрній сфері сакральними вважалися час та пора, використовувався великий набір атрибутів, з якими виконувалися магічні дії, землероби покладалися на допомогу потойбічних істот, про що свідчать вербальні тексти. Аграрно-магічні акти мали виконувати дві важливі функції – сприяти якнайбільшому урожаю та захищати його від знищення. Було виявлено, що вплив на ріст рослин за допомогою аграрної магії відбувався послідовно, починаючи від сівби до збирання урожаю, через що багато ритуальних дій виконувалися повторно, в різні періоди господарської діяльності.

Населені пункти та інформатори:

1. Село Прикладними Зарічненського району, інформатори: Максимчук Лідія Матвіївна, 1925 р.н., Бережна Лідія Семенівна, 1916 р.н., Кулачок Марія Юстинівна, 1927 р.н.

2. Село Вичівка Зарічненського району, інформатор: Масюра Ольга Степанівна,1925 р.н.

3. Село Старі Коні Зарічненського району, інформатор: Галуха Ольга, 1920 р.н.

4. Село Іванчині Зарічненського району, інформатор: Ломако Гаврило Григорович, 1920 р.н, Масюк Марія Семенівна, 1931 р.н., Полюхович Любов Максимівна, 1928 р.н.

5. Село Бродниця Зарічненського району, інформатори: Гаврилович Віра Григорівна, 1930 р.н.,Гаврилович Ганна Григорівна, 1918 р.н.

6. Село Серники Зарічненського району, інформатори: Степанович Параска Петрівна, 1916 р.н., Полюхович Віра Іванівна, 1932 р.н.

7. Село Сенчиці Зарічненського району, інформатор: Пюро Юлія Микитівна, 1929 р.н.

8. Село Мульчиці Володимирецького району, інформатори: Черевач Марфа Андріївна, 1924 р.н., Кулінковець Анастасія Василівна, 1926 р.н., Кедич Феодосія Василівна, 1932 р.н., Зима Марфа Іванівна, 1922 р.н., Шершень Марія Лазарівна, 1929 р.н.

9. Село Сварицевичі Дубровицького району, інформатор: Базидевич Ольга Прокопівна, 1933 р.н.

10. Село Орв'яниця Дубровицького району, інформатори: Гузіч Матрона Яківна,1918 р.н., Ячменік Євгенія Андріївна, 1933 р.н.

Кострица М. Ю., м.Житомир,
кандидат географічних наук, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині

ВОЛИНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій державного значення справі важливе місце належить краєзнавству, яке сьогодні переживає справжній ренесанс. Координаційним центром краєзнавчого руху в державі з березня 1990 р. стала Всеукраїнська спілка краєзнавців, яку очолює академік П.Т.Тронько. Все ширше розгортається робота на місцях. У більшості областей і районів України створено регіональні осередки. Краєзнавчий рух, як і d 20-і роки, набув масового характеру.

Разом з тим, спостерігається певна невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення. Еклектичне змішування означених функцій (сфер) призводить до того, що сучасне краєзнавство має вигляд досить суперечливого комплексу дисциплін, підходів, принципів та світоглядних орієнтацій. Здобуткам на широкому предметному полі, окреслюваному краєзнавством, водночас властиві невизначеність і своєрідна регламентованість, глобальність і локальність (факторіальність), умоглядність і акцентованість на широкому спектрі практичних питань, верхоглядство і ґрунтовність розроблень, професійність і відверте аматорство. Таке становище негативно відбивається на розвиткові всіх напрямів краєзнавства в Україні. У зв'язку з цим перед дослідниками постають невідкладні завдання подальшої наукової розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методичних засад окремих структурних елементів національного краєзнавства.

Виходячи з вищесказаного, нами зроблено спробу здійснити аксіоматичне узагальнення теоретичних засад краєзнавства, тобто провести систематизацію наукових знань, за якими окремі теоретичні твердження приймаються за вихідні як аксіоми, а всі інші положення теорії виходять з них шляхом логічних міркувань-доведень. При цьому слід застерегти, що аксіоматизація є органічною лише для зрілих наукових теорій [5, 22-24]. Що ж стосується предмета нашої розмови, то зазначимо, що аксіоматизація теоретичних знань національного краєзнавства, взагалі, ще попереду.

Одним з принципових питань теорії, навколо якого протягом десятиріч не припиняються дискусії, є питання про зміст, об'єкт та предмет краєзнавства. Окремі вчені вважають краєзнавство "науковою дисципліною", "методом дослідження", інші – "дидактичним принципом", "навчальним предметом", "методом навчання і виховання" тощо. Подібна строкатість, з одного боку, свідчить про надзвичайну багатофункціональність краєзнавства, його важливу роль у різних сферах людської діяльності, з іншого, як зазначалось вище, – про недостатню зрілість наукової теорії. Відбір найістотніших чинників аксіоматизації та їх типізація дозволили виокремити три основні функції краєзнавства.

Перша функція краєзнавства суто педагогічна. Вона визначає краєзнавство як метод, дидактичний принцип, за допомогою яких можна домагатися підвищення ефективності навчально-виховного процесу в освітніх закладах всіх типів, успішно опановувати основи наук, допомагати формувати практичні уміння і навички.

Друга функція визначає краєзнавство як пропедевтичний курс елементарної історії, географії, природознавства тощо.

І, нарешті, **третя функція – наукова**. Вона визначає краєзнавство як складову частину тієї галузі науки, представником якої воно є (географія, історія, літературознавство тощо), з усіма притаманними для даних наук методами досліджень. Образно кажучи, наукове

краєзнавство є живою тканиною географічної, історичної, філологічної та ін. наук, без якої ці науки не можуть існувати, так само, як вони не можуть існувати без основ теорії. Звідси зрозуміло, що теорія наукового краєзнавства органічно витікає з теорії тих наук, які репрезентують той чи інший напрямок краєзнавства. Зазначимо, що в даній статті йдеться лише про засади наукового краєзнавства.

Методологічні засади національного краєзнавства розробляли декілька поколінь вчених, але найбільш фундаментальне відображення вони знайшли в працях видатних вчених епохи українського відродження початку XX ст. Зокрема, історичний аспект української державності всебічно обґрунтував М. С. Грушевський, етнічний – Ф.К.Вовк, територіально-географічний – С.Л.Рудницький. Зокрема, академік С. Л. Рудницький головною ознакою становлення української державності вважав географічний аспект, який ґрунтується на створенні самостійної, незалежної, суверенної держави за національним принципом. Національна територія, – за висловом вченого, – це головна основа нації. У передмові до "Короткої географії України він писав: *"Ми – українці, земля, де живемо, зветься Україна, чи вона під Російською державою, чи під Австрійською, чи під Угорщиною. Бо хоч і ділять її кордони, хоч розірвана вона на шматки, але ж один народ, що її заселяє, з одною мовою, вдачею та звичаями. Та не тільки народ лічить українську територію в одну цілість. Україна також з нинішніх оглядів мусить бути вважена за виразно зазначену одноцільну територію серед інших територій Європи. Навіть серед незалежних держав мало таких, що могли б зрівнятись з українською такою географічною особливістю"* [6, 6]. Інші важливі основи нації, за визначенням вченого, – це рідна питома культура, єдині історико-політичні традиції, питомі расові ознаки, власна мова – набирають реальної сили лише у зв'язку з територією. Ці хорологічні (просторові) підходи С.Л.Рудницького є вихідними аксіомами, вони визначають об'єкт наукового краєзнавства в цілому і географічного зокрема.

Найхарактернішими ознаками краєзнавства є його багатогалузевість, багатопроблемність. При цьому кожна з проблем має свою специфіку, яка випливає не стільки з особливостей досліджуваної території, скільки з особливостей даної проблеми. За таких умов у краєзнавстві часто втрачаються індивідуальні риси території, навіть при широкому висвітленні якоїсь із проблем. Це властиво практично всім галузевим напрямкам краєзнавства. Тому об'єктивно постає завдання вивести краєзнавство з вузьких галузевих рамок. Від цього виграє і саме краєзнавство і об'єкт вивчення – територія.

Інтегруючим знаменником, який може звести до єдиної системи усі різнопланові, різнопроблемні напрямки краєзнавства, є його національний характер. Така постановка питання органічно вписується в загальну концепцію державотворення.

У зв'язку з вищевикладеним, **національне краєзнавство нами розглядається як цілісна, динамічна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує в світі тривимірних системних моделей: простір (географічне краєзнавства), час (історичне краєзнавство) та соціум (соціальне краєзнавство).** Останнє є інтегруючою похідною активної соціальної функції людини і включає літературне, мистецьке, архітектурне, етнографічне, екологічне, релігійне краєзнавство [2, 7-10].

Об'єднуючим елементом національного краєзнавства є хорологічний елемент, тобто територія, яка виступає не тільки як об'єкт дослідження, але й певною мірою є системоутворюючим чинником. Природа, населення, його господарська діяльність, історія, культура, освіта, мистецтво цікавлять дослідника в межах територіальних одиниць, виокремлених на основі фізико-географічних, історико-етнічних, адміністративних або інших критеріїв. При цьому перед дослідником постає завдання виявити сукупність ознак, найтиповіших для досліджуваної території. Таким чином, якщо брати в узагальненому вигляді, то основним об'єктом краєзнавства є суспільно-територіальний комплекс (СТК) певної території, який є сукупністю природних ресурсів, населених місць і природоперетворювальних об'єктів. СТК виступає одним із видів геосистем, які являють собою елементи структури і форми організації географічної оболонки [1].

М.М.Паламарчук і О.М.Паламарчук цілком слушно відзначають, що СТК як об'єкт вивчення стверджує географічний характер краєзнавчих знань, але він не вичерпує їх. Крім знань про СТК, краєзнавство містить у собі знання історії, духовної і матеріальної культури населення певної території. Зв'язок між складовими елементами національної системи краєзнавства (за Я.І.Жупанським і В. П. Крулем) можна окреслити стилізованою ланкою "територія – час – людина"[2, 3-4].

На території України формується загальнодержавний СТК, який включає природно-територіальні, історико-територіальні й соціально-територіальні комплекси регіонів (Волинь, Полісся, Поділля, Слобожанщина, Гуцульщина та ін.). В основі об'єктів краєзнавства представлені локальні СТК на рівні поселень, низових адміністративних одиниць, з притаманними для них всіх структурними елементами суспільно-територіального комплексу держави.

На теоретичному рівні наукове краєзнавство має найбільше спільних ознак з країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах об'єкта території. Якщо країнознавство досліджує територію усієї держави, то наукове краєзнавство обмежується лише територією її певної частини – окремих населених пунктів (хутір, село, селище, місто), адміністративно-територіальних одиниць, країв тощо. За образним визначенням В.П.Семенова-Тянь-Шанського, "географія дивиться в телескоп, краєзнавство – в мікроскоп" [7, 255].

Краєзнавство є нижчим таксономічним елементом країнознавства і разом з останнім дозволяє відтворити цілісний образ України як держави з її виразною геополітичною "особистістю", з її могутнім, своєрідним, дуже складним за структурою інтегральним потенціалом та його окремими компонентами: природно-ландшафтним, природно-ресурсним, трудовим, науково-технічним, виробничим, інтелектуальним тощо.

Безумовно, що більшість методів, які використовують у дослідженні країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня. Вони багато в чому схожі і є загальнонауковими (історичними, географічними тощо). Хоча слід зазначити, що наукове краєзнавство має і свої власні, специфічні методи досліджень.

Провідною і невід'ємною ланкою національного краєзнавства є історичне краєзнавство, яке має давні традиції і на сучасному етапі у своєму розвитку набуває нових якісних і кількісних параметрів. Історичне краєзнавство є дійовим інструментарієм в реалізації вимог постанови Президії Національної Академії наук України щодо актуальності комплексних регіональних досліджень, вивчення яких у сучасних умовах зростає до рівня виняткової державної ваги. Як слушно зазначає голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т. Тронько, що "лише глибоке знання специфіки, шляхів історичного розвитку регіонів відкриває можливості для формування всебічно зваженої внутрішньої політики"[8, 99].

Варіанти оптимального поділу України на історико-етнографічні регіони набувають особливої актуальності сьогодні, напередодні адміністративної реформи, коли над нами тяжіє знову сакраментальне: бути чи не бути, а звідси – яку ми хочемо бачити державу: унітарну чи федеральну?

Історико-етнографічні регіони існують не лише в уяві дослідників. Вони існують об'єктивно, і їх число коливається від 6 до 12. Хоча не завжди простежується чіткість у визначенні меж цих регіонів, а іноді вони накладаються один на одного. Наприклад, Волинь і Полісся. Тому в багатьох випадках межі між етнографічними районами є досить умовними. Крім того, науково-технічний прогрес, масове поширення стандартизованих форм культури, а також процеси міжетнічної інтеграції згладжують етнографічні особливості окремих регіонів.

Добре це чи погано? Дехто вважає, що такі процеси сприяють консолідації нації. Проте логічніше бачити в них шлях до уніфікації, втрати самобутності, стирання індивідуальних рис особистості, а в результаті – до виродження нації. Що ж до консолідації, то їй перш за

все сприятиме високий рівень національної самосвідомості громадян, який немислимий без любові до рідної землі, її народу, звичаїв і традицій своїх предків, і зокрема, – регіональних рис культури.

Сьогодні, коли розірвано зв'язки поколінь, коли зруйновано моральні принципи, особливо гостро постає необхідність переосмислення позицій щодо традиційної культури. Ця необхідність диктується духовною потребою українського народу. Тому відродження регіональних традицій – одне з основоположних завдань відродження України. І у вирішенні цих важливих проблем роль наукового краєзнавства важко переоцінити.

Сьогодні національна краєзнавство вступило в епоху ренесансу. Нинішній краєзнавчий рух розгортається на благодатному фоні. На початку нового тисячоліття дослідники і літописці рідного краю отримали два важливих документи, котрі відкривають широку перспективу. Зокрема, Президент України 23.01.2001 року видав Указ "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху", яким доручено Кабінету Міністрів України розробити і затвердити Програму розвитку краєзнавства до 2010 року. Другим документом – Розпорядженням Президента України від 19.10.2000 року "Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України" Кабінету Міністрів України також доручено забезпечити за участю Національної академії наук України дослідження і видання енциклопедичної, багатотомної "Історії міст і сіл" у новій редакції.

На сучасному етапі в Україні успішно розвиваються всі основні організаційні форми краєзнавства: державне, яке концентрується навколо Інститутів історії і географії НАН України, музеїв, бібліотек, архівів; громадське, діяльність якого координують Українське географічне товариство (УГТ), Всеукраїнська спілка краєзнавців (ВСК), Товариство охорони природи та його осередки на місцях; вузівсько-шкільне, науково-методичне керівництво, яким здійснюють науковці та численний загін педагогів-краєзнавців.

На початку XXI ст. наукове краєзнавство набуває конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих глобальних проблем розвитку держави. Головним з них є: участь у проведенні ефективної регіональної політики та адміністративно-територіальної реформи, перевидання на нових методологічних засадах "Історії міст і сіл України", збереження і відтворення генофонду нації, ліквідація наслідків Чорнобильської трагедії, пошук шляхів поліпшення якості життя та повноцінного життєзабезпечення населення, відтворення історико-географічної пам'яті народу, деідеологізація краєзнавчих досліджень, створення "Червоної книги" топонімів України та реалізація програми "Пам'ять втрачених сіл", повернення в науковий обіг спадщини видатних дослідників і літописців рідного краю, чиї імена були вилучені або замовчувалися тоталітарною системою, вивчення і популяризація внеску вітчизняних учених, краєзнавців, мандрівників та зарубіжних дослідників України, раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, удосконалення історико-географічного районування, розширення мережі природно-заповідного фонду тощо.

В основу модерної концепції розвитку національного краєзнавства взагалі і історичного зокрема доцільно покласти наступні критерії:

– пріоритет національних ідей при формуванні змісту, напрямів і завдань краєзнавчих досліджень;

– багатогалузевість і комплексність краєзнавчих досліджень;

– використання аксіом, закономірностей, законів, принципів тощо основ наук (історії, географії та ін.) в галузевих краєзнавчих дослідженнях;

– безперервність краєзнавчої освіти і виховання;

– застосування ГІС-технологій [3, 82].

Виходячи з наведеного вище та керуючись Указом Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" у створенні концепції розвитку краєзнавства, на нашу думку, слід керуватися наступними пріоритетами:

– продовжити розробку науково-теоретичних та методологічних основ національного краєзнавства;

– створити мережу кафедр краєзнавства в навчальних закладах освіти різних рівнів акредитації та забезпечити підготовку висококваліфікованих кадрів краєзнавців;

– розробити концепцію і комплексну цільову програму розвитку національного краєзнавства на період 2005–2025 років;

– посилити науково-дослідну роботу в галузі формування наукової програми "Краєзнавство";

– за державної підтримки створити матеріально-технічні передумови для формування інфраструктури краєзнавства, служб зв'язку, інформації та сервісу, інших складових функціонування цієї галузі;

– з метою консолідації краєзнавчих сил розпочати підготовчу роботу щодо створення Краєзнавчої Академії України.

Реалізація цих завдань сприятиме подальшому розвитку всіх форм краєзнавства, підвищуватиме його роль і практичну участь у справі національно-культурного відродження України.

Література

1. Докладніше див.: Кострица М. Ю. До питання про наукові засади, зміст і структуру національного краєзнавства // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали IV наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький-Ізяслав, 1994.

2. Жупанський Я. І., Круль В. П. Роль і місце географічного краєзнавства у структурі національного краєзнавства // Географічне краєзнавство: сучасний стан і перспективи. –Житомир: Льонок, 1992.

3. Кострица М. Ю. Всеукраїнська науково-практична конференція "Українське географічне краєзнавство: наукові засади, історія, постаті" // Укр. географічний журнал. – 2002. – № 1.

4. Паламарчук М. М., Паламарчук О. М. Теоретичні основи географічного краєзнавства і соціальне районування // Сучасний стан та перспективи вивчення географії рідного краю у школах: Тези доповідей міжнарод. наук.-метод. семінару. – Харків, 1994.

5. Пащенко В. М. Аксіоматичне узагальнення теорії природничої географії // VII з'їзд Українського географічного товариства: Тези доповідей. – К., 1995.

6. Рудницький С. Л. Коротка географія України: Фізична географія. – К.: Лан, 1910.

7. Семенов Тян-Шанский В. П. Район и страна. – М., 1928.

8. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. – К.: Рідний край, 1994.

Кукурудза А., м.Рівне

САРНЕНСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН ТА ПОЛЬСЬКА ОБОРОННА КОНЦЕПЦІЯ НА РІВНЕНЩИНІ В 30-х рр. XX ст.

Рівненське краєзнавство має величезний матеріал для досліджень власного краю. Бурхливий початок XX ст. із його війнами та змінами кордонів лише додав роботи науковцям, які завжди мають тему пошуку і виявляють все нові й нові сторінки історії рідної землі.

У даній статті висвітлюється історія спорудження та нетривалого функціонування польських прикордонних укріплень 30-х рр. XX ст., що в радянській військовій історії дістали назву Сарненського укріпленого району (СаУР).

Міжвоєнний період 1918-39 рр. дав Європі нові кордони й нові країни, але залишив стару проблему невирішеності національного питання. Країною, що стала ніби віддзеркаленням цих тенденцій, була II Річ Посполита. Виборовши незалежність і межі

великої держави, Польща, як не раз за свою історію, опинилася між двох вогнів: Німеччиною, що згодом стала 3-м Райхом, та СРСР, з війни з яким 1920-1921 рр. і починалася друга польська державність. Ясна річ, що оборона держави та вироблення її концепції стали болючими питаннями для польського керівництва. Все це особливо погіршувалося невирішеністю внутрішньо-національних питань, а зокрема українського, що значно послабило цілісну міць держави. Недарма український військовий теоретик генерал Всеволод Петрів акцентував, що „...стан реальной сили держави, яка складається не лише з війська, що є зовнішнім проявом той сили, але також з того впливає на міцність цей збройної сили: внутрішней консолідованости держави, її економічного стану, продукції й т.д., коротче кажучи, від тих факторов, котри обумовлюються внутрішнею політикою в державі" [1, 75]. З огляду на згадувану війну СРСР з поляками, що закінчилася компромісним Ризьким миром 1921 року, східний кордон, протяжністю майже 1200 км, вважався найбільш загрожуваним. Все це погіршувало обороноздатність країни, натомість агресор мав можливість широкого маневру. Українське Полісся розташоване майже в центрі польського східного кордону. Складність проходження цього регіону була відома з давніх-давен і змушувала наступаючу сторону розділяти фронт своїх сил на північ і південь по лінії Рівне – Люблін або Барановичі – Білосток та південніше Тернопіль-Львів. Похід Наполеона в Російську імперію 1812 року, бої Першої світової війни оминали басейн Прип'яті. Досвід останньої війни підштовхнув військових європейських країн до спорудження оборонних ліній на своїх кордонах (Лінії Мажіно, Манергейма та Зігфрида). З огляду на міцність таких ідей у європейській воєнній стратегії та фінансовий і союзницький вплив Франції, що була чи не головним виразником концепції довготривалої фортифікації, на Польщу, остання теж не відмовилася від подібних підготувань. Вибір району Сарни-Березне, позицій вздовж Случа, був не випадковим. Як вже згадувалося, роль зіграло вигідне розташування по центру кордону, що пролягав від Даугавпілсу до Буковини.

Поліський низинний рельєф, хоч місцевість по Случу така ж заболочена, як і в районі Прип'яті, значно полегшував укріплення кордону. „Найпоширеніші на Поліссі низинні болота, які займають перев. теперішні й давні долини рік, мають сполучення з річками, живляться ґрунтовими водами...Вони вкриті перев. травами й мохами, рідше лісами та чагарниками"[2, 2168].

Спорудження цих укріплень на етнографічно суцільно українських землях та наявність залишків цих пам'яток досьогодні пробуджує інтерес до вивчення цієї теми ще й через те, що поляки приділяють цьому епізоду протистояння з СРСР велику увагу. Зокрема, у 2000 році було видано спеціальну монографію: Збігнєв Пруський. „Польскі фортифікаційні споруди ділянки „Полісся" 1920-1939".

Українці не повинні забувати про СаУР, тому що у війську Польщі в рік відбувало службу 23-24 тисячі наших земляків. На спорудженні укріплень працювали українські робітники, використовувалися українські ресурси. На сьогодні підсумовано, що протягом 1921-1938 рр. близько 420-430 тис. українців відбували службу в польському війську [3, 21]. І це не зважаючи на всілякі обмеження для українців під час проходження служби, зокрема в прикордонній смузі на сході. Але на Рівненщині українці служили, могли вони бути й у гарнізоні СаУРу. Зокрема, у 3-му батальйоні 50-го піхотного полку 27-ї піхотної дивізії було допущено 10% національних меншин. Місцем дислокації цього батальйону в 1936 році були Сарни, що якраз відповідало розташуванню укріплень [3, 23]. З цього видно, як не довіряли поляки нацменшинам, зокрема з українських земель, у несенні військової служби на сході, затверджуючи частку їх в межах 10%, тоді як в інших частинах, що дислокувалися в центрі Польщі, відсоток нацменшин досягав 70%.

Нарощування військового потенціалу Польщі, як і будь-якої іншої держави, вимагало фінансових вливань і міцної економіки, чим Річ Посполита в першій половині 30-х не могла похвалитись. Через це робота зі спорудження укріплень кордонів почалася пізно.

Лише 1936 р. Польщі було надано французький кредит на 2 млрд франків (500 млн. злотих), але до вересня 1938 р. було реалізовано лише 13% цих коштів [4, 63]. Проте укріплення спорудити все ж вдалося. В розробці плану в 1934 році брав участь ще сам Юзеф Пілсудський. У 1928 році Вузьке бюро військової ради й Інспекції армії, затвердженої тоді Генеральною інспекцією збройних сил, прийняло основи оперативного плану війни на Сході, що передбачав максимальне використання природних перешкод та укріплень. План війни на Заході так і не був розроблений до осені 1939 року.

За фортифікаційними нормами, укріплений район являє собою район чи смугу місцевості, оснащені системою довготривалих і польових вогневих фортифікаційних споруд у поєднанні з різними інженерними перешкодами. Обороноздатність його забезпечується спеціальними військами, що діють самостійно або у взаємозв'язку із польовими частинами. Могли УРи оборонятися й лише польовими військами [5, 185]. Вибір польського керівництва на будівництво укріпленого району впав як і через меншу вартість його будівництва в порівнянні з лінією, так і через те, що ним ефективно прикривати ділянку державного кордону чи морське узбережжя на важливих в оперативно-стратегічному відношенні напрямках, економічний район, адміністративно-територіальний центр і інше. Після І Світової війни низка фахівців вважала, що застосування та спорудження довготермінових потужних укріплень – як ліній, так і районів здатне серйозно вплинути на протидію ворогу й утримати фронт. У період між 1 та 2 світовими війнами такого характеру укріплення з'явилися найперше у Франції, згодом – у Фінляндії та Німеччині. Переважно укріплені лінії складалися з передової позиції чи смуги забезпечення, головної смуги часом з 2-3 оборонних позицій, другої, а іноді й тилової смуги оборони, позиції резервів, проміжних відсічних позицій, системи перешкод і включала укріплені райони, сектори, вузли опору і опорні пункти [6, 184]. Польське керівництво було не одиноким у виборі такого способу оборони кордонів. В СРСР – сусідній державі, активно споруджувалася низка УРів у рамках „лінії Сталіна" на тому ж польсько-радянському кордоні, зокрема Шепетівський, Коростенський (майже навпроти Сарненського) і найпотужніший, Київський – більш у глибині. В СРСР розробкою теорії будівництва й оборони УРів займалися Ф.І.Голенкін, С.А.Хмельков, Н.І.Коханов, у Європі – Ф.Кюльман [5, 185].

У польських джерелах Сарненські укріплення йшли під назвою „Укріплений відтинок „Полісся", що мав виконувати ще й роль бази для флангових ударів армії „Волинь". Обороняти Сарненські укріплення мали два батальони – „Сарни" і „Малинськ". Їх планувалося підсилити польовою артилерією, а токаж відділами Корпусу Варти Прикордоння. Безпосередньо в ДОТах повинні були знаходитися кілька чот зі вказаних батальйонів для розвідки та вилазок. До 1940 року на Поліссі планувалося побудувати на оборонних ділянках укріплень "Ханцевичі"(120 км) – 175 об'єктів; "Лунінець"(140 км) – 127 об'єктів; "Сарни" (170 км) – 358 об'єктів. Секторна розбивка УРу передбачала покращення його боєздатності. Згідно з фортифікаційними стандартами, вона передбачала виділення в УРі частин, обмежених з фронту передовими оборонними позиціями, з флангів – роздільними лініями, проведеними від тилової межі УРу до переднього краю. Сектор укріпленого району включав у себе довготривалі оборонні споруди з гарнізонами в них(згадувані вже чоти) і позиції для підрозділів польових віськ [7, 315-316]. Всього на Поліссі планувалося побудувати 660 об'єктів на відтинку протяжністю 430 км. Для цих укріплень інспектором армії генералом Соснковським у 1936 році було заплановано 114 гармат, включно з 70 канонірними, і 44 – в броньованих баштах, 700 станкових кулеметів, 430 ручних кулеметів, а також 100 мінометів, схованих в укриттях для ведення польового обстрілу. Але через загострення відносин з Німеччиною в 1939 році роботи починають згортатися, а ресурси перекидатися на захід. До цього часу на ділянці „Сарни" вдалося збудувати 188 довготривалих оборонних точок, на решті ділянок цього зробити не встигли. Частина озброєнь теж була терміново перекинута на захід [8]. Але все ж, на відміну від інших польських укріплень коло Баранович та Вільнюса, якими взагалі не скористалися, Сарненський УР повоював.

Підступний напад Радянського Союзу на Польщу у вересні 1939 року до цього часу є болючою темою для історії Росії. Її сучасні військові історики придумали навіть специфічний термін „Походы Красной армии 1939-1940", щоб приховати акти агресії проти сусідніх Польщі, Прибалтійських країн та Румунії [9, 1039]. „Радянська енциклопедія історії України" у статті про Сарни лише скромно згадувала про визволення Сарн 20.IX, не вказуючи від кого [10,54]. Кількість загиблих у „визвольному поході" Червоної армії теж вказується досить різна в раніших радянських публікаціях та сьогоднішніх об'єктивніших виданнях. Газета „Правда"(01.10.39) подавала втрати Українського фронту, що склали 1850 чол., з них вбитими 491 [11, 336]. Сучасні дані про втрати СРСР теж різняться: від 737 вбитими та 1862 пораненими до понад 1000 вбитими та 2,3 тисячі пораненими [4, 94; 9, 1039].

Сарненські укріплення знаходилися на північному фланзі Українського фронту, де від Олевська до Ямполя розгорнулися війська 5-ї армії, що мали завдання завдати потужний і блискавичний удар по польських військах, рішуче і швидко наступати в напрямку на Рівне. На Сарни повинна була наступати 60-та стрілецька дивізія. Після перетину державного кордону радянські війська без особливого опору досягли на ранок 19 вересня укріплень. ДОТи на правому березі річки Случ стали для дивізії серйозною перешкодою[12,317]. Поляки, не очікуючи удару зі сходу, вже готували відправку *батальйонів з укріплень на захід і змушені були терміново повертати їх в ДОТи зі станцій* Немовичі й Сарни. Також в УРі було швидко проведено озброєння. Запеклі бої в районі сіл Богуші, Тинне, Зносичі, Тишиця точилися протягом двох днів. Радянська армія застосовувала тактику придушення системи вогню укріплень, зв'язування їх ближнім боєм, подавляла вогнем артилерії і танків, намагаючись допомогти піхоті й саперам. Входи в ДОТи підривалися вибухівкою, щоб увірватися всередину. Коли ж це не вдавалося, ДОТи випалювалися за допомогою хімічних танків ОТ-26, ОТ-130 та прикриття танків Т-26. Радянська військова наука розглядала прорив укріпленого району в рамках теорії глибокої операції, вважаючи його головним завданням ударної армії в наступі. Для придушення оборони УР передбачалося проведення потужної артилерійської і авіаційної підготовки, руйнування ДОТів і інших об'єктів із залученням значних сил бомбардувальної авіації (цього в 1939 році не залучали), артилерії великої потужності. Стрілецькі частини для прориву укріпленого району посилювалися танками, інженерними і вогнеметними підрозділами [13, 577]. Цим всім Радянська армія скористалася. Незважаючи на ослабленість оборони через війну з німцями, чотири оборонні сотні сектору „Тинне", зав'язавши бій з 224-им піхотним полком і батальйоном 76-го стрілецького полку, позбавили противника можливості маневру, чим значно затримали його просування. Марш 60-ої стрілецької дивізії в порівнянні з просуванням інших частин був затриманий на три-п'ять днів. Оточення завдяки цьому уникли головні сили полку „Сарни" та приєдналися до частин генерала бригади Орлика-Рукемана [8]. Прорвати укріплений район вдалося лише 21 вересня, тоді як значно віддаленішого Львова Червона армія досягла лише на день пізніше, 22-го. Прорив стався на фронті Тинне-Князівка. Очищення ДОТів від залишків гарнізону та озброєннь тривало до 25 вересня [12, 317]. Незабаром укріплення УРу зацікавили спеціальну радянську комісію, що проводила обстеження та маневри коло польських ДОТів. У 1940 році біля села Поляни здійснювалися спеціальні стрільби з метою виявлення слабких місць залізобетонних укріплень. Про ці стрільби, а також про підривання вцілілих бункерів протягом 1939-1940 рр., можна дізнатися від старожилів сусідніх сіл. Зокрема, у Яринівських хуторах під час вибуху повилітали всі вікна. Броньовані куполи з польських укріплень знадобилися для спорудження укріплень на лінії нового кордону на заході. Це видно, коли піднімаєшся на дах вцілілих ДОТів біля Моквина. Але, як показала пізніша фінська кампанія 1940 року, Червона армія не повністю використала та оцінила досвід протидії ДОТам. На лінії Манергейма червоноармійці знову боролися з укріпленнями. Ось як описував ці моменти майбутній маршал СРСР Мерецков:

„И все же больше всего досаждали ДОТы. Бьем по ним, бьем, а разрушить не можем, так как снаряды не пробивали их" [14, 178]. Подальший опис фінських ДОТів досить близький до характеристик польських у нашій області: „...оказалось, что у многих ДОТов боевые казематы прикрывались со стороны амбразур броневыми плитами в несколько слоев, а толщина железобетонных стен и перекрытий равнялась 1,5-2 метрам, причем они еще дополнительно покрывались 2-3 метровым слоем уплотненного грунта"[14, 179]. В цьому може переконатися кожен, відвідавши Сарненський чи Березнівський райони. Тож уявімо собі, у що б міг вилитися бій за СаУР, коли б поляки знайшли можливість повністю реалізувати оборонні плани на сході.

На сьогоднішній день бункери продовжують стирчати з полів Сарненського району, затягнені в болотистий ґрунт. Деякі з них причаїлися поряд із самими хатами в селах, як в Антонівці Березнівського району. Місцеві жителі до них давно звикли, жартома називаючи між собою „об'єктами". Хоч ІІ-га світова війна двічі (а на Рівненщині й тричі) прокочувалася землями України й позалишала купу залізобетону, ДОТи все ж таки є пам'яткою. Ми, мешканці Волині, повинні цінувати не лише наявність у нашому краї безцінних пам'яток архітектури старовини, але й більш прозаїчних та пізніших укріплень XX ст. Адже й вони теж змушують поки що одиноких дослідників, навіть з сусідньої Польщі, мандрувати в поліські села та болота в пошуках порозкиданих там ДОТів. У перші роки незалежності з'явилася маса різних розробок туристично-історичного спрямування. „Важливим способом популяризації і подальшого дослідження пам'яток історії і культури є організація спеціалізованих екскурсій для художників, істориків, архітекторів, мистецтвознавців, археологів тощо. При цьому надзвичайно важливим моментом необхідно вважати науково обґрунтовані бесіди з туристами про екологічні проблеми України, дбайливе ставлення до природи, збереження і відновлення навколишнього середовища" [15, 162]. І хоч нашій туристичній справі руки не доходять і до важливіших пам'яток, все ж слід подумати й про входження таких споруд, як бункери й ДОТи 2-ої світової війни, до списку відвідуваних туристичних об'єктів на користь тим же сусіднім українським селам.

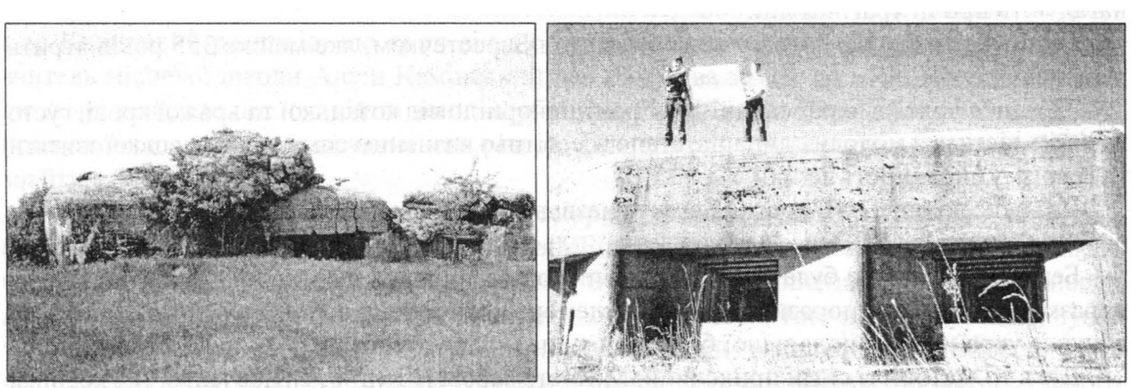

Доти Сарненського укріпленого району. Сучасний вигляд.

Література

1. Петрів В. Оборона держави // Військово-історичні праці. Спомини. -К.: Поліграфкнига, 2002.- С.74-77.

2. Кубійович В. Полісся // Енциклопедія українознавства Т.6.- Львів, 1996.-С. 2161-2182.

3. Руккас А. Вояки-українці в польській армії(1921-1939 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2002, №1.- С.16-29.

4. Дюпюи Р. Эрнест, Дюпюи Н. Тревор. Всемирная история войн. Кн. 4. 1925-1997 г.- СПБ-М.: Полигон-АСТ, 1998.- 1085 с.

5. Укрепленный район // Советская военная энциклопедия. Т.8 / ред. Огарков Н.В.Т.- М., 1980.-С. 185.
6. Укрепленная линия // Советская военная энциклопедия. Т.8 /ред. Огарков Н.В.- М., 1980.- С. 184.
7. Сектор укрепленного района // Советская военная энциклопедия.Т.7 / ред. Огарков Н.В.Т.- М., 1979.-С. 315-316
8. htpp://Forteca.and.pl/polesie.html
9. Военный энциклопедический словарь. -М.: Оникс XXI век, 2003.-1432 с.
10. Сарни// Радянська енциклопедія історії України / ред. Скаба А.Д. Т.4. – К., 1972.- С.54
11. Гриневич В. Військове будівництво в Радянській Україні(кінець 30-их-80-ті роки ХХст.) / Історія українського війська (1917-1995).-Львів: Світ, 1996.- С. 332-467.
12. Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918-1939 г.-М.: Вече, 2001. – 419с.
13. Прорыв укрепленного района // Советская военная энциклопедия Т.6/ред. Огарков Н.В. – М., 1978. – С. 577.
14. Мерецков К.А. На службе народу . – М.: Политиздат, 1988.-447с.
15. Лесик О.В. Замки та монастирі України. – Львів: Світ, 1993.-176 с.

Лотоцький Г.П., с.Пляшева,
заступник директора з наукової роботи
Державного історико-меморіального заповідника
"Поле Берестецької битви"

МІСЦЕ СКОРБОТИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І.К.СВЄШНІКОВА

Багато літ пройшло з тих пір, як під Берестечком на Волині відгриміли гармати, залишивши за собою невилікувані рани. Залишились тільки історичні пам'ятки, які нагадують про ці трагічні дні.

Однією з таких пам'яток є поле битви під Берестечком, яке майже 355 років ятрить українські душі.

"Зеленеє поле" в червневі дні 1651 року почорніло від козацької та вражої крові, густо всіялось кістками молодих лицарів, стало всесвітньо визнаним символом козацької звитяги та героїзму, відданості неньці Україні".

Це місце волинський поет О.Багачук назвав "неопалимою купиною, до якої не заросте народна стежка".

Берестецька битва була сумною сторінкою визвольного руху 1648-1654 рр. "Це була поразка без відчуттів поразки. Бо вона не деморалізовувала, а зобов'язувала, піднімала та кликала українців до подальшої боротьби з іще більшим завзяттям" (М.Жулинський).

Ще в XIX столітті сюди приходили: М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, Л.Українка, О.Пчілка, приходили і приходять свідомі українці, щоб низько вклонитись пам'яті полеглих за волю і незалежність.

Щорічно у весняні дні на дев'яту п'ятницю після Великодня іде українство на мальовничий островок Журавлиху, що неподалік Пляшевої.

"– Я мандрував цими місцями ще юнаком у найприкріші часи, коли мене били, коли секретар ЦК з ідеології Меланчук розправився зі мною за повість... Коли мені було найважче, я мандрував по Україні, приїздив сюди, під Берестечко. А взагалі в своєму житті я пройшов увесь той шлях, куди водила доля Тараса", – пише письменник, лауреат Державної премії України ім.Т.Шевченка Степан Пушик.

Анатолій Паламаренко – народний артист України, лауреат Державної премії ім.Т.Шевченка:

"– Я тут уперше, тож можете уявити, як на мене все вразило, як глибоко запало в душу. Я був розчулений, навіть заплакав".

"На цій землі годиться мовчати, схиливши голови над пам'яттю і героїзмом козаків, наших великих попередників". (В.Юхимович, м.Київ).

Михайло Шевченко – поет: "Все життя проживеш і не знайдеш слів, щоб передати, які почуття людина тут переживає, на цьому полі Берестецької битви. Кістки полеглих – це й священне й трохи страшне. Коли побачив посічені черепи наших козаків, усе всередині перевернулось, так живо постала в уяві кривава січа".

"Ще до того, як тут побував, багато разів бачив ці місця, вони мені снились, снились вони не тільки мені, снилися Костомарову, і Грушевському, і Липинському – багато кому, хто її, цю битву, перегравав в уяві... Берестецька битва – не тільки лихо наше, але й слава наша, нескоримість наша, вічні наші боріння. Я думаю, допоки будуть сниться такі сни мені, нашим внукам, то буде зводиться жито, збите колись копитами, і буде знову підноситься пам'ять, і буде жити наша Україна, буде вона нескоримою" (Ю.Мушкетик – лауреат Державної премії України ім.Т.Шевченка).

Такі сни снились і нашому землякові, доктору історичних наук Ігорю Кириловичу Свєшнікову.

Ще з малих літ він "шукав сліди козацьких коней, у житті вбитого козаченька, під вербами – гроші, які, згідно з народною піснею, козак Нечай закопав у лозах під Берестечком. Пошуки не давали результатів, а палке бажання знайти сліди Берестецької битви залишилось."[1, 3].

І ось у кінці літа 1968 року, повертаючись з розкопок із села Муравиця Млинівського району, І.К.Свєшніков із членами археологічної експедиції завітали до музею-заповідника "Козацькі могили".

То було моє перше знайомство з Ігорем Свєшніковим. Про молодого вченого-археолога чув від дядька Степана Бекала – жителя села Острів. При знайомстві я йому пояснив, хто мені розповів про нього. Степан Бекало був добре знайомий з І.Свєшніковим, ще з того часу, як працював заступником війта Теслугівської гміни (І.Свєшніков жив тоді в с.Хотин).

Працівники археологічної експедиції оглянули недавно створену експозицію музею, і Ігор Кирилович розповів, що коли він ще працював учителем в Острівській школі, то вчитель місцевої школи Антін Камінський дав йому два замки до козацьких мушкетів і ще деякі речі, але під час війни вони загубились. Разом з тим Ігор Кирилович висловив припущення, що коли пошукати над річкою Пляшівкою, то, можливо, вдалося б щось знайти з козацьких речей.

...Тим часом над річкою Пляшівкою меліоратори проводили осушування її берегів, і, як кажуть, "нещастя допомогло знайти щастя". Біля села Острів меліоративний плуг виорав на поверхню багато козацьких речей. Школярі Острівської школи позбирали їх, принесли до музею-заповідника та розповіли, де знайдено ці предмети. Того ж дня я зателефонував у Рівненський краєзнавчий музей, повідомив про знахідки і попросив, щоб запросили для дослідження І.Свєшнікова зі Львова. Мене повідомили наступного дня, що завтра з Рівного виїде комісія для дослідження території і дадуть знати про результати її роботи І.Свєшнікову. З Рівного приїхали заступник директора музею Василь Сидоренко, наукові працівники Гурій Бухало,Юзеф Нікольченко з Товариства охорони пам'яток культури та Ігор Свєшніков. Заступник директора Рівненського музею В.Сидоренко домовився з І.Свєшніковим, що той візьметься досліджувати територію, і для цієї мети кошти виділило Товариство охорони пам'яток УРСР.

Травень 1970 року. Розпочались справжні розкопки. Прибули студенти з Луцького пединституту, солдати Крем'янецького військового гарнізону, і закипіла робота.

З того часу розкопки починалися щорічно в червні і тривали майже два місяці, закінчувались, як правило, 10 липня.

Ігор Свєшніков проживав протягом всього періоду розкопок у нашому маленькому

музейному готелі, куди щоденно ввечері приносили знайдені речі, вчений їх аналізував, вів польовий щоденник, який ліг в основу написаної ним монографії "Берестецька битва" [2, 165-167].

Археологічні розкопки 1970 року були спрямовані на пошуки переправ, побудованих Іваном Богуном в ніч на 10 липня 1651 року, дали позитивний результат.

Завдяки розкопкам вдалося вирішити до цього неясні питання місцезнаходження королівського та козацького таборів, місця битви, переправи через р.Стир королівської армії в с.Стремільче на Львівщині, переправи козацько-селянської армії через р.Пляшівку, місця загибелі 300 відважних козаків, місця подвигу окремих учасників Берестецької битви, виявлено залишки земляних козацьких укріплень, кістки та речі козаків. Правдиву історію повернуто українському народові, як частку національного багатства.

Завдяки високим консервуючим властивостям торфяного грунту, тут було знайдено вироби з дерева та шкіри. Хоч сама переправа завширшки 2м не залишилась у первісному вигляді, проте східний кінець зберігся найкраще. Тут в болоті було затоплено колоди зрубаних дерев, дошки, частини возів. Переходячи через переправу, яка не могла вмістити некерований люд, козаки кидали свою зброю, побутові та особисті речі. Знайдено людські та кінські кістяки, які лежать у такому положенні, як їх захопила смерть. На окремих черепах – сліди від шабель, між кістками – свинцеві кулі від мушкетів.

"Розкопками було досліджено понад 2,5 га суцільної площі, виявлено 91 людський та 56 кінських кістяків, знайдено понад 5000 унікальних достовірних козацьких речей, відтворено картину відступу козацьких військ з обложеного шляхтою табору, з'ясовано обставини загибелі окремих людей, здобуто антропологічний матеріал, що послужив основою для науково обгрунтованих скульптурних портретів окремих учасників битви. Спостереження, зроблені під час розкопок, дозволили припустити, що козаки й селяни-повстанці в основному відходили з табору через різні переправи, що, мабуть, свідчить про те, що в таборі вони займали різні його частини: козаки – східну, повстанці – західну".

По останках можна відтворити подробиці загибелі окремих людей. Так, череп одного козака, виявлений під час розкопок, має сліди семи ударів шаблею. Першу рану козак одержав кінцем шаблі над лівим оком; шабля, розрізавши м'яку тканину, залишила на кістці незначну подряпину. Наступні два удари, нанесені зверху вниз над правим та лівим вухом, також залишили неглибокі зарубки на черепі. Ще дві зарубки простежуються з обох боків черепа нижче вух. Шостий удар шаблі врізався глибоко у праву частину потилиці, а сьомим ударом було відрубано голову [1, 271].

Інший козак, віком 20-24 років, підпираючись загостреним знизу й роздвоєним на верхньому кінці дерев'яним кілком, пройшов усе болото, але, поранений чи знесилений, уже не зміг піднятись. Смерть застала його в сидячому положенні.

Кістки двох хлопчиків віком, 8-10 та 12-14 років, лежали одні над одними. Старший лежав на спині з розкинутими на боки руками, ноги застромлені вертикально в торф. Біля грудної клітки знайдено 44 свинцеві кулі до мушкета та 7 орнаментованих кістяних пластинок. Кістки молодшого знаходились між кістками старшого. Рятуючись з території табору, хлопчики брели болотом. Біля берега, де глибина була більша, а шар намулу товстіший, старший взяв меншого на плечі. Але вага була йому не під силу. Старший хлопчик не зміг витягти ноги, і знесилений, впав на спину, накривши тіло меншого.

На місці, де в с.Острів знаходилась Михайлівська церква (ХУІІ ст.), під час розкопок виявлено захоронення корінфського митрополита Йоасафа таченця Павла, які були вбиті польськими шляхтичами під час битви. Вони були поховані в одній ямі. Кістки лежали одні на одних. Верхній скелет старшого чоловіка з відрубаною головою і роздробленими лицевими кістками, що лежали біля колін, нижній череп прострілений кулями[3, 105].

Речі, знайдені під час розкопок, І.К.Свєшніков ділить на окремі групи:

а) побутові сільські речі (горщики, покришки для посуду, свистульки, поплавки до рибальських сітей, пивні кухлі, ручка від коси, соснові весла, рибальський човен, кінські підкови, цвяхи, замочки, кадильниця, монетний скарб);

б) козацькі речі, елементи одягу (козацькі чоботи, підківки до чобіт, шкіряні пояси, гудзики, перстні, гаплики);

в) особисті речі козаків (ножі, ложки, виделки, шкіряні чохли для них, люльки, кресала, кисети для тютюну, гаманці, сумочки, гральні кості, кубок для підкидання костей);

г) побутові речі (дерев'яні лопати, залізне окуття робочої частини лопати, чорний горщик, воскові свічі, підсвічники, блешні на рибу, денце пляшки, висячі замочки з ключами, дерев'яні черпаки);

е) речі козаків-ремісників (голки, наперстки, ножниці, шила, ножі, пилки, свердла, напилки, клещі, проколки, інструменти ложкаря, молотки);

є) речі селян-повстанців (чоботи, постоли, дзвіночки для худоби (ботала), списи, сокири, булави-колотушки, бойові коси, серпи);

ж) загальновійськові речі (навершя прапорів, бунчуків, посудинки для ліків, хірургічні інструменти, куляста пляшечка для зберігання ліків, мідні казани, канцелярське приладдя, гребінці, ланцюжки);

з) козацька холодна зброя (шаблі, піхви до них, чекан, келеп, списи);

и) метальна козацька зброя (стріли з металевими наконечниками, бойові ножі, списи);

і) вогнепальна козацька зброя (рушниці-пищалі, гнотові рушниці, мушкети і аркебузи з колісними замками, бандолет, аркебузи з ударними замками, пістолі, шомполи, ключі до мушкетів, натруски, порохівниці, кулелійки, порох, ладівниці, гаманці на кулі);

й) обладунок козацького бойового коня (пряжки, підпруги, вуздечки, вудила, стремена, фрагментовані сідла, в'ючні сумки);

к) речі польської шляхти (меч, католицький нагрудний хрестик, чекан королівського ротмістра, перстень-печатка, польські бердиші, гарматні ядра, шляхетський келеп, гусарська шабля).

Аналізуючи знахідки, можна зробити висновок, що "... козацька армія періоду Визвольної війни не була організованим збіговиськом випадкових людей, як про це стверджують польські дослідники та письменники (Я.Кубаля, Г.Сєнкевич), а регулярним, забезпеченим найновішою для свого часу зброєю, достатньо для тодішньої епохи дисциплінованим і впорядкованим військом... Козацька армія... стояла на одному рівні з тодішніми європейськими арміями, перевищуючи їх своїми бойовими якостями і не раз насправді одчайдушною хоробрістю"[1, 279].

"Завдяки розкопкам вдалось розвіяти шляхетську вигадку про повний розгром селянсько-козацької армії під Берестечком і про загибель на переправах 30 тисяч козаків і селян. Підрахунки виявлених на переправі людських кістяків і спостереження над їх розташуванням на дослідженій площі дозволяють твердити про загибель на переправах не більше, як тисячі воїнів. Втрати обозу й артилерії під Берестечком, безперечно, були великою невдачею для селянсько-козацької армії, але, як свідчать наступні події, основні людські сили були врятовані, і вже через два місяці чисельна армія Б.Хмельницького, озброєна 27 гарматами, становила велику силу, з якою королівські війська не наважилися вступити в бій" [3,108].

Багаторічна праця вченого донині залишилась не оціненою належним чином. Більш як два десятка років він керував археологічними розкопками на місці народної слави – на полі Берестецької битви. В результаті великої праці зібрано, відреставровано та збережено не просто музейні експонати, не лише унікальні речі козацької доби, а й святі реліквії українського народу. Подібними матеріалами не може похвалитись жодний музей світу.

Література

1. Свєшніков І.К.Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993.

2. Лотоцький П.Я. Національний пантеон "Козацькі могили". Побачене і пережите. – Луцьк: Медіа, 2003.

3. Свєшніков І.К. Берестечко // Жовтень. – 1985. – №7.

Куліш-Лукашевич І.В., м.Рівне

СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ И.КУЛИША

Данные воспоминания основываются на документах из семейного архива автора. Они касаются г.Воздвиженск последней четверти XIX в., семьи кн. Неплюевых и их питомцев, выросших на благодатной почве христианских идей, идей братства, милосердия, добра и справедливости.

Одним из них волею Проведения оказался наш дед Иван Фомич Кулиш. Он всегда считал свою судьбу звездоносной, с увлечением и трепетом рассказывал почти мистическую историю своего детства, определившую всю его долгую жизнь.

Родился Иван Кулиш в Шостке в 1873г., в семье кантониста, героя Севастопольской обороны. Был он 11-ым ребёнком в семье, семья нуждалась. В силу этих обстоятельств он не мог, естественно, рассчитывать в будущем на получение образования, благополучную жизнь... В шестилетнем возрасте он ходил с отцом на работу на шосткинский пороховой завод – работал „мальчиком на побегушках" (была такая должность!).

Однажды они с отцом возвращались с завода, шли каким-то пустырём, навстречу – пролётка..., в которой ехал кн. Н.Н.Неплюев!

По воспоминаниям моего деда, князь Н.Н.Неплюев, богатейший и образованнейший молодой человек, блестящий дипломат, сын предводителя дворянства Черниговской губернии, несмотря на все внешнее благополучие своей жизни, испытывал глубокую внутреннюю неудовлетворенность... Вещий сон Неплюева (повторится трижды), в котором он слышал голос Христа, призывающего его поменять образ жизни, заняться воспитанием крестьянских детей, посвятить свою жизнь служению людям на основе христианского учения, заставил князя кардинально изменить свою жизнь, уйти в отставку... В книге Неплюева „Воздвиженск. Трудовое братство" я тоже читала об этой истории, изложенной самим Н.Н.Неплюевым, там он указывает, что взял на воспитание первых 10 крестьянских детей...

В рассказе деда память его запечатлела другую цифру: мальчиков было семь, первых встречных, по семь лет – в этих цифрах он усматривал определённый символ, может даже мистический смысл (видимо, несколько мальчиков отсеялись?). Князь забрал их в свой Ямпольский дом, где их воспитанием этих детей занимались сам князь, его сестры, приглашались учителя с Глуховской гимназии. В этой новой атмосфере бытия мальчики жадно впитывали знания, впечатления из области культуры, музыки, изобразительных искусств. Так формировались будущие личности ещё до 1885 – того года, когда официально открылась мужская Воздвиженская сельскохозяйственная школа. Здесь наш дед обретет знания из области агрономических наук, которые обусловят в будущем его путь биолога, однако первые детские впечатления в доме Неплюевых определят его эмоциональный мир будущего поэта, художника, музыканта...

1887 г. Передо мной фотография, которую очень берег дед: и снова 7 мальчиков окружают Н.Н.Неплюева, это его первые воспитанники. Рукой деда на обратной стороне черной тушью обозначены 4 фамилии; 3 другие, видимо, вписаны позже, другой рукой, другим цветом... Мальчикам по 14 лет, на лицах заметны следы воспитания: сдержанность, воля, какое-то благонравие... Это будущие соратники, последователи идей Неплюева, некоторые – преподаватели в его школе, о которых он скажет: „С приходом в школу учителей из самих воспитанников обстановка в школе кардинально изменилась в лучшую сторону..."

Среди будущих преподавателей сельскохозяйственной школы и наш дед. В 1892 г. он сам закончит эту школу, в целом он учится в ней с 1885 по 1892 г., повторяя курсы, т.к. готовится к преподавательской работе, а для этого надо было, как говорил дед, „войти в возраст". В том же 1892г. он сдал при Глуховской гимназии экзамены на право

педагогической деятельности (сдавали экзамены трое из выпуска 1892 г.) и получил должность преподавателя младшего курса в Воздвиженской сельскохозяйственной школе.

Думаю, что преподавательская работа была призванием деда, т.к. он обладал для этого всеми необходимыми качествами: добротой и любовью к детям, порядочностью и глубокой ответственностью, и, наверное, главным – постоянным стремлением к новым знаниям, что сохранил до глубокой старости и передал нам.

Из воспоминаний деда воздвиженского периода мне запомнились отдельные эпизоды. Например, деятельность учащихся школы не ограничивалась только учебой, много времени занимала практическая работа по хозяйству, надо было выкроить время для чтения, и вот, когда приходилось пасти коров, брали с собой философские книги и читали на пастбище! Видимо, этот рассказ мне запомнился потому, что поразил несовместимостью деятельности: я не представляла, как можно погрузиться в философию в такой обстановке? Наверно, побеждала жажда познания, стремление разобраться в сложных вопросах бытия! Но это говорит, как я теперь понимаю, о том что была создана в этой среде соответствующая интеллектуальная атмосфера, царил дух прогрессивной педагогики.

Кстати, о самой педагогической системе Неплюева мы неоднократно беседовали с дедом, когда я сама стала на эту стезю, поступив в университет и готовясь стать педагогом. Дед не признавал авторитарной воспитательной системы, ядром воспитания считал искреннюю любовь к детям, проповедовал идею развивающегося воспитания...

И ещё из воспоминаний деда... Самые светлые минуты воздвиженского общежития – это прекрасные импровизированные концерты в доме Неплюева: великолепно играл на фортепиано сам Николай Николаевич, редкой красоты голосом и высоким профессионализмом отличалась участница этих концертов сестра Неплюева... Много тихой радости и умиления доставляли праздники Рождества Христова и Пасхи – праздники торжества идеи Братства... Так и у нас в доме, сколько я себя помню, эти праздники были и есть выражением торжества любви к Богу и людям.

10 лет, с 1892 по 1902г., продолжалась педагогическая работа Ивана Кулиша в Воздвиженской школе.

Системой Неплюева, успехами Братства в те годы, интересовались и в России и в Европе достаточно широко. Вызвала она интерес и у известного в те годы волынского мецената барона фон Штейнгеля, который задумал привить педагогический опыт Неплюева на Волынской почве, создать подобную сельскохозяйственную школу у себя в имении – в с. Городок, в 12-и км от Ровно. Для этого ему нужен был человек, обладающий опытом в организации подобного дела. И барон Штейнгель обратился к Неплюеву с просьбой отпустить к нему на Волынь кого-либо из преподавателей Воздвиженской школы.

Это приглашение принял Иван Кулиш. Шел 1902г., дед был уже женат на Н.А.Августинович, у них была 9-тимесячная дочь Лидия – крестница М.Н.Уманец. Вот в таком составе семья переехала в с. Городок Волынской губернии, чтобы с нового учебного 1902-1903г. дед смог возглавить Городоцкое училище. Решение, говорил дед, было трудное: расставание с родным воздвиженским гнездом далось нелегко, но перевесило желание испробовать силы на самостоятельном поприще и послужить распространению идей Учителя.

Так начался новый период в жизни деда Ивана Кулиша – начался XX век. С Воздвиженском связи не теряли, в 10-х годах, уже с двумя детьми – Лидией и сыном Всеволодом – приезжали погостить в свою Alma Mater. Никто не предполагал тогда, что приезд этот будет последним, что грядут исторические события, которые навсегда отрежут от родных мест, и семья окажется за границей, в Польше.

Семья И.Кулиша приехала в с. Городок на Волыни, резиденцию барона Ф.Р.Штейнгеля, весной 1902г. В составе семьи – жена Н.А. Августинович-Кулиш, маленькая дочь Лидия и... – любимая скрипка деда, с которой он не расставался всю жизнь, к которой будет прибегать за помощью в трагические минуты жизни ...

Барон Штейнгель встретит деда приветливо, они очень скоро поймут, что не ошиблись в своих ожиданиях... Будучи практически однолетками, они тесно, по-дружески сойдутся, этому способствовали глубокий демократизм и благородство души Федора Рудольфовича и искреннее желание деда помочь барону воплотить все его далекоидущие планы не только на ниве народного просвещения...

Село Городок – одно из самых живописных поселений на Украине. С се-верной стороны оно обрамлено меловыми холмами, с южной стороны село огибает река Устья (приток Горыни), с востока возвышается знаменитая Вишневая гора, покрытая карликовой вишней (ныне заказник). Природа образовала дивное место – островок, окруженный водами Устьи, которые отделяют его от села. На этом острове издревле находился монастырь, по мнению историков и краеведов, он был основан в конце 15 века.

В 1730 г. Городок переходит во владение униатского епископа А. Шептицкого. Существовавший еще в то время православный скит был уничтожен. По преданию 187 иноков претерпели мученическую кончину в водах реки Устьи.

В конце XYIII в., во времена венгерского графа В. Эстергази, старинные стены обрели новую жизнь: Городок по указу Екатерины II (после раздела Польши 1794г.) перешел в пожизненную собственность графской семьи.

14 февраля 1878г. у потомков Эстергази имение Городок купила семья инженера-путейца и статского советника барона Рудольфа фон Штейнгеля, сын которого, Федор фон Штейнгель, стал последним владельцем Городка (до 1939г., до прихода Советской власти) и совершил множество добрых дел.

Одно из изданий 1907г. так описывает Ф.Р.Штейнгеля: "В лице его перед нами, прежде всего, один из тех немногих в нашем краю просвещенных помещиков, которые не ограничиваются эксплуатацией только своих имений, но вносят свет, добро и веру в темную крестьянскую жизнь"...

Иван Кулиш примет заведование училищем, двухэтажное здание для которого бар. Штейнгель построил на свои средства в 1898г. В программах 2-х классного училища много внимания уделялось агрономическим наукам, поскольку одна из целей барона – воспитание культурного земледельца. В тоже время барон считал необходимой просветительскую деятельность в плане этическом, эстетическом, общекультурном. По инициативе барона Федора Рудольфовича при школе создан хор, которым одно время руководил дед, имея из Воздвиженска основы музыкального образования. Позже хор разросся за счет хористов из села и стал известным на Волыни хоровым коллективом.

В областном краеведческом музее хранятся программы училища, которые свидетельствуют о широте замыслов барона, а также устав училища, согласно которого барон оставляет за собой право увольнять самолично учителей, не соответствующих его требованиям.

Будучи энтузиастом своего просветительского начинания, барон Штейнгель требовал подобного же энтузиазма от своих подчиненных – соратников. Иван Кулиш вел в училище уроки биологического цикла, но дело не ограничивалось уроками, проходили практические занятия, проводились экскурсии "на природу", в которых любил участвовать Штейнгель с семьей. Дед увлекся созданием чучел птиц местной фауны и создал интересный биологический кабинет при училище. Подобные чучела хранятся до сих пор и у нас дома.

Наша бабушка Надежда Александровна преподавала ручные работы – она была отмечена в Воздвиженске как лучшая рукодельница. Еще и сегодня в семьях потомков старожилов Городка хранятся вышивки, созданные на уроках в старой городоцкой школе под руководством Н. А. Кулиш.

В училище много внимания уделялось преподаванию языков, в том чис-ле немецкого, что, по замыслу Федора Рудольфовича, должно было поднимать культурный уровень крестьянских детей.

В ноябре 1905 г. в замке барона состоялся съезд учителей, в котором участвовало до

35 человек, в том числе из Ровенской гимназии. Было решено организовать в Городке отделение Всероссийского учительского союза, что должно было способствовать повышению педагогического уровня городоцких учителей. В Городке сформировался довольно большой учительский коллектив, среди которого были и еще одни выходцы из Воздвиженска – Федоренки. Это был костяк местной интеллигенции, с которой очень тесно общался Ф. Р. Штейнгель. Существуют в наших старых альбомах фотографии, например, воскресных чаепитий в баронском парке, где все учителя, священник, медики местной больницы, построенной бароном в 1895г., сидят у самовара, ведутся беседы, обсуждаются планы, обмениваются мнениями о прочитанном –такова одна из демократических традиций городоцкого общежития. И еще традиция: в воскресные дни барон с семьей и вся местная интеллигенция обязательно присутствовали на богослужениях в Свято-Николаевской церкви, примыкавшей к замку, а затем скромно обедали в замке, в столовой, – так обеспечивалось близкое общение с соратниками.

Деятельность учителей не ограничивалась преподаванием. Почти все с увлечением участвовали в археологических экспедициях – "экскурсиях", как их называл барон Штейнгель. Археологические раскопки раскрывают интересные факты из глубокого прошлого села. По их данным, эта местность была заселена с незапамятных времен, о чем свидетельствуют найденные на окраинах села стоянки позднего палеолита. С конца III-го тыс. до нашей эры около Городка находились поселения племен культуры шаровидных амфор с характерными для них захоронениями.

По народным преданиям, до монголо-татарского нашествия тут существовало большое славянское поселение Климьянов, которое разрушили татары.

Раскопками, а затем формированием археологического отдела Городоцкого музея руководил известный ученый М. Биляшевский, в экспедициях принимали участие киевские археологи.

26 ноября 1896г. в с.Городок открылся первый на Волыни краеведческий музей. В музее действовали естествоведческий, антропологический, археологический и этнографический отделы.

В этнографических экспедициях по Полесью увлеченно участвовала наша бабушка Н.А. Кулиш. Собирали образцы полесских вышивок, ткачества, резьбы по дереву... У нас в доме хранится сорочка, вышитая бабушкой 100 лет назад по полесскому образцу.

Многие экспонаты музея были уникальными. Тут же функционировала богатая библиотека.

В семье Кулишей в 1903 г. родился сын Всеволод – крестник Ф. Штейнгеля. Вскоре после рождения сына умерла в возрасте 36 лет Надежда Александровна. Об этом печальном событии написаны стихотворения И. Кулиша: "Я ушел далеко от людей", "На кладбище", "Я погасил свечу", "Я склонился над старою скрипкой"...

По рекомендации барона Штейнгеля граф Рильке, друг барона, проживавший в Варшаве, пригласил деда управляющим его недвижимостью в Ровно — у него здесь были дома, которые сдавались в наем, при этом предложил Кулишу один из особняков в аренду в виде платы за услуги. Особняк располагался недалеко от здания реального училища, в котором будет учительствовать дед – это было удобно, таким образом устроился быт. Была взята прислуга для ведения хозяйственных дел. Дети пошли учиться: в реальное училище-сын, в женскую русскую гимназию-дочь.

Параллельно с работой в реальном училище он несколько лет служит Инспектором народных училищ. Позже, опять-таки по рекомендации барона Штейнгеля, который на свои средства построил в Ровно новое здание русской гимназии, И. Кулиш перейдет на работу в эту гимназию, где и проработает до 1939г. Таковы внешние очертания жизни этого периода.

Еженедельно выпускали газету "Зелёный шум", в которой появлялись первые поэтические опыты реалистов, собирался литературный кружок для их обсуждения и т.д. и т.п., а главное, что привлекало к нему учеников, – это добрая улыбка, которая всегда

освещала лицо, обращенное к детям. Удивительно, как совпадает эта характеристика с тем, что говорят о нем ученики более поздних времен, и коллеги: "интеллигентный, добрый, тактичный, деликатный, никогда не ставил "2"ученикам, чтобы не обидеть"— это всех удивляло!..

Второе русло, в которое вошла жизнь – это творчество.

В конце 20-х годов в Ровно "Русское общество", объединившее местную интеллигенцию, окрестных помещиков – организовываются общие собрания, посвященные юбилеям, устраиваются православные праздники, балы в дворянском собрании... Стержнем этого общества станет литературный поэтический кружок, который собирался в большой гостиной И. Кулиша. В этот кружок вошли заметные фигуры. Из своего поместья "Дорогобуж" приезжает известный петербургский писатель и поэт Александр Кондратьев, бежавший от большевиков во время революции и скрывавшийся под Ровно в родовом поместье своей бабушки. Он – великолепный знаток славянской мифологии, здесь на Волыни написал книгу стихотворных поэм "Славянские Боги" и роман "На берегах Ярыни" (древнее название Горыни). Роман этот переиздан в собрании сочинений Кондратьева в наше время – в 90-х годах ХХв. в С.-Петербурге. А вот сборник "Славянские Боги", похоже, сохранился в единственном экземпляре с дарственной надписью И. Кулишу в нашем архиве: он был издан в 1936г., а в 1939г. изъят и полностью уничтожен большевиками. Сам же А. Кондратьев бежал с семьей, воспользовавшись тем же "коридором", что и барон Штейнгель. Он окажется в изгнании, в Америке, где доживет до 93 лет.

Членом "литературного кружка" окажется талантливый поэт Евгений Вадимов, получивший на Парижском конкурсе русских поэтов в 1930г. І-ю премию, издавший в 1937г. в Варшаве сборник своих горьких стихов. Волею судьбы занесен был в Ровно этот паладин, осколок Русской идеи, белогвардейский офицер, тоже сумевший в 1939г. вторично уйти от большевиков.

И. Кулиш впервые подает на конкурс русских поэтов в Варшаве в 1929г. свои стихи, за стихотворение "Задачи" ему присуждена І премия – это хранящееся у нас собрание сочинений А. Пушкина с приложением: соответствующим решением жюри конкурса и подписями членов жюри.

Окрыленный этим успехом, он очень много и тщательно работает над текстами своих стихов.

В 1935 г. на очередном конкурсе "Союза русских Писателей и Журналистов" в Польше И. Кулишу будет присуждена премия за "Венок сонетов", в этот раз членом жюри был И.А. Бунин, сборник стихов которого с его автографом вручался победителю. Этот бунинский томик мы бережно храним. А дед в свою очередь отправил Бунину в Париж дарственный экземпляр "Венка сонетов" и письмо. Бунин любезно ответил, завязалась переписка. В 1937 г. И.Бунин откликнулся письмом-отзывом на поэму И. Кулиша "Св. С. Радонежский."

В 1938 г. И. Кулиш успел издать книгу "Собрание сочинений" во Львовском издательстве – организовать это авторское издание помогли друзья – барон Штейнгель и члены Литературного Кружка.

Эту книгу дед тоже отправил Бунину, но в 1939 г. переписка оборвалась...

В Ровно начались репрессии в кругах интеллигенции... Уже в сентябре 1939 г. был арестован и сразу расстрелян Председатель Русского общества, он же директор русской гимназии, Сергей Гвальбертович Лобачевский, та же участь постигнет многих... И. Кулиш пересматривает свой архив, многое сжег, самое дорогое сердцу надежно спрятал.

Стихи Кулиша больше никогда не печатались, все, написанное с 1940 по 1960г., осталось в рукописях и стало исповедью близким.

Так прошел довоенный период жизни.

И. Кулиш организовал у себя на дому „маленькую школу", куда приходили заниматься дети знакомых из интеллигентных семей. Жить бездеятельно он не умел, занимался с

детьми бесплатно, в те годы все бедствовали, и ни о какой плате не могло быть и речи. Когда стали интересоваться, почему он противостоит официальной немецкой школе, он прекратил эту деятельность и уехал из города в близлежащее село Великий Олексин, где мог бесконтрольно заниматься с сельскими детьми, т.к. в селах школы не работали.

Здесь же он много работает над стихами, изливая в них свою горечь, негодование непонятной ему жестокостью фашистов... Часто пишет на украинском языке – „На самоті дивлюсь в віконце" (В. Олексин, сент. 1941г.) В стихах, поэмах чередуются описания поразивших его эпизодов нового порядка. Вот отрывок из поэмы „Пленный задумал из плена бежать":

Пуля его удержала,
Тело осталось в неволе лежать,
Только душа убежала...

и дальше – трогательный рассказ о том, как душа возвращается в родной дом, к семье...

В другом стихотворении И. Кулиш рассказывает о садизме врагов, которые заставляли людей перед расстрелом рыть себе могилы, – все это не надуманные, а жизненные эпизоды:

„Что вы стоите с лопатой и ломом?
Ройте и глубже и шире –
Вы ведь стоите над собственным домом
В этом враждующем мире...

Вы отдохнете, а люди из дерна
Скоро вам будет тепло и просторно...
Видите – там пулеметы..?"

(В. Олексин, 1941г.)

И еще – поэма о пленном, о человеке, который в составе 36-ти идет на расстрел и до последней минуты надеется на чудо:

„...и лишь с надеждою упрямой
Один из тридцати шести
Смотрел вперед и в чудо верил...
И повторял: "Я убегу"...

И он бежит, но пуля его настигает, и, умирая, он лихорадочно бредит:

„Закрыть глаза... и отдохнуть...
Как тихо...ночь...и мрак плывет...
И вьется шмель так быстро, быстро...

А этот, кажется, живет,
Давай еще контрольный выстрел!.."

(28.03.-42г.)

Каждый день жизни в те годы приносил очередную потрясающую весть: на центральной площади Ровно, в устрашение городским жителям, повешены "партизаны" (те же жители города, в чем-то нарушившие немецкий указ!); ночью, на рассвете, по центральной улице города провели колонной на расстрел еврейское гетто, и долго звучали над притихшим городом еврейские гимны-плачи...

Сразу после освобождения города от фашистов в феврале 1944г. стали организовываться русские и украинские школы. И уже 1945-46 учебный год для И. Кулиша начнется с должности директора в русской школе № 5 в г.Ровно. Здесь он работает до 1958г., отдается любимому делу сполна.

И, видимо, именно эта вновь обретенная педагогическая стезя даст ему силы пережить тяжелейшие личные испытания этих лет: в 1947г. И. Кулиш похоронит 45-летнего сына Всеволода, в 1948г. потеряет 17-летнюю внучку – дочь Лидии, которой он с раннего детства заменял погибшего отца.

Горе внешне не сломило и не изменило его. Родным домом стала школа, очень много времени будет занимать общественная деятельность. В стенах этой школы Кулиш получит знак „Отличника образования", который очень ценил и всегда носил на лацкане пиджака. Он одним из первых 3-х учителей Ровенской области получит звание Заслуженного учителя УССР.

В 1950г. Ив. Кулиш был избран депутатом Верховного Совета Украины и все 4 года не давал покоя местной власти своими бесконечными ходатайствами о нуждах горожан, в частности и жителей с. Городок.

Думал обо всех, но не о себе. Когда ему предложили ордер на благоустроенную квартиру, (а жил он в трущобе, куда семью выселили во время оккупации), он отказался, объяснив отказ тем, что многие семьи живут в подвалах и ему как депутату следует в первую очередь подумать о них!

В 1950 г. Ив.Кулиша избрали делегатом Второй Всесоюзной конференции сторонников мира – об интереснейших встречах на этом форуме дед часто вспоминал, особо радовался знакомству с К. Симоновым, которому передал свои стихи.

Такой активной насыщенной жизнью педагога и общественного деятеля живет он до 1958г. – года выхода на пенсию.

Последние годы жизни И.Кулиш прикован к креслу-каталке после перелома тазобедренного сустава. Однако болезнь не лишила его привычного жизнелюбия и светлого ума: он живет мыслями о школе, впечатлениями от встреч с учениками и коллегами, воспоминаниями о прошлом, а еще – работой... Он пишет рецензии на учебники. Многие часы дня заполнены совершенствованием знаний иностранных языков, переводами из Г.Гейне, П.Верлена...

И так почти до последнего дня – до 30 июня 1963 г. Мы часто вспоминаем деда, его мерками пытаемся оценивать свои поступки и жизненные ситуации... Мы помним, кем он был по воспитанию, по духу, по христианскому моральному кодексу жизни. Мы смеем думать, что наш дед принадлежит к тем редким людям, которые, говоря словами Н.Г.Чернышевского, составляют „теин в чаю, соль соли земли".

Наумов Д.В., м.Рівне,
науковий співробітник відділу природи РОКМ

ЗАПОВІДНЕ УРОЧИЩЕ "БАРМАКІВСЬКЕ"

Багатьом рівнянам відома місцевість на околиці Рівного під назвою "Бармаківський яр". Знаходиться він біля "Холма Слави". У когось у тому районі знаходяться городи, хтось влітку ходить туди засмагати, а взимку кататися на лижах. Але мало хто з пересічних мешканців Рівного знає, що Бармаківський яр є заповідним урочищем.

Заповідне урочище – територія (акваторія), виділена з метою збереження у природному стані лісових, степових, болотних та інших природних комплексів, що мають велике наукове, природоохоронне й естетичне значення. Це одна з категорій територій і об'єктів природно-заповідного фонду України. Оголошення території або акваторії заповідним урочищем не призводить до вилучення її у землекористувача чи землевласника. Підприємства, установи та організації, на території (акваторії) яких оголошено заповідне урочище, забезпечують охорону і несуть відповідальність за збереження його природних комплексів. У межах заповідних урочищ забороняється будь яка діяльність, що порушує хід процесів у природних комплексах. На території (акваторії) заповідного урочища допускається проведення відновлювальних заходів на ділянках, де корінні природні комплекси

виявилися порушеними в результаті *попередньої господарської діяльності, а також заходи* з метою запобігання змінам природних комплексів у результаті господарської діяльності на землях, що прилягають до заповідного урочища. За порушення режиму заповідного урочища встановлена юридична відповідальність.[1]

У фізико-географічному відношенні заповідне урочище "Бармаківське" розташоване у північній частині Волинської височини у водозборі річки Усті – лівої притоки Горині – і охоплює крутосхили крейдяних пагорбів, що вкриті лесовидними суглинками, та добре розроблену яружно-балкову систему із плескатими, слабо крутими та стрімкими схилами. Глибина окремих ярів досягає 9-12 м. Після будівництва протиерозійних валів-канав навколо основних ярів подальший ріст їх призупинився.

Встановлено, що флора території заповідного урочища "Бармаківське" в основному відрізняється по відношенню видів до світлового режиму: геліофіти та сціофіти. Тут виявлено 216 видів, що належать до 51 родини та 37 порядків, 163 родів і 3 відділів [2].

У заповідному урочищі "Бармаківське" зустрічаються 6 видів лускокрилих або метеликів, занесених до Червоної книги України. Ці метелики відносяться до 3 родин та належать до 2 і 3 категорій, прийнятих у Червоній книзі України: махаон (*Papilio machaon L.),* стрічкарка тополева (*Limenitis populi L.)*, райдужниця велика (*Apatura iris L.),* ванесса чорноруда (*Nymphalis xanthomelas Esp.*), бражник скабіозовий (*Hemaris tityus L.),* бражник прозерпіна (*Proserpinus proserpina Pall.).* Також в урочищі охороняються дикі перетинчастокрилі – запилювачі рослин, яких у Бармаківському ярі велика кількість.

Крім того, на території урочища знаходиться археологічна пам'ятка. Колись на цьому місці була стоянка давньої людини. Про це свідчать чисельні знахідки крем'яних знарядь праці та кістки, зуби, бивні мамонтів.

У наш час урочище майже не охороняється. У ньому накопичується велика кількість сміття, земля вкрита залишками вогнищ, рослинність знищується заради палива для шашликів, квіти зриваються для одноденних букетів. Як це не банально звучить, але ми повинні думати про наше майбутнє та майбутнє наших дітей. Якщо так піде далі, то наші діти не будуть мати змоги відпочивати на території Бармаківського яру.

Література

1. Географічна енциклопедія України. 2 том.- Київ: Українська Радянська Енциклопедія, 1990 р.- С.25.

2. Грищенко Ю. М., Фірсова М. С. Еколого-ценотичні особливості заказника "Бармаківський" та заходи по його охороні // Вісник Рівненського державного технічного університету. Збірник наукових праць. Вип. 2. Ч. 1. – Рівне: Видавництво Рівненського державного технічного університету, 1999. – С. 14-17.

Нахратов О.Б., м.Рівне

КРЕМ'ЯНІ ТА КАМ'ЯНІ СОКИРИ III-II ТИСЯЧОЛІТЬ ДО НАШОЇ ЕРИ У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Одним з найбільш поширених знарядь праці і видів зброї людей були сокири, виготовлені з кременю і звичайного каменю. Значна їх кількість знайдена на території Волині в ході археологічних розкопок або випадково. Зараз вони зберігаються в фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Перші крем'яні сокири з'являються в період мезоліту у зв'язку з освоєнням в цей час великих лісових масивів. Населення починає широко застосовувати знаряддя для обробки дерева, в першу чергу, сокири, які виготовлялися у техніці оббивки. Напевно, великі дерева знищувалися шляхом підпалювання знизу, а молоді просто вирубувалися.

Крем'яні сокири дуже поширилися в мідному віці (в пам'ятках пізньотрипільської культури та культури кулястих амфор) та набули більш досконалих форм у бронзовому віці(пам'ятки городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур).

У зв'язку з переходом людей до осілого способу життя, розвитком землеробства, рибальства, сокири використовуються для рубання дерев, будівництва житла, виготовлення меблів (столів, скринь, лавок) видовбування човнів. Човни робили з колод, котрі спочатку випалювали, а потім підправляли сокирами.

За шириною леза можна відзначити, що основною функцією сокири було рубання. Сокирою користувалися, тримаючи за руків'я, на яке вона насаджувалася.

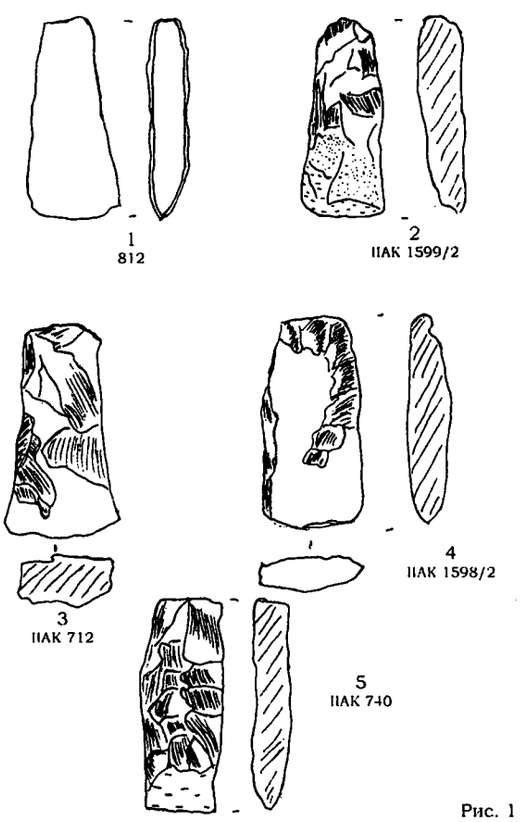

Рис. 1

В період енеоліту, бронзового та раннього залізного віків на Волині переважали кам'яні свердленні сокири. Найбільше їх поширення припадало на кінець III – першу половину II тис. до н. е., тобто на час розселення і розвитку племен шнурової кераміки.

Значну частину колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею складають крем'яні сокири (125 одиниць).

За зовнішніми ознаками крем'яні сокири можна розділити на дві групи: прямокутні в перетині (рис. 1.1; 1.5) і овальні в перетині (рис. 1.2; 1.3; 1.4). До першої групи відносяться 28 сокир. Їх можна поділити на три підгрупи:

1) крем'яні сокири прямокутної форми повністю шліфовані – 12 од.;

2) крем'яні сокири прямокутної форми з шліфованим лише лезом – 8 од.;

3) крем'яні сокири трапецієподібної форми повністю шліфовані – 8 од.

Чотирикутні сокири поділяються на два типи: трапецієподібної форми та прямокутної форми. Вони мають два варіанти зовнішньої обробки: повністю шліфовані та з шліфованим лише лезом. Переважну кількість трапецієподібних сокир з шліфованим лише лезом і прямокутних сокир, повністю шліфованих і з шліфованим лише лезом, відносять до трипільської культури, племена якої почали заселяти територію Рівненщини у другій половині II тис. до н.е.

Трапецієподібні сокири із шліфованим лезом і прямокутні сокири, повністю шліфовані і з шліфованим лише лезом, найчастіше знаходили поблизу м. Дубно, сіл Мирогоща, Рачин Дубенського р-ну.; Ступно, Дермань, Глинськ Здолбунівського р-ну.; Підвисоке, Пляшева Радивилівського р-ну.; міст Рівне, Корець і. т. д.

Найбільша з цих сокир має довжину 15,8 см, ширину леза – 6,7 см, зріз на перетині довжини – 5,4 х 2,7 см.

Найменша з них має довжину 6,1 см, ширину леза – 3,7 см, зріз на перетині довжини – 3,6 х 2,4 см.

Але переважна частина сокир має середні розміри: довжину – 10-13 см; ширину – 3,5 см; зріз на перетині довжини – 3,3 х 2,7 см.

Лише трапецієподібні повністю шліфовані сокири відносяться до культури кулястих амфор.

Під час археологічних розкопок знайдені залишки копалень і майстерень крем'яних знарядь праці. Спеціалісти відносять їх до доби міді. Серед них можна відзначити наступні:

– Володимирецький район (Зелениця, Нетреба);

– Дубенський район (Берег, Листвин, Майдан, Мирогоща, Острів, Нараїв);

– Дубровицький район (Лютинськ);

– Здолбунівський район (Будераж, Здолбунів, Мала Мощаниця, Півче, Ступно);

– Млинівський район (Війниця, Млинів, Сатіїв);

– Острозький район (Мощаниця);

– Рівненський район (Пересопниця).

До другої групи сокир ми віднесемо крем'яні сокири, овальні в перетині. У фондовій збірці Рівненського краєзнавчого музею їх досліджено 97 од.

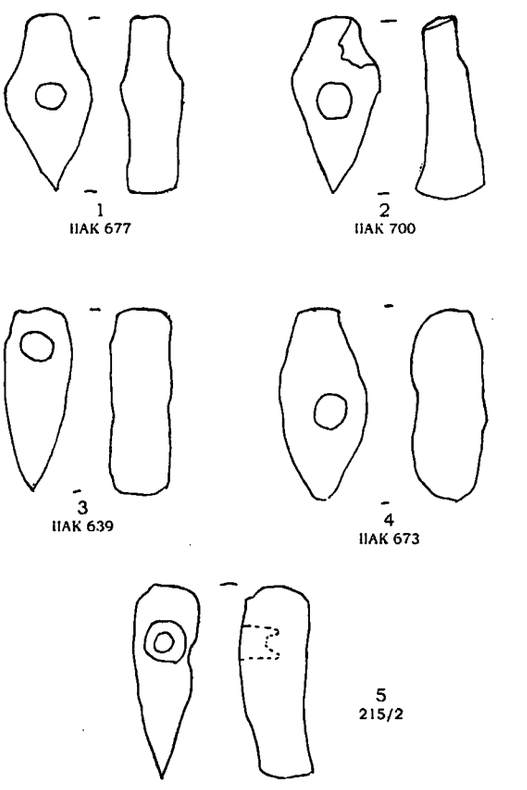

Рис. 2

Овальні сокири можна розділити на два типи: масивні овальні та плоскі лінзоподібні. Обидва типи сокир відносять до культури шнурової кераміки (городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської).

У фондах Рівненського обласного краєзнавчого музею зберігається багато кам'яних просвердлених сокир (опрацьовано близько 90 одиниць). Вони знайдені під час археологічних розкопок на території Рівненської області, зокрема у Березнівському районі (Поляни, Хмелівка), Гощанському районі (Весняне, Гориньград), Дубенському районі (Липа, Мирогоща, Нараїв, Острів), Здолбунівському районі (Будераж, Дермань, Старий Ульбарів), Корецькому районі (м. Корець), Костопільському районі (Бичаль, Мала Любаша), Млинівському районі (Владиславівка), Рівненському районі (Бармаки, Городок, Житин), Сарненському районі (Мильниця, Степань).

Кам'яні сокири представлені кількома типами:

– лопатеві;

– обушкові;

– клиноподібні;

– ромбоподібні;

– молоти.

Виділяють лопатеві, так звані фатьянівські, сокири. Поверхня шліфована і полірована до блиску, що свідчить про їхнє неробоче призначення. Вони розповсюджені не тільки у фатьянівській, але і в інших культурах шнурової кераміки у Східній Європі.

Сокири обушкового типу (рис. 2.1). У них, як і у лопатевих, поверхня шліфована і полірована. Це сокири з довгими, вузькими циліндровими обушками.

Часто зустрічаються на Волині ромбоподібні сокири. Для Волині бронзового віку характерні ромбоподібні сокири, прямокутні в поперечному перерізі, плоскі з лицевого та тильного боку, які нагадують за формою брусок (рис. 2).

Значну частину колекції складають прості за формою клиноподібні сокири, які на Волині з'являються в кінці енеоліту, розповсюджуються в бронзовому та ранньому залізному віці (рис. 2.3). Наявність великої кількості сокир цього типу на території Волині, зокрема на Рівненщині, в Прикарпатті, Білорусі дає підставу вважати, що тут був центр з їх виготовлення.

Молоти (рис. 2.4) виявлені серед пам'яток культури шнурової кераміки та висоцької культури.

На деяких заготовках сокир помітні сліди для свердлування – вибиті сферичні лунки для того, щоб бур при свердлуванні отвору не зміщувався відносно його центру (рис. 2.5). У деяких заготовках вибиті дві лунки для свердлування з обох протилежних боків.

В колекції зустрічаються кам'яні сокири без отворів, плоскі, з клиновидним лезом, які використовувались з господарською метою. Поверхня в них шліфована, лезо поліроване, обушок звужений. Таки сокири існували в неоліті, енеоліті, в епоху бронзи.

Трапляються в колекції сокири з навмисно затупленими, зашліфованими лезами.

На підставі вивчення матеріалу, з якого виготовляють різні типи сокир, зроблено висновок, що для цього використовувались магматичні породи, серед яких переважають типові базальти. Бальзаноїди (базальти, діабази та їхні глибинні аналоги) дуже поширені на Волині, зокрема на півночі Рівненської області. Там же відомі і комплекси глибинних магматичних порід різного типу – від гранітоїдів до габро, що також служили вихідним матеріалом для виготовлення сокир.

Таким чином крем'яні сокири різних типів були характерні для території України, зокрема Рівненщини, у мідному та бронзовому віках.

Певні форми сокир притаманні окремим групам населення, які залишили пам'ятки різних археологічних культур.

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК КРЕМ'ЯНИХ ЧОТИРИКУТНИХ У ПЕРЕТИНІ СОКИР ІЗ ФОНДІВ РОКМ

Назва населеного пункту	Довжина (см)	Ширина леза (см)	Зріз на середині довжини (см)	Обробка поверхні	Фондовий номер
Мирогоща (Дубенський р-н)	7.9	4	3.3x1.9	нешліфована	ПАК1190
Ступка (Здолбунів)	10.9	3.1	3.8x3.1	шліфована	ПАК746
Рачин (Дубнівський)	14.1	4	3.9x3.2	шліфована	ПАК745
Дерев'яне (Рівненська область)	8.7	2.7	3.1x2.5	шліфована	ПАК761
Дермань (Здолбунівський р-н)	8.5	3.3	4.5x3.2	шліфована	ПАК1121/3
Дубно	10.5	4.1	4x2.5	шліфована	ПАК682
Дубенський район	13.3	4.7	3.8x2.6	шліфована	ПАК688
Нараєво	9.3	5.7	5x2.5	шліфована	ПАК1202
Карпилівка (Рівненський р-н)	13.3	3.5	4.4x2.4	шліфована	ПАК741
Малинськ	12.5	4	3.5x2.3	шліфована	ПАК1750
Підвисока (Радивилівський р-н)	14.2	4	4.2x3	шліфована	ПАК740
Пляшева (Радивилівський р-н)	12 4	3.5	4x3.2	шліфована	ПАК691

Назва населеного пункту	Довжина (см)	Ширина леза (см)	Зріз на середині довжини (см)	Обробка поверхні	Фондовий номер
Костопіль	13.1	5.8	4.8x2.6	шліфована	ПАК1112
Корець	15.8	6.7	5.4x2.7	шліфована	ПАК812
Глинськ (Здолбунівський р-н)	10.8	3	3.3x2.7	шліфована	ПАК766
Дубно	10.7	4	3.2x1.1	шліфована	ПАК30/1
Користь (Корецький район)	11.1	3.5	3.7x2.9	шліфована	ПАК747
Рівне, пляж	10.5	4	3x1.2	шліфована	
--«--	7	4	3.5x1.5	частк. шліф.	
--»--	6.5	4	4x1.8	фрагм. леза --«--	
--«--	13	5.8	5.5x2.5	заготовка, без шліфовки	
--»--	14	4.5	4x2.5	шліфована	
--«--	8	3.2	3.7x3.8	шліфована	
--»--	6.9	4.6	4.8x9	фрагм. обуха	13932/59
--«--	6.1	3.7	3.6x2.4	частк. шліф. фрагм. леза	13953/100
--»--	11.5	4.1	3.6x2.3	частк. шліф. фрагм. леза	13953/58
Злазне (Костопільський р-н)				частк. шліф. шліфована	ПАК3154
Хотин (Рівненський р-н)				нешліфована	1165

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК КРЕМ'ЯНИХ ОВАЛЬНИХ У ПЕРЕТИНІ СОКИР ІЗ ФОНДІВ РОКМ

Березнівський р-н.:
Малинськ – 1: п. II, ПАК 1810\2 (№9);
Поляни – 2: 764 (в експ.), 772 (експ.) Поліське – 1 (1979) 1114.
Гощанський р-н.:
Синів – 2: 763\1, 763\2 (в експ.).
Демидівський р-н.:
Набережне – 1: 3156.
Дубенський р-н.:
Нараїв – 6: 11АК 1207\2, 1210, 1207\1 (1948 рік), 1205, 1557\1, 1206;
Острів – 3: 1233, 862\2, 862\1;
Липа – 3: 1559\1, 783, РКМ 2922\4489 (ПАК 853);
Мирогоща – 2: 765, 825;
Жорнів – 1: РКМ 2837\4409;
Волиця – 1: ПАК 1225;
Плоска – 2: 13956\7, 13956\5;
Княжино – 1: 3157;
Варковичі – 4:13956\41 (п.3), 13956\49 (п.4), 13956\45, 13956\49;
Рачин – 1: 745.
Здолбунівський р-н.:

Будераж – 1: 1192;
Дермань – 3: 769, 1221\1, 1221\2;
Мізоч – 2: 760, 683;
Клопіт – 1: 1177\1;
Нагірне – 1: (см. Ульбарів) 13956\206;
Здолбунів – 1: 13956\103;
П'ятигори – 1: 13956\250 (п. 6);
Ульжень – 1: 13956\257.
Корецький р-н.:
Користь – 1: 744;
Корець – 1: 842.
Костопільський р-н.:
Моквин – 1: 610;
Дережне – 1: 767\1;
Злазне – 1: 3148.
Млинівський р-н.:
Острожець – 1: 1225;
Перевередів – 3: Лагори б\н. б\н, біля церкви б\н;
Довгошиї – 2: 1171, 1170;
Бокійма – 3: Попів Горб 12033\6, 3150, 3149;
Посників – 2: п.1 12031\16, 3146;
Млинів – 1: Муравиця б\н.
Радивилівський р-н.:
Острів – 2: Попів Горб 324\1, 827;
Коритне – 2: (х. Заваринця) 3151, 3152.
Рівненський р-н.:
Олександрія – 3: 1175, 2167\1, 827;
Новостав – 1: 3028\1;
Городок – 3: 1611, 742, тераса 13956\34;
Гуменники – 3: 3028\2, б\н, б\н;
Грабів – 1: 762;
Рівне – 1: Басів Кут, колгосп 13956\243;
Рівне, пляж – 5: 13954\61, 13954\64, 13954\66, б\н, 13954\62;
Зозів, тераса – 3: 13956\295, 13956\288, 13956\291;
Квасилів – 5: 2739, 2740, 2742\1, 2742\2, 2738;
Заріцьк – 2: 2732\1, 2732\2;
Забороль – 1: 605;
Обарів – 1: 600;
Бармаки – 1: 23;97
Оржів – 1: б\н.
Сарненський р-н.:
Велике Вербче – 1: 1599\1;
Степань – 2: 1217, 1218;
Мельниця – 1: 1166.

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК КАМ'ЯНИХ ПРОСВЕРДЛЕНИХ СОКИР ІЗ ФОНДІВ РОКМ

Березнівський р-н:
с. Поляни – 759;
с. Хмелівка – 718;
Гощанський р-н:
436;
Весняне – 738;

Гориньград – 864;
Дубенський р-н:
Із фондів Дубенського музею – 675; 841; 1106;
Липа – 637;
Мирогоща – 715;
Нараїв – 1202;
Острів – 673; 834; 1234\1;
Здолбунівський р-н:
Будераж – 328;
Дермань – 757;
ст. Ульбарів – 13956\24;
Корецький р-н:
м. Корець – 2072;
Костопільський р-н:
Бичаль – 1215; 1216;
Мала Любаша – 3026;
Млинівський р-н:
Владиславівка – 863;
Рівненський р-н:
Із фондів Клеванського музею 16536\1; 16536\2; 16536\3; 16536\4; 16536\6; 16536\7;
Бармаки – 2398;
Городок – 13956\23; 13956\24;
Гуменники – 13956;
Житин – 756\1; 756\2;
Карпилівка – 713;
м. Житин – 11536;
Рівне, пляж – 435; 13953\87-90; 13954\83,93;
Рівне, Басів Кут – 639; 641\1; 700;
Рівне, Новий Двір – 1304;
Сарненський р-н:
Мельниця – 1596\1-4;
Степань – 1230;

Із старих фондів:
215\1; 215\2; 216; 609; 704: 710\4; 716; 1614
Передано з Луцького краєзнавчого музею:
677; 678; 710\1; 717; 835.

Новак К., с.Біла Криниця Рівненського району

ПІСЕННА ПОЕЗІЯ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ ГОЩАНСЬКОГО РАЙОНУ СЕРЕДИНИ XX ст.

Весілля – важливий складник народної культури, в якому відбилися світогляд, мораль, поетичні уявлення, музичні та артистичні здібності, багатство фантазії трудового народу. Це велична народна драма, яка була не тільки новим етапом у житті молодих людей, а й мала велике громадянське значення як один із заходів продовження життя нації, зростання могутності народу та утвердження його серед інших народів.

У традиційному українському весіллі обряди поєднувалися з драматичними дійствами, діалогами, піснями, музикою. Як і кожен драматичний твір, весілля поділялось на своєрідні

акти: сватання, заручини, випікання короваю, вдягання молодої до шлюбу, приїзд молодого, від'їзд пари на вінчання, повернення з церкви, перезва, снідання, гості. Крім того, весілля мало постійний склад дійових осіб: молодий і молода, їхні батьки, дружки, світилки, бояри (дружби), свати і свашки.

Всі учасники цього величного дійства повинні були добре знати свою роль: що і коли робити, казати чи співати. У кожному селі знаходилися знавці весільного ритуалу, виконавці певних ролей. Без таких людей не відбувалися весільні урочистості.

Багату пісенну палітру весільного ритуалу зберегли у своїй пам'яті жительки сіл Подоляни та Горбаків Гощанського району.

Кожна складова весільного дійства супроводжувалася піснею. Коли молодий збирався до молодої, батьки запрошували гостей до столу, благословляли сина, а свашки співали:

Приступи, тату, до стола,
Випровадь сина – сокола.
Йому Бог дас, йому Бог дає,
А батенько помагає.

Приступи, мати, до стола,
Випровадь сина – сокола.
Йому Бог дає, йому Бог дає,
А матінка помагає [3].

Вибираймося рано,
Щоб не було нам погано,
Щоб з нас люде не сміялися,
Що так довго вибиралися [6].

Хмарка наступає,
Дощик накрапає,
Мати свого сина
По дружину випроводжає [4].

Ой ви, вороги з дороги,
Не переходьте дороги,
Бо ми їдем на Вкраїноньку
По свою дружиноньку.

Нехай перейде Господь Бог,
А попереду батько мій.
Ой доброю та годиною,
Долею щасливою [3].

Їде парубок до дівки,
Як ясний місяць до зірки.
Питається свого батенька:
– Що мені казать в дівки?

– Не кажи, синку, нічого,
В тебе бояри для цього.
Будуть пити, будуть гулять,
За тебе розмовляти.

Їде парубок до дівки,
Да не пить йому горілки,
Да не їсти йому снідання –
Треба йти до вінчання [2].

Ступай, конику, дрібненько,
Вже до тещоньки близенько.
Ой, грай, коню ,все піді мною,
Вся родина за мною [5].

Приїхавши до молодої, гості зупинялися біля воріт. Дружби йшли шукати молоду. Дружки намагалися перехитрити хлопців (одягали іншу дівчину або навіть хлопця в одяг нареченої). Вони вимагали викупу за молоду. Іноді це дійство затягувалося в часі. Тоді свашки від молодого наспівували:

Доки ми стоять будем,
Травицю топтать будем?
Вже нам ноги поболіли,
Вже ми їсти похотіли [5].

Молодих садили за стіл, батьки благословляли їх і виряджали до церкви на вінчання. Весільний „поїзд" рухався вулицями села з піснями:

Дзвонять дзвоники, дзвонять,
Нас до шлюбоньку гонять,
А ти, (ім'я), вдівай шубу,
Бо поїдем до шлюбу.
А ти, (ім'я), вдівай шати,
Бо поїдем вінчати [1].

Ой коню, коню наш сивий,
Чи дохасиш ти насилу?
Чи довезеш нашую княгиню
Да під тую гороньку крутую,
Да під тую церковцю святую?
Вийди, вийди, попоньку, против нас,
Звінчай нашу пароньку в Божий час [2].

Повернувшись з вінчання, ішли до хати, співаючи:

Ой виходь, мати, з хати з калачем,
Бо звінчали твою дочку з паничем.
Ой не так з паничем, як з мужиком,
Да зв'язали б'їли руки рушником.
Да зв'язали б'їли руки докупи,
Щоб не було нашим дітям розлуки.

Як вийшла мати з хати,
Не познала дитяти
За русими косоньками,
За дрібними сльозоньками.

Руса коса плечко вкрила,
Дрібна слізка личко вмила [3].

Ой матінко – ютко,
Да витай мене хутко,
Бо вже сонце на західочку,
Твої діти на подвір'ячку.
Бо вже сонце спустилося,
Вже нам їсти схотілося [1].

Сідаючи до столу, приспівували:

В городочку – частоколочку
Розвивається зіллєчко,
А в нашої молодої
Починається весіллячко [4].

Пообідавши, гості виходили на подвір'я, починалися танці, всілякі жартівливі витівки.

Ой музики мої, замузичте мені,
Нема в мене чоловіка, то позичте мені [5].

Тут моя родина,
Тут моя мати,
Тут мені їсти – пить,
Тут погуляти.
Ой не рік я цього ждала,
Щоб я тута погуляла
З доброю годиною
Із своєю родиною.
Гуляй, гуляй, родино,
Щоб нам жито родило,
І пшениця, і овес,
Гуляй, гуляй , рід увесь [4].

А в нашого свата солом'яна хата,
Одвірки з берези, всі гості тверези.
А в нашого свата хата на помості,
Якби пили хазяї, то випили б гості.
А нашого свата надворі береза,
Я додому не пойду, бо я ще тверeза.
А в нашого свата під порогом яма,
Я додому не пойду, бо я ще не п'яна [3].

Найдраматичнішим моментом весілля було прощання молодої з батьками та родом перед від'їздом до свекрухи. Молода, поки була вдома, мала сумувати, плакати, чим виявляла любов і повагу до своїх батьків, вдячність їм. Та й сама весільна пісня спонукала її до цього:

Да рубай, мати, рожу,
Да рубай, мати, рожу,
Да бери Матір Божу,

Да давай дочці в руки,
Бо вже їде до свекрухи [1].

Вигортай з печі жар, жар,
Бо буде дочки жаль, жаль.
Та кидай у піч дрова,
Оставайся, матінко, здорова [3].

На добраніч , матінко, бо я йду,
Занеси вечеру на сусіди, бо я не приду.
Занеси вечеру на ріки,
Бо я їду до свекрухи навіки [4].

Вечерай, (ім'я), вечеряй, (ім'я),
Поки в своєй матьонки
Вечерай, (ім'я), вечеряй, (ім'я),
Поки в своєй матьонки.
Бо як ти пойдеш тай до свекрухи
Не будеш вечерати.
Бо як ти пойдеш тай до свекрухи
Не будеш вечерати.
Бо самі сядуть тай вечерати,
Тобі скажуть йти по воду.
Бо самі сядуть тай вечерати,
Тобі скажуть йти по воду.
Принесеш води, принесеш води,
То скажуть: подай пити.
Принесеш води, принесеш води,
То скажуть: подай пити.
Принесеш води, подаси пити,
То скажуть ложки мити.
Принесеш води, подаси пити,
То скажуть ложки мити.
Помиєш ложки, заглянеш в горшки –
Оболлють дрібні сльози.
Помиєш ложки, заглянеш в горшки –
Оболлють дрібні сльози [6].

Під'їжджаючи до хати молодого, свашки давали знати батькам, що привезли невістку з приданим.

Ой грім гримить, ліщинонька по полю,
Їде (ім'я) із дружиною додому.
Як приїхав на подвір'ячко, спішився,
Своєму батеньку низенько в ножки склонився.
Добрий вечір, да мій батечку, до тебе,
Чи примеш ти з дружинонькою до себе?
Ой радий я, да мій синоньку, як ти ріс,
А ще радіший, що ти дружиноньку привіз.
Буде вона по нашому дворі ходити,
Да буде вона вишні, черешні садити,
Вишні, черешні, білу березу да жовтий цвіт,

Славен (ім'я молодого) із (ім'я) молодої на весь світ [2].
Коники тупу – тупу,
Привезли на двір ступу,
І скриню, і подушку,
І до хати щебетушку,
Скриню й перину,
І до хати господиню [3].

В українського народу зберігся гарний звичай: зять дякував тещі за те, що виховала дружину, і дарував їй чоботи.

Мені батько не рід,
Мені мати не рід,
Мені теща родина,
Мені жінку вродила [5].

А це тиї чоботи, що зять дав,
А за цієї чоботи дочку взяв.
Чоботи, чоботи ви мої,
Наробили клопоту ви мені [2].

Ой зятю мій, зятю хороший,
Закопала під вишньою гроши,
Будеш мою дочку любити,
Будеш тиї гроши лічити [2].

В інші дні весільні гості хсдили на частування від одних родичів до інших. У понеділок найближчі родичі молодої несли їй „снідати" до свекрухи, а у вівторок чи середу батьки молодої чекали в гості сватів та молоду сім"ю.

Література

1. Зап. від Ажнюк О.В., 1922 р.н., у с.Подоляни Гощанського району Рівненської обл. 19 серпня 2004 р.

2. Зап. від Войтюк Л.Д., 1922 р.н., у с.Подоляни Гощанського району Рівненської обл. 28 серпня 2004р.

3. Зап. від Мулярчук Г.Г., 1923 р.н., у с.Горбаків Гощанського району Рівненської обл. 6 липня 2003 р.

4. Зап. від Потапчук О.І., 1947 р.н., у с.Горбаків Гощанського району Рівненської обл. 6 липня 2003 р.

5. Зап. від Столярчук Л.Д., 1935 р.н., у с.Подоляни Гощанського району Рівненської обл. 28 серпня 2004 р.

6. Зап. від Шевчук К.А., 1928 р.н., у с.Подоляни Гощанського району Рівненської обл. 19 серпня 2004 р.

Новосідлюк Г., м.Рівне,
викладач кафедри українознавства Інституту
мистецтв Рівненського державного
гуманітарного університету

КОЛЕКЦІЯ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ ВОЛИНІ У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1920-1931 рр.)

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ НАЦІОНАЛЬНИХ АРХІВНИХ НАУКОВИХ ФОНДІВ РУКОПИСІВ ТА ФОНОЗАПИСІВ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ ТА ЕТНОЛОГІЇ ім. М.Т.РИЛЬСЬКОГО НАН УКРАЇНИ)

Волинський музей було утворено одночасно з колишнім Товариством дослідників Волині в 1900 р. Ці фундації до 1920 року випустили 14 окремих томів з різних наукових галузей [1, Арк. 14]. У 1919 р. Товариство дослідників Волині припинило свою діяльність, всю його спадщину забрав музей, який разом з "Церковним древнехранилищем" потрапив під опіку "Волгубкопису". Після ліквідації "губкопису" у 1922 р. все його майно перейшло до Волинського музею [1, Арк. 15].

Волинський науково-дослідний музей поділявся на такі головні цикли: природничий з геологічним, ботанічним, зоологічним відділами; виробничий цикл з відділами сільськогосподарським, праці та промисловості і лабораторією; соціально-економічний з етнографічним, історичним, археологічним, мистецьким і бібліотечним відділами [1, Арк. 14].

Як свідчать Національні фонди рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, гончарство на Волині було одним з найпоширеніших ремесел. У другій половині та, особливо, наприкінці XIX – на початку XX ст., коли активно розвивається наука про народне декоративно-прикладне мистецтво, керамікою цих земель зацікавлюється освічена громадськість. Поступово, завдяки своєму поширенню та самобутності, гончарство Волині стає об'єктом етнографічних та мистецтвознавчих досліджень.

Працівниками музею були ретельно опрацьовані програми з улаштування музею, збиранню матеріалів, з лабораторної обробки кожної речі. На нашу думку, методологія дослідження народного мистецтва в цілому, і гончарства зокрема, є актуальною і для вирішення сучасних наукових питань подібного плану. Варто зазначити, що декоративно-прикладне мистецтво, у тому числі й кераміку, вивчали на той час переважно в етнографічному аспекті. Тому й знаходимо цікавий матеріал (анкети гончарів, описи експонатів, дані про лабораторну обробку речей) в етнографічному, а не в мистецтвознавчому описі. В наш час проблемами народного декоративно-прикладного мистецтва займаються мистецтвознавці, хоча ніхто не заперечує тісний зв'язок цієї галузі з етнографією.

Відомий дослідник В.Г. Кравченко в "Етнографічному нарисі" географічною колією Київ – Рівне поділяє Волинь на дві різні частини – північну, що з "предкавіку була вкрита лісом і південну, що далі на південь, то все більш безлісно-польову" [2, Арк. 1]. Знаходить він і певні спільні та відмінні риси цих двох зон. Помешкання Південної Волині з вулиці буває оточене плотом, парканом або "воринами", тоді як на півночі всяке дворище оточене парканом до 4 аршин висотою [2, Арк.9]. Проте інтер'єр хати майже по всій Волині однаковий: з одного боку піч з лежанкою, а з другого – полиця або мисник [2, Арк.11]. В.Г. Кравченко в своєму нарисі подає визначення необхідного елемента хатнього умеблювання: "Мисник – чотирикутний продовгуватий ящик без дна, з трьома полицями на більш делікатний посуд, такий як миски, тарілки, склянки" [2, Арк.13].

Населення Волині використовувало переважно глиняний посуд: гладишки, горщики, підвазонники та ін., шляхта – як правило, порцеляновий, фаянсовий та скляний (келишки,

тарілки, чашечки) [2, Арк.13]. Класифікація традиційного волинського гончарного посуду на початку XX ст. виявила наявність таких історично відомих типологічних груп та підгруп: горщики, макітри, миски, глечики, ринки, барильця, флакони, ринки, фігурний та куманцеподібний посуд. Для керамічного посуду всіх технологічних підвидів характерний лаконічний стриманий декор.

Опис експонатів, що були представлені в етнографічному відділі, дозволяє зробити висновок про високий рівень розвитку мистецтва гончарства на Волині, його самобутність, яка утверджувалася з давніх часів і розквітла на початку XX ст.

У "Програмі по збиранню матеріалів про народне мистецтво" В. Кравченко виділяв художню кераміку окремим пунктом, тоді як інші зразки народного мистецтва класифікував за ознаками матеріалів (обробка каменю, металу, дерева, тканини, шкіри) [5, Арк.4].

В. Кравченко досліджував також посуд, який потрапляв до волинського краю з інших регіонів. "У словнику Грінченка (т.2, Ст.327) під словом "куман" дається таке пояснення: "Куман – род кувшина металіческого ілі глиняного"; далі зазначено, що на Полтавщині так називається велика глиняна посудина – "банька" [6, Арк 85-90].

Експедиційні фольклорно-етнографічні студії, організовані науковцями, спрямовувалися на виявлення, дослідження і придбання творів народного мистецтва волинського краю. Вироби простих сільських майстрів стали не тільки експонатами музею, але й об'єктами наукового дослідження. Традиції гончарства акумулювалися не тільки у виробах, але й у набутих нових знаннях, як реальний творчий потенціал, що реалізувався чи, навпаки, не реалізувався за певних умов. Гончарству дослідники з Волинського краєзнавчого музею приділяли значну увагу. Наведемо приклад запитальника, який зазначався в загальній програмі під назвою "Обробка глини та інших копалин (гончарське виробництво)" [3, Арк. 6]:

1. Звідки гончарі здобувають глину, які відміни її та місцеві назви? 2. Які помешкання та огорожі роблять з глини, що до неї додають і яке начиння вживають при тому? 3. Як промивають гончарі глину і як вони її вироблюють (готують до роботи – прим. автора)? 4. Яке вживають знаряддя при промивці глини? 5. Яка величина гончарського круга й як його вживають, як пристосовують до праці, назви всіх його частин? 6. Як будують гончарську піч (горн) і який вона має вигляд: вздовж, вглиб (модель, малюнки)? 7. Які розміри кожної частини горна та їх місцеві назви? 8. Як випалюють посуд? 9. Які бувають втрати при випалюванні посуду? 10. З чого (з якого матеріалу) й як роблять поливу, звідки здобувають на те матеріал (подати кілька рецептів поливи)? 11.Які виробляють зразки посуду (назва кожного), розмір, розмалювання й призначення? 12. Чим розмальовують посуд? 13. Які є малюнки на посуді? 14. Як укладають посуд при тому, коли везуть на торг? 15. Як виробляють кахлі, хто й для чого саме їх вживає? 16. Які виробляють з глини ляльки, свистуни, "гусочки", "коні" та інше ? 17. Яка глина йде на фарбування хати й звідки її беруть? 18. Як і яким знаряддям обробляють глину на цеглу? 19. Що кладуть у глину для цегли? 20. Як виробляють цеглу?

Дослідники записували відповіді гончарів, проте не забували збирати речові пам'ятки гончарства. До знайдених речей прикріплювали ярличок із зазначенням назв, де і від кого вони здобуті й коли. Потім кожну річ приносили до музею, де робився її короткий опис, відмічалося походження, робився малюнок. Вона заносилася в музейний каталог під відповідним номером, і до неї прикріплювався інший ярличок, де зазначалося, крім вищеназваного, ще й ким здобута, коли надійшла до музею, місцева назва, призначення [4, Арк. 1].

У "Канцелярії Волинського музею" знаходимо "Список більш-менш видатних гончарських виробництв у межах бувшої Волинської губернії": 1. м. Троянів – 22 версти від Житомира (найбільше виробництво); 2. с. Вільськ – 15 верст від Житомира; 3. с. Малі Гарбаші – 18 верст від Житомира; 4. с. Царівка Коростишівського району Волинського округу (на шосе Київ – Житомир); 5. містечко Славута, містечко Полонне Шепетівського

округу; 6. містечко Вязовка та с. Болотниця Народичівського району Коростенського. округу; м. Баранівка Волинського округу та ін." [1, Арк.25].

Протягом багатьох віків на землях України народжувалися, жили і дмирали невідомими або маловідомими цілі покоління творців керамічного мистецтва, в якому проходив відбір, випробовування досвідом та закріплення у традиції найдоцільніших, найдосконаліших та художньо виразних форм.

Світоглядом народу є, перш за все, його трудова діяльність, побут, його обряди. І предмети народного мистецтва – всі без винятку – завжди були в ужитку.

У "Програмі по улаштуванню Волинського етнографічного музею" зазначається, що перш ніж включити речі до повної наукової збірки, потрібно представити також зразки сирого матеріалу та знаряддя, що вживають при виробництві, а також допоміжні речі [3, Арк. 1]. "Необхідно також зазначити, чи річ робилася для власного вжитку чи по чиїйсь замові або напродаж" [3, Арк. 1]. На нашу думку, цей пункт є важливим, оскільки він несе в собі спробу розмежування понять: ремісник, майстер-кустар, аматор.

Сьогодні найкращі зразки керамічного мистецтва волинського краю можна зустріти в музеях Києва, Львова, Варшави, Кракова, Москви, Петербурга, у приватних колекціях і лише деякі – у фондах обласних та районних музеїв Волині, які, на нашу думку, гідні мистецтвознавчого дослідження й тільки на перший погляд малопомітні.

Отже, на початку XX ст. "чимало цінних наукових починів і ґрунтовних студій здійснив етнографічний відділ Волинського науково-дослідного музею (м. Житомир), яким керував один з перших теоретиків музейної справи В.Г. Кравченко (1862 – 1945 рр.)" [7, С.152]. Вагоме місце в цих дослідженнях займало гончарство Волині.

Література

1. Національні архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф 16. – №1-3. – 144 арк.
2. Там же. – Ф.15. – №81. – 38 арк.
3. НАНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф 16. – №28, 1921 р. – 15 арк.
4. НАНФРФ ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. – Ф 16. – №29, 1925 р. – Рукопис. – 3 арк.
5. НАНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф.15-2. – № 104. – Арк.4.
6. НАНФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф.15-2. – № 104. – Арк. 85-90.
7. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К., 1989. – 304 с.

Носар І., м.Рівне,
асистент кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛИНІ В ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНОМУ АСПЕКТІ

Культура кожного народу проявляється в характері та своєрідних закономірностях освоєння природного ландшафту і формуванні системи розселення. Унікальність волинських міст визначається вдалим врахуванням природно-ландшафтних факторів, у результаті чого сформувалися своєрідні краєвиди, утворені архітектурними ансамблями в поєднанні з природно-ландшафтними особливостями території. Потрібно зазначити, що особливість міста, його загальний образ визначають природно-ландшафтні складові території та довкілля, житлова забудова та її просторова організація, архітектурні домінанти та їх ансамблі, головні міські простори, пейзажі та панорами. Тобто загальне уявлення

про місто формується взаємодією трьох компонентів побудови і сприйняття поселення: міським середовищем, архітектурно-просторовою композицією та міським ландшафтом [1, 248].

Наявність відкритих просторів, у ролі яких виступала долина річки з її широкою зволоженою заплавою чи, навпаки, крутими берегами, складають характерну особливість для історичних міст на всіх етапах їх розвитку, і дуже важливо зберегти цю ознаку, оскільки в розпланування волинських поселень XVIII – поч. XIX ст. водні простори та їх береги включались в архітектурну композицію міста, як елемент його пейзажу і комплексної архітектури. Високі пагорби, береги річок, ставів у багатьох випадках складали композиційну основу архітектурного образу поселення. Збереження і включення в архітектурний образ міста найбільш виразних ділянок природного ландшафту багато в чому підвищує естетичне сприйняття міського середовища, оскільки історично-сформоване архітектурне середовище та природний ландшафт – це основа історичної цілісності образу міста і є однією з його головних естетичних характеристик.

Так, наприклад, на високому березі Корчика розташовані руїни Корецького замку (XV ст. [4, 32]), які є головною архітектурно-історичною пам'яткою міста. Замок у 1780-ті роки був перебудований під князівський палац [7, 19], залишки зовнішніх стін якого дійшли до наших днів. Поряд із замком з боку материка зберігся штучний напівзасипаний, але все ще глибокий рів, через який до замку вів чотирьохарковий кам'яний міст – він з'єднував замок-палац з самим містом. За цим кам'яним мостом височить ще одна збережена часом замкова споруда – надбрамна башта з в'їздними воротами. Активну роль в сприйнятті даної архітектурної пам'ятки відіграють два природно-ландшафтні фактори – рельєф та гідрографія. Високий мис з невеликою ділянкою, що видається на захід, під яким протікає звивисто річка, створює своєрідний архітектурно-ландшафтний комплекс. Поряд з цим, з західного боку замку відкривається мальовнича панорама долини Корчика. На протилежному березі річки, навпроти замку, височить ще одна архітектурна пам'ятка – Кузьмодем'янська церква, збудована в 1897 р. на місці більш давньої [7, 22]. Особливістю даної місцевості є те, що обидва береги водойми являються високими і композиційно активними. Таке природно-ландшафтне розташування забезпечує обом спорудам тісний візуальний контакт.

Унікальною архітектурною пам'яткою середньовіччя є знаменитий Острозький замок (XIV-XVI ст. [4, 31]) з його природно-ландшафтним оточенням. У розташуванні замку, до складу якого входять такі архітектурні споруди, як Вежа мурована (кінець XIV – початок XV ст.) [8, 52], Нова (Кругла) башта (XIVст.), Богоявленська церква (1521 р.) [2, 356] та надбрамна дзвіниця (1905 р.), прослідковуються певні ознаки схожості щодо вибору місця локації з вище розглянутим прикладом – як і Корецький палац, замковий ансамбль Острога розташований на високому пагорбі мисового типу з овальним майданчиком, що є невід'ємним компонентом міського ландшафту. З огляду особливість спорудження двох веж, ступінь збереженості всього комплексу, а також гідрографічний чинник (річка, яка колись протікала поруч, зараз дещо віддалилася від стін замку, лишивши невелику заплаву), ця архітектурна пам'ятка має своєрідність сприйняття. Зважаючи на природно-ландшафтне розташування, найкраще замковий ансамбль проглядається з південного боку, з підніжжя пагорба. З протилежного ж берега Вілії – з видових точок, що знаходяться на південь від мосту, розкривається чудова панорама на весь замковий комплекс. Таким чином, у даному випадку вміле використання рельєфного фактору, його природного потенціалу забезпечило створення унікальної в своєму роді пам'ятки архітектурно-ландшафтного мистецтва, природним фоном якої слугує річка, що виконує естетичну функцію і забезпечує неповторний вид на замковий комплекс. Варто зазначити, що, хоча проблема збереження природно-ландшафтного оточення Острозького замку не стоїть гостро, проте ситуація, що склалася, вимагає деякої корективи, оскільки на даний час перспектива, яка відкривається з Нового міста, з берегу Вілії, захаращена новими будовами, що майже

впритул підступають до замкової гори і створюють „візуальне забруднення" міського середовища – заважають повноцінному розкриттю панорами.

Порівняно добре збереженим архітектурним комплексом є Луцький Верхній замок, час побудови якого відноситься до кінця XIII – початку XIVст. [6, 77]. Замок давно втратив острівне положення, проте продовжує височіти на підвищеній ділянці рельєфу над водоймою, що протікає поруч, на певній віддалі від замку. Змінилася також гідрографічна мережа поселення, яка була досить розгалуженою, утворювавши острови та півострови. Зникнення штучних каналів та приток Стиру було обумовлене часом та втратою їх оборонної функції. Безумовно, вони відігравали роль естетичного чинника в сприйнятті Верхнього замку, і їх виключення з природного ландшафту, звичайно, негативно відображається на сприйнятті даного архітектурного утворення – відбулася втрата своєрідних видових точок та пов'язаних з ними ефектних перспектив. Панорама, що відкривалася з півночі, з берегу Глушця, який омивав замковий острів зі сходу та півночі, є зафіксованою лише на старовинних літографіях, з яких ми можемо представити цей живописний вигляд на замок. Роль естетичних чинників продовжують відігравати підвищений пагорб, на якому розташований замок, та річка, що протікає неподалік; вони виконують активну роль у композиції старої частини. Зокрема, ефектна панорама на стару частину міста – замок та архітектурні домінанти – відкривається з протилежного лівого берегу Стиру, хоча до її складу, як і у випадку з Острозьким замком, входять малоповерхові будови.

Потрібно відмітити, що ряд проведених містобудівних та реконструктивних робіт у Луцьку виконувався з врахуванням збереження природно-ландшафтних характеристик у сприйнятті архітектурної спадщини міста. Так, у результаті здійснення даних заходів у 60-х рр. XX ст. в долині Стиру був створений великий парк [9, 26], який не перешкоджає сприйняттю забудови старої частини міста з нової, а навпаки, підвищує її композиційні якості в ролі доповнюючого естетичного чинника. На даний час широка заплава Стиру в цілому в міському ландшафті відіграє безперечно першорядну роль. Окремі фрагменти водного плеса річки сприймаються в основному з вулиць старого міста, з бокових провулків, що відходять від старої магістралі, з обох міських мостів. Отже, принцип, за яким був сформований архітектурний образ старої частини міста, в основі якого лежав природно-ландшафтний аспект, не повинен бути порушений.

Поряд з цим в ході розгляду даної проблеми потрібно сказати, що архітектурні домінанти, які розташовані на березі вздовж водойми, утворюють своєрідний ланцюжок і формують панораму, що відкривається з протилежного берега річки. Водойми в даному випадку включені в загальне сприйняття архітектурних ансамблів і виконують естетичну функцію.

Так, наприклад, відповідні природно-ландшафтні особливості Володимира-Волинського зумовили формування ряду монументальних споруд, що були розташовані вздовж берега річки і формували своєрідний архітектурний ансамбль, який мав орієнтацію переважно на цю водну перешкоду. Від знаменитого Володимирського замку залишилися лише земляні вали, а з решти містобудівних домінант давньоруської доби, що утворювали архітектурну композицію з боку річки, у місті збереглися лише Успенський собор (друга половина XII ст.) [2, 305] та Василівська церква-ротонда (кінець XIII – початок XIV ст.) [3, 36]. На жаль, ритмічний ряд всіх архітектурних споруд не витримав випробування часом і виявився порушеним, а з ним втрачена і певна частина тієї неповторності силуету міста, що відкривався з боку річки. Успенський собор та Василівська церква є унікальними пам'ятками і завдяки своєму розміщенню на активно композиційних ділянках – підвищених пагорбах, створюють виразний архітектурний образ поселення з берега водойми. Хоча потрібно зауважити, що, як і в більшості історичних ансамблів, розкриттю панорами заважає такий природно-ландшафтний чинник, як неорганізована рослинність, що надмірно розрослася за останні десятиліття і є складовою „шумового" фону даних архітектурних домінант.

Містобудівна спадщина ще одного історичного поселення – Дубна – зосереджена в основному на території його старої частини на високому лівому березі Ікви. Серед архітектурних пам'яток міста в природно-ландшафтному аспекті заслуговують на увагу замковий комплекс (перша половина XVI ст.) [4, 39] та Спасо-Преображенська церква (1643 р.) [10, 25]. З огляду на особливість розташування замку – на невисокому підвищенні, з території гідропарку розкривається чудова панорама на палац Любомирських та бастіон з невеликою дозорною баштою на розі. В даному випадку основним чинником виразності сприйняття замку слугує природна водойма, якості якої були уміло використані при влаштуванні гідропарку між старим та новим руслами річки. І хоча гідрографічна мережа поселення біля замку залишилася майже без змін і продовжує відігравати естетичну функцію, проте русло ріки, там, де вона розливалася ставом і омивала поселення з південного боку, значно звузилося внаслідок проведення меліоративних робіт. У результаті цього відбулася втрата відповідного природно-ландшафтного чинника для сприйняття і композиційної довершеності іншої архітектурної пам'ятки – Спасо-Преображенської церкви. Дана споруда, яка зараз знаходиться на невисокому пагорбі, ув минулому мала острівне розташування в міському середовищі. Безумовно, розміщуючись в оточенні водойм розлогого Сурмицького ставу, вона мала багатший та виразніший вигляд, оскільки дана водойма була важливим фактором естетичного сприйняття, і ще в XIX ст. до неї можна було дістатися лише за допомогою моста. Зараз поруч з церквою плине річка Іква по спрямленому руслу, що вже не має тієї своєрідності і краси, як в минули століття, коли вона утворювала характерні вигини і мала більшу площу водного дзеркала. Даний випадок еволюції гідрографічної мережі поселення – невдалий приклад меліоративних робіт. Розміщена на суходолі, церква зараз являє собою культову споруду, у сприйнятті якої втрачений першопочатковий композиційний задум. Варто зауважити, що відновлення цієї природно-ландшафтної особливості первісної локації церкви дало б змогу покращити її загальний образ при спогляданні, підсилити її архітектурно-художні якості та повернути своєрідність даного архітектурно-ландшафтного утворення.

Староконстянтинів не відзначається великою кількістю архітектурних пам'яток, проте з точки зору природно-ландшафтного аспекту всі вони розташовані в зоні найбільшого композиційного впливу – на вершині мисової частини міста і включають: замок князів Острозьких (друга половина XVI ст.) [2, 323], комплекс споруд домініканського монастиря і оборонну вежу, руїни Хрестовоздвиженської церкви, костел Св. Йоана Хрестителя із збереженими будівлями монастиря. Своєрідною прикметою природного ландшафту міста є неглибокий, але відносно розлогий став, що огинає мисову територію і з протилежного берега якого відкривається панорама на архітектурний ансамбль даної частини поселення – дозорну оборонну башту колишнього домініканського монастиря, частину оборонного кордону у вигляді кам'яної стіни разом зі старою брамою, замкову церкву.

Тому на сьогодні дуже важливо не порушити силует історичної частини міста, його панораму з боку річки, адже архітектурні пам'ятки зберігають своє значення і нині: дані споруди в поєднанні зі спокійною прилеглою забудовою та рослинним чинником визначають своєрідний образ міста, а водна поверхня Случі виступає видовою площиною для сприйняття даної панорами. Охорона такого ландшафтного компоненту, як став, від осушення дозволить зберегти дану неповторність історичного міста мисового типу.

Варто додати, що генеральний план Староконстянтинова від 1993 року враховує всі вимоги збереження історико-культурної спадщини, де в числі окремих пам'яток, історичної забудови вулиць, зон регулювання забудови, зазначено охорону ландшафтної зони старої частини міста [5, 298].

Місто Рівне протягом XIX-XX ст. майже зовсім позбулося рис історичного поселення, втративши архітектурні витвори минулих століть, традиційні особливості давнього архітектурного ансамблю та значною мірою змінивши гідрографічну мережу, позбувшись її первісної своєрідності. На жаль, не зберігся до наших днів палац князів Любомирських,

який неодноразово перебудовувався. Останній раз він перебудовувався в 1815-1817 роках, а з 1836 року став занепадати і вже в середині XX ст. безслідно зник [7, 50]. Розташований на острові, поверхня якого дещо підвищувалася над водою, палац був характерною архітектурною пам'яткою історичної частини міста, так би мовити, її візитною карткою. Також зникли штучні та природні водойми, що утворювали дві острівні частини міста – був осушений став, води якого оточували замковий острів, та рів, що відокремлював посад від передмістя; а річка Устя внаслідок застосування даних засобів меліорації зараз плине спрямленим руслом. Аналогічна ситуація склалася з річкою Іквою в Дубні, про що було сказано вище.

На даний час в центрі міста біля краєзнавчого музею знаходить мале овальне озеро в невеликому парку – ця водойма залишилася від розлогих у минулому ставів, а сам парк – невелика частина того ландшафтного парку Любомирських, що колись був складовою палацово-паркового ансамблю. Хоча потрібно зауважити, що дані ландшафтні утворення не зникли зовсім, а замість них на другому березі річки були влаштовані штучні озера, взяті в бетонні облаштунки. Таким чином дана ландшафтна особливість не була втрачена повністю, а лише перемістилась у просторі на лівий берег Усті.

У більш вигідному положенні в порівнянні з Рівним, де, як зазначалося, був втрачений чудовий палацово-парковий комплекс, у контексті ступеня збереженості містобудівної спадщини знаходиться Млинів. У селищі до наших днів частково збереглася садиба Ходкевичів (1785 р. [11, 11]), яка знаходиться на прибережних пагорбах Ікви, де колись був побудований великий палацовий ансамбль. Щодо природно-ландшафтного чинника, то ділянка для розбивки палацового ансамблю була обрана досить успішно – на невеликому підвищенні правого берега Ікви, а для збагачення природного рельєфу був застосований антропогенний елемент: у перпендикулярному напрямі до річки був додатково влаштований канал, що огинав ділянку зі сходу і утворював став, для підйому води в якому була споруджена невелика дамба біля річки.

Із усіх багаточисельних будівель, що спочатку входили в садибний ансамбль, збереглися в задовільному стані лише три: житловий флігель, літня їдальня з кухнею та баня на березі внутрішнього ставу. Всі будівля досить ефектно споглядаються з протилежного берега зовнішнього ставу, що виконує естетичну функцію. Цей природно-ландшафтний чинник є невід'ємним елементом сприйняття палацового ансамблю. Краса природи і архітектурна майстерність утворили в даному випадку цілісне архітектурно-ландшафтне середовище – унікальний пам'ятник садибно-паркового мистецтва. Загалом при спорудженні даного палацово-паркового ансамблю, акцент був зроблений головним чином на використані естетичних якостей водойм, включенні їх в архітектурні композиції як окремих ділянок, так і ансамблю в цілому. Тому збереження своєрідного ландшафтного середовища не порушить первісного мистецького задуму і своєрідності сприйняття всієї композиції.

Отже, підсумовуючи вище сказане, можна зауважити, проблема збереження містобудівної спадщини в контексті природно-ландшафтних чинників багатьох волинських поселень полягає в тому, що багато цінних архітектурно-ландшафтних витворів втрачено, а ті архітектурні ансамблі, що залишилися, вимагають аналізу з точки зору природно-ландшафтного аспекту і суворої охорони їх природного оточення. Внаслідок проведення меліоративних робіт були втрачені окремі водойми, що утворювали ландшафтну своєрідність території, за допомогою їх включення в архітектурних ансамбль створювалися цінні види, оскільки водні об'єкти виступали в якості естетичного оформлення архітектурного середовища.

Поряд з цим важливо зазначити, що сучасні містобудівні рішення мають бути спрямовані на відновлення таких історичних штучних водойм, як стави, в багатофункціональній системі міста, у якій вони відігравали б роль важливих композиційних елементів архітектурно-планувальної структури. Відновлення ставів у розпланувально-просторовій структурі, звичайно, у тих випадках, коли це можливо не

лише теоретично, а й на практиці – є вільні від забудови території в історичній частині міста, – збагатить образ поселення, поверне унікальність, неповторність та історичний дух окремої місцевості.

Тому актуальною виступає концепція „меандрування", зміст якої полягає у влаштуванні штучних меандрів (звивин) річок, русла яких були спрямлені, тобто необхідно здійснити відновлення характеру гідрографічної мережі. Реальною перспективою такої регенерації є влаштування меандроподібного русла річки Іква в Дубному на тій її ділянці, де колись існував став, а зараз знаходяться штучні регулярні канали – дана територія залишилась незабудованою з огляду на її понижену та заболочену місцевість. Влаштування звивистого русла річки відновить острівне положення Спасо-Преображенської церкви та поверне первісність її сприйняття. У місті Володимир-Волинський перспективним є відновлення ставу, що омивав би історичну частину міста з його архітектурними пам'ятками. В даному випадку можна говорити навіть про повернення острівного положення місцевості, де був локалізований замок, за допомогою створення меандроподібного русла річки Луги. Застосувавши концепцію меандрування, можливо також відновити острівне положення замків у містах Луцьк та Староконстянтинів.

Література

1. Водзинський Є. Питання охорони своєрідності історичних міст України // АСУ – 2. – Київ, 1995. – С. 242-253.

2. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – поч. XXст.). – Луцьк.: РВВ „Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с.

3. Лавриченко Я. Володимир і його околиці // Літопис Волині. – Вінніпег-Канада.: Волинь, 1988. – С. 35-38.

4. Лесик О. Замки та монастирі України. – Львів.: Світ, 1993. – 176 с.

5. Пажимський О. Історико-культурна спадщина Старого Костянтинова: проблема її охорони, збереження й використання // Острогіана в Україні і Європі. Матеріали наукового симпозіуму (Велика Волинь т. 23). – Староконстянтинів, 29-30 червня, 2001. – С. 296 – 304.

6. Петленко М. Луцький замок // Літопис Волині. – Вінніпег-Канада.: Волинь, 1988. – С. 77-78.

7. Рычков П. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989. – 176 с.

8. Ричков П., Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002. – 168 с.

9. Рудницький А. Розвиток міст західних областей УРСР та їх соціалістична реконструкція. – Львів, 1971. – 56 с.

10. Смолін П. Дубно, княжий мій граде! – Дубно, 2001. – 52с.

11. Цимбалюк Є. Млинівщина на межі тисячоліть. – Луцьк, 2001. – 208 с.

ПархоменкоТ.П., м.Рівне,
старший науковий співробітник відділу етнографії РОКМ

ТРАДИЦІЙНА КУПАЛЬСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ РІВНЕНЩИНИ

Івана Купала (24 червня за старим стилем, 7 липня – за новим) – давнє язичницьке свято, яке відзначається в день літнього сонцестояння та співпадає з християнським святом Різдва Святого Пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Іоана. Однією із найдавніших писемних згадок цього народного свята є запис у Галицько-Волинському літописі від 1262 р. [59]. Більш пізні писемні джерела вказують на непримиренне ставлення духовенства до язичницького відзначення Купала. Так, проти нього виступав Стоглавий Московський Собор 1551 р. Опис обрядодійств Купала знаходимо в „Житії Володимира": „В вечер, зобравшися младенци і панни,

плетуть собі вінки із зілля розн ого, которіє кладуть на голову і опоясуються іми. Кладуть засъ огонь і беруться за руки, і коло огня оного скачуть, співаючи пісні, в которих часто споминають Купала, а потом през оний огонь перескакують..." [55, 298]. Впродовж останніх трьохсот років купальський обряд Рівненського Полісся повністю нагадує опис язичницького свята, що залишив нам у спадок Семен Полоцький у „Вечері Душевній" 1683 року: „В навечеріє праздника Рождества Св.Іоанна Предтечи поганьским обичаєм огнь возгніщають, скачуть же и нарицают то своє торжество Купало... Преводят всю нощь в безсонії і стрегут виходяща солнца, єже узрівше, баснословят „іграти є", скачюще із міста на місто і в различния цвіти змінятися. Невегласи сіє іграніє солнца прияша..." [55, 298].

Згідно наших експедиційних матеріалів, у с.Рокитне Рокитнівського району святкування Купала обов'язково супроводжувала зустріч сонця, яке, за місцевими повір'ями, „грає" на Купала впродож трьох днів: зранку, коли сходить, і ввечері, коли заходить [47]. У с.Глинне цього ж району згадують: „А там вже вранці встанемо да несьом ту бирезу в ріку, да пузираем: сонце „купаєца" в реце" [17]. Серед річного циклу свят у більшості сіл Рокитнівського, Корецького, Сарненського районів, за свідченням їх мешканців, сонце „купаєця" тільки на Івана Купала [37], [29], [20]. Лише в с.Бережниця Дубровицького району розповідають про „гру" сонця на Купала й Петра [5]. Ставлення до свята Купала як до одного з найбільш величних і важливих серед річного циклу підтверджують власні польові записи із с.Дорогобуж Гощанського району та с.Щекичин Корецького району, де вірили: сонце грає на Купала та Великдень [25], [53]; а у Володимирецькому районі – окрім Купала, ще й на Благовіщення [41]. Типовим є купальський опис „гри" сонця : „Всяким цвітом грає, виходят такиє. як сонейко, отаки облачки виходят: жовтиньке, вишньовиньке, сининьке, сивиньке" [41].

Відгомін міфологічних уявлень про народження сонця на Купала, ритуальну відмову від сну біля обрядового багаття зберігся не лише в календарній обрядовості, але й у відповідних купальських піснях: „У Насті сукня не сходиця, / Бо завтра хлопец уродиця" [5]. Ще наприкінці XIX ст. у північній частині Рівненського повіту був зафіксований купальський звичай котити з пагорбів запалені колеса [57, 26]. На думку В.Камінського, запалене коло, яке скочувалось з пагорба, уподібнювалось сонцю, що від свята Купала символізувало його перехід від літнього сонцестояння до зимового, а відповідно – до зменшення життєвої сили [57, 26]. Подібні уявлення знайшли відображення і в народних переказах про папороть. Згідно досліджень Д.Фрезера, вогняний цвіт чарівної жар-квітки папороті, що розцвітає на Купала та Різдво в поворотні дні річного циклу, є своєрідним показником закінчення сонячного полум'я, у даному випадку – це періоди літнього й зимового сонцестояння [63, 658-659]. Невипадково особливою удачею на території Рівненської та Волинської області вважалось першим на Купала побачити сонце, адже таку людину весь рік супроводжуватиме щастя.

Ще з часів первісного суспільства вогонь як земна часточка сонця обожнювався та наділявся особливою таємничою силою. За даними В.Соколової, у ніч на Купала архаїчним способом тертя дерева об дерево добували вогонь на території Волинського Полісся [60, 234]. Інший реліктовий спосіб запалення купальського багаття – від жару з хатнього вогнища-печі [57, 28]. За нашими записами, купальський вогонь, що запалювали у с.Борове Рокитнівського району, мав горіти впродовж всієї купальської ночі [8].

Вже в межах тільки одного Рівненського регіону можна віднайти як відмінності у святкуванні язичницького Купала, так і загальновідомі елементи цього обряду, його атрибутику, що значною мірою є характерними для всієї України. Існують села, у яких Купало найбільше відомий збиранням ягід і „зілля": с.Новосілки Володимирецького району [42]; сс.Вежиця [12], Старе Село [50], Дроздинь Рокитнівського району [27]; с.Вітковичі Березнівського району [14]; с.Глушиця Сарненського району [20], [19].

В інших обстежених нами селах, зокрема Борове, Карпилівка, Кисоричі, Олександрівка, Рокитне, Сновидовичі, Біловіж, Блажове, Глинне, Березове, Каменне

Рокитнівського району, – основними атрибутами свята були купальське деревце, багаття, спів купальських пісень, зустріч сонця. Вже в межах одного району відзначаємо різницю між кількістю поставлених берізок (так на півдні Рокитнівщини їх називали „Купайла"). У давні часи, як свідчать старожили, „рядили" тільки одну берізку, її розміщували на пагорбі, часом -на вигоні, якщо була можливість, то біля річки. Вже пізніше ставили кілька деревець: часом чотири берізки [33], [8]; три берізки і одну „хвуєчку" [45]; 3 дубочки [51], [50]; 1 осику [37]. Ламали деревце хлопці, вони ж заготовляли бересту для свічок, а вже прикрашали берізку дівчата (обов'язково „квятками", часом – віночками [50], свічками з береста [47], [35], [43], рідше – хустками, косинками [17], [51], [50], а в с.Березове – кропивою). Деревце завжди знаходилось біля багаття, підпал для якого приносило все село: „Хто прийде без полєнца, той буде без колєнца" [43]. Ближче до нашого часу дрова заготовляли парубки, згодом діти; коли перестали ставити берізку, почали палити скати [28]. У Глинному, Блажовому, Рокитному, Олександрівні, Карпилівці, Кисоричах з метою очищення існував звичай стрибати через вогонь. Про багаття як основний атрибут свята згадує один з мешканців с.Борове [10]. У с.Старе Село ритуальні стрибки через вогонь відбувались тричі, з ними пов'язувався врожай льону [50]. У с.Кисоричі через багаття перекидали віночки з волошок: „Кажуть, що то в кого діти такиє малиє є, баби вже такі стари (ну, чистиє: то мале – то старе), то вже того віночка беруть да вже перекидають через огонь. Да оцьо вже як злякається, то добре. Кажуть, що ляк знімає." [32], [33]. Всю ніч дівчата співали навколо купальського вогню, а в кінці свята деревце обов'язково знищували: його виривали з-під каміння, ламали, спалювали, де була річка – топили (с.Познань). У Рокитнівському районі вважалося, що гілка з берези добра для худоби – нею торкались товару, „щоб добре родило" [9], затикали в хліві, „щоб відьма не ходила" [47], [37], тримали в хаті як оберіг від грому [9]. У Здолбунівському та Корецькому районах гілку з купальського деревця дівчата клали під голови, щоб дізнатись, за кого судилось вийти заміж [24], [22]. У с.Дермань Здолбунівського району нам вдалось записати давній аграрно-магічний обряд, коли гілку з Купала як символ родючості кидали на город [24]. Зауважимо, що у с.Балашівка Березнівського району на полі ставили гілки осики, що слугували оберегом від відьом [4].

Згідно наших записів, відсутніми є обрядодії з купальським деревцем у сс.Красносілля, Зелене Володимирецького району [36], [30].

Проаналізуємо купальські атрибути, звичаї та обряди, характерні для Корецького району. У всіх селах району Купало робили із розгалуженого на 3-2 гілки деревця: вільшини – у с.Голичівка [22], [21]; клена – у с.Велика Клецька [11]; будь-якого деревця – у с.Невірків [39], [40]. Обов'язковим рослинним атрибутом Купала були „кветкі"; часом – три воскові свічки „на кожну рагу по ядную" [39], [40]; рідше – чотири [22].

У селах Велика Клецька, Весняне, Залізниця, Щекичин дівчата мали обнести Купало по всьому селу та кинути його у воду [11], [13], [29], [54]. Зі свого боку, хлопці намагались їм всіляко завадити та відібрати купальське деревце. Щоб не дати хлопцям Купала та нашкодити їм, дівчата прикріплювали до деревця кропиву й будяки [39], [40], [13].

Як згадує інформатор із с.Весняне, на свято Івана Купала дівчата намагались кинути Купало у воду, а хлопці – закинути на високе дерево. Вночі молодь стрибала через багаття [13]. Обряд купання купальського деревця супроводжувала пісня: „Я тебе, Купайло, окупаю, / На друге літо заховай" [13]. Одного року, за Польщі, коли в селі вздовж річки проходив польсько-радянський кордон, дівчатам не вдалося занести Купайло на річку, бо місцевий хлопець, відібравши купальське деревце, заніс його за кордон, на сосну [13].

У великих селах, таких як с.Невірків, робили декілька Купал. Коли всі купальські деревця кидали у воду, співали: „Іде Купала топітися, / Ідуть дівчата дивитиса. / Ти, Купало, не топіся, / Ти нам на другий рік іздасися." [39], [40]. У с.Залізниця по дорозі до річки дівчата зривали зілля та ворожили на заміжжя: "Подорожнику, подорожнику, ти ростеш при дорозі, ти бачиш старого й малого, скажи мені жениха мойого" [29].

Зв'язок купальської обрядовості з хліборобськими аграрними звичаями засвідчує реліктовий обряд, зафіксований нами у с.Щекичин Корецького району, де частина купальських обрядодій обов'язково відбувалась у полі. Прикрашене трьома восковими свічечками та квітами деревце дівчата виносили якомога ближче до сонця на високий пагорб, а згодом, відраховуючи дев'яту межу, несли в поле. Після обрядових пісень Купало відносили до річки, де й топили [53].

Інший архаїчний обряд проходив у с.Голичівка, місцем його проведення були перехресні дороги. Як повідомляє інформатор, „Раніше дівчата несли Купайло до могілок на росхідні дороги, де його і спалювали, а тепер Купайло топлять у річці" [22]. Хлопці так само заважали виконати давній обряд, тому їх дражнили піснями: „Купайло, Купайло, де ти зимувало? / Каліна-маліна, ягода червона. / Зимувало в лісі, ночувало в стрісі, / Каліна-маліна, ягода червона. / На поповій груши чорт хлопців душить, / Каліна-маліна, ягода червона. / На поповій лавці чорт хлопців дражне / Каліна-маліна, ягода червона." [22]. Місцеві дівчата, особливо ті, що першими прагнули вийти заміж, пускали вінки на воду.

Рудименти давніх вірувань збереглись у Гощанському районі, де на Купала відбувалось поховання антропоморфної ляльки [26]. У с.Дорогобуж ляльку робили з полотна, голову ж пов'язували хусткою. Ритуальна боротьба за ляльку між дівчатами та хлопцями була такою ж напруженою, як і за купальське деревце [26]. Проте більш відомими в цьому селі були обряди з Купалом-деревцем, що вбирали в „кветки", ягоди вишні, намисто-„коралі", цукерки [25], будяки та кропиву [26]. Хлопці бігли за деревцем, щоб відібрати Купало та розірвати, дівчата ж мусили, втікаючи, його рятувати. Традиційно на воду пускали віночки із восковими свічечками.

Різними є купальські обряди і в Здолбунівському районі. Так, у с.Дермань також використовували купальське деревце, яке вбирали не лише квітами, але й ягодами, цукерками і як і в Корецькому та частково Рокитнівському районах, обов'язково колючим будяком і кропивою. Коли хлопці намагались відібрати в дівчат Купало, їм співали: „Ой у городі лопух, лопух, / Щось нашим хлопцам живіт опух. / Ой нехай пухне, нехай знають, / Нехай Купайла не займають. / Наше Купайло з гіллячками – / Наши парубки з болячками. / На нашій Купалі огонь горить, / А нашим хлопцам живіт болить." [24]. Тоді, як Купало опинялось у хлопців, його ламали та кидали у воду. У с.Спасів Здолбунівського району, купальське деревце невідоме. Тут Купалом називали букети квітів, що кидали у воду. Новітнім звичаєм в селі є розкладання багаття [49].

Вінки та квіти кидали в річку на Купала і в селах Березнівського району [15], [46]. Обряд супроводжувала пісня: „Ми тебе, Купайло, й окупаємо, / І на друге літо захаваєм" [15]. Характерно, що „Купайлом" називали букети квітів і в селах Рівненського району. Зокрема, у с. Городок „Купайло" робили із зв'язаних букетів квітів, оздоблених білими, рожевими, червоними, блакитними стрічками-„кітайками" [23]. Між дівчатами та хлопцями зав'язувалась ритуальна боротьба, адже останні намагались завадити кинути „Купайло" в річку, тому дівчата співали образливих для хлопців пісень [23]. Якщо у с.Городок традиційним купальським звичаєм було перестрибування через багаття, то в с.Тайкури – обливання водою [23], [52]. В останньому селі було прийнято робити букети з кропиви й будяків, якими хлопці і дівчата кололи одне одного. Поширеним був звичай нести вінки до річки [52].

Свято Купала – день значної активності не тільки світлих, добрих, але й ворожих сил. Поліщуки вірили, що в переломні дні сонячного циклу нечиста сила стає найбільш небезпечною. Вогонь – це сила, яка здатна знищити злі чари, і невипадково за законами первісної магії, існував прямий зв'язок між очищувальною силою багаття і станом здоров'я відьми: „На Купайло вогонь горить, / В нашой вєдьмі живот болiт. / Нехай болiт, нехай болiт, поправляє, / Наше марно масло не збирай." [18] Інший варіант пісні: „На Купайла вогонь горить, / В нашої відьми живіт болить. / Нехай болить і болить стане, / Та нехай не перестане." [2]

За народними віруваннями, на Купалного Івана „вєдьмє молоко одбірают". А щоб її не пустити, то в селах Корецького району на Купайла „стиркали" осику в хліві на воротах (там, де корова ходить) [54]. Подібний звичай в селах Березнівського району пояснюється не лише захистом від відьом, але й від русалок: „шоб русалка не вийшла в хлів" [4], [46]. Згідно наших записів, русалок (померлих односельчан), боялись зустріти на Купала і в селах Гощанського району [25]. У селах Рокитнівського району від нечистої сили – відьом, окрім осики, застосовували оберегову силу металу: вішали на ворота косу (с.Кисоричі) [34], [33] або серп, як у с.Снєживо того ж району [48]. У с.Балашівка Березнівського району ввечері на „Яна" був звичай класти для корови серп або ткацький нит, вірили: „як яка корова завідьмарина, то та не перейде – стане на задні ноги, буде ревти" [4].

Реліктовою обрядодією є топлення, а часом спалювання „відьми", зафіксоване нами в с.Бережниця Дубровицького району [5]. Прийняти участь у ритуалі мали всі: „Хто не вийде на Купало, то шоб у череві загупало!" По всьому селу возили дерев'яну дошку, по якій кожен мав хоч раз вдарити палицею: „Діду, чіпляйте, будемо Купално волочити!" [5]. Згодом „відьму" кидали в річку Бережанку або спалювали на багатті, як це було і в 2000 р. [5].

У Рокитнівському районі побутував комплекс дій, виконавши які можна було дізнатися, хто ж на селі є відьмою: „От переснує, де от хлів, товар, да вже корову вранці вигонят на пашу, то вже воно там річка переснована там чи шо, вже вона не пуйде. Як приїде, того й стане, і буде крутітся, і будем гоніть, будем гоніть, пока не перервеш туї нитки, вона не пуйде. Ето кажуть так для ведьмув, що молоко збавляютчка. Приймалі, чия не йде, вже вроді кажем: „О, то – то видьма!" Чия корова не пошла, то – то вже вона, значить, знахорка." [38]. Часто в мові рокитнівчан слова „відьма" (та, що відає) та „знахорка" (та, що знає), вживаються як синоніми. Саме ці люди, котрі знали „чарівні" властивості трав, напередодні „Купалного" дня ходили по зілля: „Ой на Йвана Купала / Корінь-зіллє копала, / Корінь-зілля копала / Да в горщечку варіла, / Міленького поїла." [31]. Зібрані на „Івана Копалного" чорниці, інші рослини вважались особливо корисними: „лікарствєнними" [14].

За народними віруваннями мешканців Рокитнівщини, допомогти в лікуванні хвороби могла й папороть: „Кажуть, в ту ноч вона зацвітає, і до ранку в її нима того цвєточка. І которие то кажуть, йдуть, і стукають, і знают, шо говорать (вона говорить, от чого вона лічить, од якоїсь болєзні)." [7]. Подібне повір'я записане нами і на території сусідньої Володимиреччини: „та же папороть вельми знахор, вона помагає крепко" [42]. Польські дослідники, що вивчали територію Східного Полісся, зафіксували повір'я, згідно з яким знайти міфічний цвіт папороті допомагає великодня свічка. Розстеливши під папороттю великодній убрус, треба запалити свічку та чекати півночі, доки не зацвіте папороть вогняним цвітом. Тоді злі духи лякатимуть сміливця з усіх боків, почнуться крики, жахи, та їх не слід боятися, лише пильнувати свічку, щоб вона не згасла [3, 435-436]. У с.Біле Володимирецького району папороть наділяють таємничою чаклунською силою [6]. У с.Кисоричі Рокитнівського району на Івана Купала радили: „То треба іти і сидєть, щоб на тебе та папороть посипаласа – то будеш усє знать" [34]. Про чарівну силу папороті згадує і С.Килимник: „Хто її дістане, хто зірве, той усе на світі знатиме, той відімкне навіть зачаровані замки без ключа; дістане без труднощів усі скарби, закопані у землі" [56, 441].

У деяких районах області в купальську ніч шукають мурашине масло [28]. „І де мурашки, то тоді в них, кажуть, масло є. Треба йти вночі, то тоді візьмеш те масло. Кажуть, добре ним натиратца" [44]. Цікаво, що в с.Глинне Рокитнівського району зафіксовані відомості про приготування каші з мурах: „І кашу з мурав'я варілі... да поставімо чугуна, да кругом ходім да співаєм." [17]. В окремих селах Рівненщини як на весняне свято Юрія, так і на літнє Купало до сходу сонця вмивалися росою [50], [42]. Боялись тих людей, що своїм знанням трав могли зашкодити „товару": „Й а й на Йвана (двічі) Купалного / Пошла ведьма на вагон. / На дуб лєзла (двічі), кору гризла. / З дуба впала (двічі), зиллє копала,/ Шоб на вєдьму шухля напал./ Шоб на вєдьму (двічі) шухля напала, / Шоб Стенала роковал.,/ Шоб Степала (двічі) роковала, / Чужих коров не чепал." [16].

Обрядовості Купала притаманні весільні мотиви. Відомий купальський атрибут – віночок – може стати весільним вінком. Пускання на воду віночків – одне з найпоширеніших дівочих ворожінь „Купалного Івана" у Рокитнівському, Корецькому, Здолбунівському, Рівненському районах [16], [318], [8], [39], [40], [24], [52]. Напрям його руху вказує бік, з якого слід очікувати сватів: „Потом вєночки берьом, да кажна свого вєночка пусках на рєчку, і горить свєчєчка в йом з береста. Тоді: „Попливі, віночка, рєчкою!" І інтересно: скрузь, скрузь, скрузь, чия куди Доля." Віночки клали на збиті навхрест дощечки, „шоб воні не повсплівалі" да довго „свєчичка" горіла. „То вже куди віночки пливут, в яку сторону, то там где-то наша доля нас стрінь (то вже дівчатам, дівчатам). Той до того берега попливе, а той туди рєчкою далеко, то вже до Глінного саме, вже так туди і до Березового" [16], [8]. За записами П.Чубинського, по полум'ю свічки дівчата намагалися передбачити своє майбутнє (тривалість життя). "Сплівши вінок, що називається "вільце", дівчата беруть воскові свічки, йдуть до води, прив'яують свічки до вінка, таким чином, щоб вони могли стояти, запалюють та пускають вінок на воду. Свічки попливуть, і чия перша згасне, та помре раніше..." [61, 196]. У с.Тайкури Рівненського району з ворожінням на кохання був пов'язаний звичай кидати в наповнену водою балію сплетений віночок, хустку [52]. Весільну тематику прослідковуємо і в купальських піснях (див. тексти пісень).

На всій території України поширеними є народні вірування, за якими в ніч на Івана Купала у вигляді палаючої свічки-вогню таємничі вогники вказують місце скарбу. Згідно матеріалів М. Маркевича, не зважаючи спеціального закляття, неможливо заволодіти скарбом: тільки почнете копати місце, де горить свічка, де заритий скарб, як він буде глибше входити в землю [58, 60-61], [64, 53-54]. На думку О. Афанасьєва, перекази про скарби, місцезнаходження яких видають палаючі свічки або вогники, являють собою уламки давніх вірувань про небесні світила, які серед мороку туманів і хмар ховає нечиста сила [1, 184]. Тісний зв'язок свічки зі скарбом, як і на Великодні свята, не випадковий – тут діє принцип подібності: золото наділяли властивостями світла й вогню – блищати й сяяти. Згадаймо приказку: "Не все то золото, що блищить" [62, 149]. Подібну їй наводить О. Афанасьєв: "Не все то золото, що ся светить", – на цю ж тему є народна загадка: "Что горит без пламени?" (золото, гроші) [1, 182]. Невипадково в казках різних народів світу розповідається про дивне перетворення вугілля, жару в золото, гроші та навпаки (зокрема у слов'ян та німців).

Купальську обрядовість Рівненщини сьогодні майже не побачиш, її семантика поступово забувається, а сам ритуал трансформується в розважально-естетичне дійство. Проте серед літнього циклу свят Рівненщини свято Івана Купала продовжує бути найголовнішим та найбільш масовим. Зафіксовані нами купальські обряди та звичаї розкривають локальні особливості свята, які доповнюють уявлення про весь комплекс обрядодій "Купалного Івана".

Література

1. Афанасьев А.Н. Живая вода и вещее слово. – М.: Сов. Россия, 1988. – с.
2. ДАРО. Фонд Р-660. – Опис 2. – Од. Зб. 3. – С.5.
3. Dymnycz N. Święto "Iwana Kupajła" na Wołyniu // Rocznik Wołyński / Pod redakcją Jakòba Hoffmana. – Ròwne: 1934. – T.3. – S.435-436.
4. Зап. у с. Балашівка Березнівського р-ну Рівненської обл. від Прокопчук Є. Ю., 1934 р.н.
5. Зап. у с. Бережниця Дубровицького р-ну Рівненської обл. від Лох Г. Ф., 1932 р.н.
6. Зап. у с.Біле Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Блищика А. С., 1961 р.н.
7. Зап. у с. Блажове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кулакевич О. А., 1931 р.н.
8. Зап. у с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Лящук Г. С., 1927 р.н.
9. Зап. у с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Нечипорчук Є. С., 1911 р.н.
10. Зап. у с. Борове Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Яремийчук Х. Т., 1926 р.н.
11. Зап. у с.Велика Клецька Корецького р-ну Рівненської обл. від Соловей Г. М., 1929 р.н.
12. Зап. у с.Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кузьмич Є. М., 1920 р.н.

13. Зап. у с. Весняне Корецького р-ну Рівненської обл. від Шевчук Г. Л., 1918 р.н.
14. Зап. у с. Вітковичі Березнівського р-ну Рівненської обл. від Бойчук У. К., 1910 р.н.
15. Зап. у с. Вітковичі Березнівського р-ну Рівненської обл. від Рабчун Г. Л., 1924 р.н.
16. Зап. у с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кулакевич А. Г., 1951 р.н.
17. Зап. у с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кулакевич А. А., 1927 р.н.
18. Зап. у с. Глинне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Ходакевич М. Ф., 1934 р.н.
19. Зап. у с. Глушиця Сарненського р-ну Рівненської обл. від Зазюк К. З., 1929 р.н.
20. Зап. у с. Глушиця Сарненського р-ну Рівненської обл. від Круглік О. Л., 1934 р.н.
21. Зап. у с. Голичівка Корецького р-ну Рівненської обл. від Данилюк Є. Т., 1930 р.н.
22. Зап. у с. Голичівка Корецького р-ну Рівненської обл. від Захленюк Т. А., 1929 р.н.
23. Зап. у с. Городок Рівненського р-ну Рівненської обл. від Юрчик А. Р., 1921 р.н.
24. Зап. у с.Дермань Здолбунівського р-ну Рівненської обл. від Хаврук Г. В., 1936 р.н.
25. Зап. у с.Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл. від Войтик К. К., 1924 р.н.
26. Зап. у с.Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл. від Штаб М. К., 1913 р.н.
27. Зап. у с. Дроздинь Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кузьмич Т. М., 1928 р.н.
28. Зап. у с. Залав'я Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Смик Г. О., 1934 р.н.
29. Зап. у с.Залізниця Корецького р-ну Рівненської обл. від Войтович А. Л., 1916 р.н.
30. Зап. у с. Зелене Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Русіна А. С., 1911 р.н.
31. Зап. у с. Кам'яне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Колядич П. В., 1941 р.н.
32. Зап. у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Волошиної М. Ю., 1928 р.н.
33. Зап. у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Євпат О. С., 1918 р.н.
34. Зап. у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Козаченко О. С., 1928 р.н.
35. Зап. у с. Кисоричі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Попко Г. О., 1946 р.н.
36. Зап. у с. Красносілля Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Нестирчук Р. С., 1920 р.н.
37. Зап. у с. Масевичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Криловець П. П., 1911 р.н.
38. Зап. у с.Мушня Рокитнівського р-ну від Павлушенко Т. А., 1908 р.н.
39. Зап. у с.Невірків Корецького р-ну Рівненської обл. від Андрощук М. І., 1933 р.н.
40. Зап. у с.Невірків Корецького р-ну Рівненської обл. від Онищук А. А, 1934 р.н.
41. Зап. у с.Новосілки Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Мусик Г. Х., 1923 р.н.
42. Зап. у с.Новосілки Володимирецького р-ну Рівненської обл. від Саган Г. З., 1925 р.н.
43. Зап. у с. Олександрівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Близнюк А. С., 1914 р.н.
44.Зап. у с. Олександрівка Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Козаченко Н. Я., 1928 р.н.
45. Зап. у с. Познань Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Кравчені М. І., 1923 р.н.
46. Зап. у с. Поліське Березнівського р-ну Рівненської обл. від Дзюбук Л. В., 1931 р.н.
47. Зап. у с. Рокитне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Сільчук Г. М., 1923 р.н.
48. Зап. у с. Снєживо Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Богданця В. М., 1914 р.н.
49. Зап. у с. Спасів Здолбунівського р-ну Рівненської обл. від Щиглевської Є. М., 1908 р.н.
50. Зап. у с. Старе Село Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Пушняк Г. С., 1923 р.н.
51. Зап. у с. Старе Село Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Пушняк Г. Г., 1925 р.н.
52. Зап. у с.Тайкури Рівненського р-ну Рівненської обл. від Ганни Г. А., 1936 р.н.
53. Зап. у с.Щекичин Корецького р-ну Рівненської обл. від Зінчук В. Т., 1911 р.н.
54. Зап. у с.Щекичин Корецького р-ну Рівненської обл. від Рокитинець М. П., 1946 р.н.
55. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. – К.: АТ "Обереги", 1992. – 424 с.
56. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. Вид. – К.: АТ "Обереги", 1994. – Кн. II, т. 4. – 340-528 с.
57. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість на Україні. – К.: Наукова думка, 1990.
58. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – 2-е вид.- К.: Либідь, 1991.- С. 140-141.; 52-169.
59. Мицик В. Ясне-красне Купало. Народні традиції успадковувати й розвивати, а не перелицьовувати // Українська культура. – 1991. – № 5. – С.18.
60. Соколова В. К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белоруссов. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1979. – 287 с.
61. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-западный отдел: Материалы и исследования, собранные П.П.Чубинским.- СПб., 1872-1878. – Т. 1-7.- Т. 3: Народный дневник.

62. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
63. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. – М.: Политиздат, 1983. – С.593-595, 603.
64. Чубинский П. П. Календарь народных обычаев и обрядов. – К.: Муз. Україна, 1993. – 80 с.

Пащук І.Г., м.Рівне,
голова Рівненського краєзнавчого товариства

РІВНЕНСЬКІ ДОРОГИ ІГОРЯ СВЄШНІКОВА
(до 90-річчя з дня народження)

Життєвий шлях і науково-археологічні дослідження Ігоря Кириловича Свєшнікова(19.X.1915-VIII.1995), шанованого і добре знаного історика-археолога, тісно переплелися з різними місцями рівненської землі. Народившись у студентській сім'ї в Києві, з 1921 р. проживав у с. Хотин Радивилівського району. Між іншим, його батько опікувався Вербською папірнею, яка стояла на річці Ікві, де виготовлялася паперова маса з осики і доставлялась на фабрику в сусідню Рудню-Почаївську [1]. Успішно склавши вступні іспити до четвертого класу Дубенської польської гімназії, яку закінчив у 1935 р., стає студентом юридичного факультету Львівського університету, а з 1938 р. за дозволом ректора ще й посилено і зацікавлено вивчає археологію на тодішньому гуманітарному факультеті, першозапорукою чого стала його часта участь в археологічних розкопках на Волині, зокрема в Хотині і Полуничній, а також співпраця з Дубенським краєзнавчим музеєм, де допомагав упорядковувати археологічні фонди, а пізніше став завідувати однойменним відділом на громадських засадах.

Друга світова війна перервала навчання у Львові, і він учителює в різних місцях. У 1945-1950 рр. змушений був повторно заочно вчитися в цьому ж університеті, працюючи у Львівському історичному музеї. Під його керівництвом щоліта проводяться археологічні дослідження у Львівській, Тернопільській і Рівненській областях. Так, у 1957 р. він проводив розкопки могильника вельбарської культури біля с. Дитиничі Дубенського, а в 1958 -1959 рр. – поселення і могильника культури шнурової кераміки в с. Здовбиця Здолбунівського районів.

Працюючи у відділі археології Інституту суспільних наук АН України (тепер Інститут українознавства ім. І. П. Крип'якевича у Львові) з 1959 р., перед тим захистивши кандидатську дисертацію на тему "Пам'ятки племен бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля", продовжує розкопки. Публікує свої дослідження на Рівненщині "Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя" (1962), "Поселение культуры шнуровой керамики в с. Городок Ровенской области" і "Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь" (1964), "Нове поселення стжижовської культури в Ровенській області", "Археологічні розкопки на Дубенщині", "Поселение позднебронзового века в с. Муравица Ровенской области" і "Раскопки кургана бронзового века в с. Иванье Ровенской области" (1966), "Раскопки и разведки в бассейне р. Иквы" (1970) та інші [2].

У 1972 р. здобуває ступінь доктора історичних наук, захистивши дисертацію на тему "Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери".

Він уперше підготував і видав "Довідник з археології України. Ровенська область" (1982) за сприяння Ю. М. Нікольченка.

Саме завдяки І. К. Свєшнікову були вперше проведені розкопки на полі Берестецької битви 1651 р., наслідком чого стали його численні публікації в періодиці, виступи на різних наукових конференціях, а також фотопутівник "Музей-заповідник "Козацькі могили" (1990)

та історико-археологічне 300-сторінкове дослідження "Битва під Берестечком" (1993).

У республіканській, обласній і районній періодиці у 1971-1995 рр. з'являється чимало різножанрових публікацій про наукову і археологічну діяльність вченого, його ім'я стало широко відомим в Україні і за її межами [3], про його вагомі внески в українську історичну науку говорилося на науково-краєзнавчих конференціях "Берестецька битва в історії України", які проводилися з 1990 р.

Пам'ятними для мене стали літні місяці 1995 р., коли готувалося відзначення 80-річчя від дня його народження. Він тоді з групою львівських археологів проводив розкопки на території Дубенського замку. Про це я опублікував замітку в рівненській обласній газеті "Вільне слово"[4]. І раптом сумна звістка зі старовинного міста: серце вченого зупинилося під час сну в місцевому готелі [5]. А ювілейна книжечка "Ігор Кирилович Свєшніков", яку автор даної статті упорядковував і редагував, вийшла у світ уже після його смерті. У ній вміщені його біографія, бібліографія наукових праць і досліджень, журнальних і газетних публікацій історика-археолога, короткий перелік статей про нього і невеличкі спогади науковців, працівників музеїв і краєзнавців. Зокрема, про вченого говорилося в публікаціях "Неспокійне серце" до 80-річчя народження [6] і в подачі "Краєзнавці Рівненщини" у сторінці "Рідний край", яку в ті роки публікувала газета "Вільне слово" [7].

За життя І.К.Свєшніков листувався з багатьма людьми. Так, нам вдалося виявити 14 його цікавих листів до колишнього бібліотекаря в с. Хотин Радивилівського р-ну Н.А.Мельник з 18 вересня 1990-го по 11 квітня 1995-го років. Їх частково вдалося опублікувати на сторінках обласної газети "Вісті Рівненщини" в чотирьох подачах у квітні-червні 2001 р. [8].

Пошануванням його пам'яті стало відкриття на музейному будинку Державного історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви" у с. Пляшева 20 серпня 2000 р.,до 5-річчя від дня смерті, меморіальної дошки.

"Все своє творче життя, науковий талант і енергію сповна віддав вивченню стародавньої історії України... Праці І. К. Свєшнікова відзначаються глибокою вірогідністю як за виявленим унікальним і автентичним археологічним матеріалом, так і за безперечною новизною у висвітленні загальних подій і деталей", – писав доктор історичних наук, професор, проректор Національного університету "Острозька академія" М. П. Ковальський.

"Я схиляю голову перед цією Людиною", – сказав академік НАН України, Герой України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П. Т. Тронько.

"Ігор Кирилович – вчений широкого масштабу і високої культури. Діапазон його зацікавлень сягав від бронзового періоду аж до козацьких часів...", – висловився доктор історичних наук, професор Волинського державного університету ім. Лесі Українки М. М. Кучинко [9].

Про надзвичайну захопленість археолога улюбленою справою, про високу людяність і постійну доброзичливість не раз доводилося чути від рівненських музейників, культпрацівників, журналістів і краєзнавців, які співпрацювали чи зустрічалися з ним. З високою повагою і теплотою про нього говорили й писали у своїх статтях колишній начальник обласного управління культури Ю. М. Нікольченко, працівники музеїв Г. В. Бухало, Т. О. Пономарьова (Рівне), П. Я. Лотоцький, І. О. Плясковський і Л. С. Галабуз (Пляшева), журналісти Г. С. Дем'янчук і К. П. Закалюк (Рівне), В. І. Ящук (Радивилів) та багато інши.

І такі високі оцінки його діяльності давало багато вчених-фахівців і людей, які його знали чи з ним працювали, не тільки з України, а й з держав близького зарубіжжя.

Література

1. Афанасьєва З. Дубенські папірні// Дубно і світ. Міжнародна науково-теоретична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубна. 25-26 серпня 2000 року. – Дубно. – 2000. – С. 41-42.

2. Ігор Кирилович Свєшніков. До 80-річчя від дня народження (упорядник і редактор І.Г. Пащук). – Рівне. – 1995. – С. 10-22.
3. Там само. – С. 23-26.
4. Там само. – С. 27, 30, 33.
5. Пащук І. Археологічні знахідки в Дубенському замку// Вільне слово. – Рівне. – 1995. – 9 серпня.
6. Ігор Кирилович Свєшніков (некролог)// Вільне слово. – 1995. – 23 серпня.
7. Пащук І. Неспокійне серце // Вільне слово. – 1995. – 18 жовтня.
8. Пащук І. Краєзнавці Рівненщини. Біобібліографічний довідник// Вільне слово. – 1998. – 11 листопада.
9. Пащук І. Листи Ігоря Свєшнікова // Вісті Рівненщини. – 2001. – 25 квітня, 16 і 23 травня, 27 червня.

Пісоцький А.М., м.Володимир-Волинський,
наук.співробітник Державного історико-
культурного заповідника "Стародавній Володимир",
Родзенюк Г.О., м.Володимир-Волинський,
студентка Володимир-Волинського
сільськогосподарського технікуму

ТАТАРСЬКІ ТА ТУРЕЦЬКІ СЛІДИ НА ВОЛИНІ В ЛЕГЕНДАХ ТА ПЕРЕКАЗАХ

Розбудовуючи українську державу в новітній час, мимоволі звертаємо погляд назад, шукаючи першопричини, які заважали нам у цьому. Бути рівними серед європейських народів нам упродовж кількох століть заважала агресія татар та турків. Їхній вплив на економічне та духовне життя був настільки вагомим, що глибоко засів у пам'яті і свідомості українців, особливо їхня жорстокість та намагання знищити культурні надбання попередніх століть.

Від тієї татарської та турецької експансії постраждала й Волинь. Тут татари побували аж 42 рази. Волинський історик-краєзнавець з містечка Торчин Г.О.Гуртовий склав мартиролог сіл, спалених татарами і турками [1;30-43].

Почалася експансія азійських завойовників України, а відтак – Волині, у 1240-1241 роках і тривала до початку XVIII ст. Географія татарських і турецьких нападів надзвичайно широка: від Володимира, що на Волині, до Корця, Заславля, від Старокостянтинова до Острога, Дубна й інших міст і сіл Волині. Археологічні дослідження українського вченого Олександра Цинкаловського підтвердили масштаби того національного зла, яке принесли за собою на Волинь татари. У 30-х роках XX ст. він у місті Володимир-Волинський, на Луцькому тракті, знайшов колективне поховання з безладно розкиданими людськими кістяками, а також залишки зброї. Подібна знахідка – братська могила загиблих від татарської агресії володимирчан – знайдена була в селі Заріччя (колишній Володимир-Волинський повіт). На фільваркових полях О.Цинкаловський у 1927 році знайшов ще одну братську могилу. Частина черепів була знайдена з вбитими в них цвяхами. Так татари катували перед стратою слов'ян-невільників [8;197-230].

Волинський край і нині зберігає спогади про ті страшні часи. Про це нагадують назви урочищ Татарщина, Татарка (смт Іваничі), курган-могила Туриця (він же Туркова могила) на межі між селами Литовеж і Стара Лішня (Іваничівський район), Криве озеро, Кривавий луг (села Древині, Мишів Іваничівського району) [5;38-60], Гвалтівщина (село Микуличі Володимир-Волинського району). Частину топонімічних назв можна характеризувати як

назви тюркського походження. У самій основі назв міст чи сіл лежить корінь – тур чи – тор. Наприклад, є на Волині назви Торчин (Луцький район), Затурці, Тумин (Локачинський район).

Частина назв населених пунктів свій початок веде від прізвища першого власника. Ось у с.Затурці на початку XVI ст. власником був Затурецький. На думку народознавця В.Давидюка, прізвище має домінант „за турками"[2;55-62]. Можна припустити, що сам Затурецький мав турецьке коріння. Потурчення українських сіл і міст відбувалася шляхом добровільного визнання влади Кримського ханства чи султанської Туреччини. На такий шлях скочувалась частина пасивної української верхівки, зраджуючи інтереси української нації. Рядових селян-общинників, ремісників або козаків часто силоміць перетворювали на рабів.

Сотні легенд та переказів про нелегке життя жінок і дівчат України створені на Волині. Народна пам'ять донесла до нас легенду про дівчину Олесю, яка не підкорилася ворогу: „Це було в сиву давнину, коли монголо-татари часто робили набіги на нашу землю. Дворів тоді в селі було шістдесят. Село знаходилося в лісі. Першою побачила загін татар дівчина Олеся, яка збирала в лісі гриби. Тоді дівчина зрозуміла, що буде, коли татари з'являться на селі. Олеся добровільно згодилася провести татар до села. Та завела вона їх не в село, а в болото". Таку легенду переповідають жителі села Олеськ Любомльського району. Подібна легенда є в селі Кремеш Локачинського району, але там йдеться про дівчину Аню. А болото, у якому загинули татари, назвали Татарським[3]. Героїка українського жіночого патріотизму має місце і в пізнішому часі. В селі Литовеж Іваничівського району при облозі замку турками мужня захисниця з лука вбила турецького воєначальника, хоча й сама поплатилася за це життям [6;9-15]. Цей курган-могила був помітний під селом Нова Лішня.

Студенти Володимир-Волинського сільськогосподарського технікуму зібрали більше двох сотень переказів про татарську і турецьку навалу, де захисниками краю стають жінки. У тих переказах є спроба повернутись до жінки як захисниці роду, яка на вівтар перемоги віддає найдорожче – життя.

Подібний випадок, як свідчить легенда, стався і з дівчиною в Іваничах. При в'їзді в містечко є невелике озерце Татарка. Дівчина втікала від татар. Згідно однієї версії легенди – сама, а згідно іншої – з нареченим. Та раптом з джерела вдарила вода, яка накрила закоханих, друга хвиля змила татар.

Відгомін того потурчення бачимо в назві села Тумин Локачинського району . Ще відомий фольклорист Климент Квітка запмсав на Волині пісню зі словами: „Тума танець водила". Тума – дівчина, яка народилася від шлюбу українки з турком чи татарином. Такої думки дотримується й фольклорист з Волині В.Давидюк. Дослідник в Камінь-Каширському районі записав пісню „Ой п'є чумак, п'є". У ній є такі рядки: „ Ой покинь, сину, дівчину любити – тума зведе з ума.". На думку вченого, таких дівчат селили на хуторах. Можливо саме тоді й виникло село Тумин . У волинській топоніміці частина сіл має видозмінений корінь. Так, у Пінському повіті були села Тумиль, а також Тумень [7;450].

Більшість жінок і дівчат не хотіли переходити в чужу віру, тому і йшли на самопожертви. Так, Гірка Полонка, село Луцького району, носить прикметниково-іменникову назву. Про тяжке життя його мешканців свідчить слово „гірка". Причина отримання населеним пунктом такої назви криється в легенді минулих віків: „...Село зайняли монголо-татари. В ніч на Івана-Купала татари виходили з села, ведучи великий ясир дівчат. Знаючи, яка доля їх чекає, дівчата-невільниці вирішили востаннє попрощатись з селом. Так і зробили, а потім сплели із квітів вінки і пустили їх на воду, а самі пішли за ними вслід". Більшість легенд свідчать про масовий героїзм жінок України. Саме жінки та дівчата найбільше цінувались на невільничих ринках Сходу. Ось чому в боротьбі з татарами і турками українки жертвували собою. Подібні легенди на героїчну тематику можна знайти в історії Берестечка та Локач.

Частина легенд та переказів уподібнюється до казок. В селі Павловичі Локачинського району є легенда про Змієву долину. „Змій брав людей та худобу. Одного разу дівчина пасла гусей біля річки. Змій затягнув її у воду та й украв. Люди вирішили вбити звіра-змія. Вони перехитрили його, зняли шкуру з овечки, напхали смолою, тирсою та сіркою. Так Змій і загинув". Корені таких переказів сягають дохристиянського періоду. Наприклад, на території Київської Русі був відомий міфічний переказ про Кузьму-Дем'яна, Борисогліба, які змія запрягали і ним орали. У наших пращурів образ змія уособлював зло. Можливо, з дохристиянських часів відомі в Київській Русі були Змієві вали. Науковці стверджують, що вони збудовані в X – першій половині XI ст. за Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого. Згодом образ змія уособлював татарську та турецьку окупацію.

Топоніміка волинських сіл розширює образ ворога українського народу. Майже ніяких слідів не залишилось від нападів половців, та на Любомльщині, біля села Штунь, на 3-4км тягнуться хребти, прозвані в народі Половецькими горами (можливо, від назви половецької орди).

Через Волинь проходили 4 шляхи в татарську та турецьку неволю, серед них: Чорний, який йшов через м.Володимир, Кучманський, Молдавський або Покутський та Моравський. Якраз Чорний шлях охоплював територію Східної та Західної Волині, а далі – до нинішньої Черкащини та Криму. У документах за 1578 рік першою від річки Турії згадується Никонова могила (могила Никона) над так званою Чорною дорогою (див. О.Цинкаловський. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т.1 – С.450).

Ось чому майже кожне волинське село мало відношення до татарського чи турецького поневолення. В селі Озерно Ковельського району є урочище Тища та Татарська гора. Перекази розповідають, що після смерті татарського воєначальника жителям наказали насипати курган загиблому. Легенда про село П'ятидні розповідає, як татари стояли біля села 5 діб, тримаючи його в облозі.

Татарсько-турецькі сліди рясніють могилами вбитих і замучених людей. Ось чому поширеними були назви сіл типу Могильно (нині село Жовтневе Володимир-Волинського району). Подібних топонімічних назв на Великій Волині достатньо, наприклад, Могиляки (колишнього Острозького повіту), у колишньому Звягільському повіті це село Могилівно та річка Могилівна, а в Пінському повіті село Могильна та урочище під такою назвою.

Цікавий переказ записав Сергій Сачковський, студент Володимир-Волинського сільськогосподарського технікуму, у селі Ризничі Маневицького району: „В селі жили брат і сестра. Поки брат був у полі, сестру схопили татари. Тоді багато людей було схоплено і вбито. Кинувся юнак доганяти ворога, підкрався до них, як татари обідали. Ті помітили хлопця і захопили в полон. Ось тоді вирішили нападники розважитись. Вони влаштували двобій між парубком і своїм силачем, але татарин виявився слабшим. На тому місці, де було його вбито юнака, виросло зілля, яке зараз називають „татарським".

Цікава легенда записана Я.В.Домбровським у селі Городок Маневицького району: „Сталося це тоді, як татари напали на землю нашу. Тоді виріс на березі Глубоцького озера оцей дуб, що восени прикрашає своїм листям червоні ягоди калини. Кажуть, що калина на кремезному стовбурі – дубова наречена, а дуб – хлопець Іван, який загинув від власного меча. Довго блукала нашими лісами татарська орда. Палили вогнища, остерігалися вовків. А їх було тоді багато. Із двох боків татарам дорогу перекривало болото, а з третього – село, яке б вони раді були б обминути, аби знали іншу дорогу. А чутки про те село ходили одна від одної страшніша. Казали, що живе там німий хлопець Іван, що має він нечувану силу і сам собі викував п'ятипудовий меч. Інший з місця того меча не зрушить, а він як візьме його в руку, то за раз сосну зрубає. З ним у ліс по дрова ходить. Зрубає кілька дерев, візьме їх під руку і несе. А як почув про татар, пильнує кожний день біля броду.

Може, тому вороги й наше село минули. Але одного дня прийшов за Іваном чоловік, просив витягти з болота корову, що застрягла по саме черево. Довго сердився Іван, показував на той берег, не хотів іти, але вмовив його чоловік.

Татари як побачили, що не сидить Іван біля броду, тут же накинулись на село. Пограбували, попалили хати. Село доживало останній день. Тільки дівчину Марусю забрали з собою в неволю. Як міг, оберігав її Іван, хоч знав, що він їй нерівня. Тому в час біди Маруся тут же згадала про свого охоронця: „Іване...Іване!" – кричала крізь сльози. Той чоловік, що просив Івана допомогти, почув Марусин голос. Побігли вони з Іваном. Догнали ординців, коли ті коней напували. Закипів бій, полилася ворожа кров. У битві хлопець все сподівався побачити Марусю, але коли бій закінчився, побачив порубане дівоче тіло під кущем калини. Підняв її Іван і впав на свій меч.

Навесні, коли розтанув сніг, виріс із землі міцний дубовий пагін із червоною цяткою на листочку. Потім з листочка виросла гілка, а на ній червоні ягоди калини. А звуть ті дерева Іваном та Марусею". Перекази та легенди звичайно мають під собою історичні підстави. Так, село Селець, яке знаходиться за 10 км від Володимир-Волинського зберегло контури трьохбаштової фортеці з підземними ходами сполучення, які з'єднували фортечні забудови, що виходили до річки. Відомо, що призначалися вони для оборони від татар і турків. А в селі Чесний Хрест Володимир-Волинського району був монастир Чесного Хреста, очевидно, зруйнований турками або кримськими татарами. Про це свідчать знайдений турецький ятаган та окремі речі з монастиря. У межах села Чесний Хрест є урочище Замчище, за переказами, тут була фортеця, яка відбивала напад ворога (татар) [4;1-8]. Згідно легенди, тут перебувала княжна Марія, яка потрапила до рук монголо-татар, і загинула. На її честь було назване сусіднє село Мар'я-Воля . Не менш важлива деталь, характерна для топоніміки Волині, –називати села „Волями". І це не випадково, адже свобода є тим важливим елементом існування українця, як і хліб насущний.

Література

1. Гуртовий Г. Волинь – край козацький.- Луцьк, 2000.- С.30-43.
2. Давидюк В. „Писались назви ралом і мечем" // Волинь.- 1995.- № 3.- С55-62.
3. Згадки про села Олеськ Любомльського району та Кремеш Локачинського району, зібрані студентами Володимир-Волинського сільськогосподарського технікуму в 2000-2002 рр.
4. Історична довідка про с.Селець Володимир-Волинського р-ну.- С.1-8.
5. Корзонюк М. Слідами минувшини Волині. Ілюстрований історико-краєзнавчий збірник. Рукопис (копія). Зберігається в історичному музеї м. Володимир-Волинського.- С.38-60.
6. Пучковський Л. Нарис історії села Літовиж.- Нововолинськ, 2005.- С.9-15.
7. Цинкаловський О. Огара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. Т.І.- Вінніпег-Канада, 1984.- С.450.
8. Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. Т.CLIV за ред. Івана Крип'якевича.- Львів, 1937.- С.197-230.

Позіховський О., Охріменко Г., Маркус І., Охріменко В.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНОМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ

Культурні впливи передових південних ранньоземлеробських протоцивілізацій Подунав'я населення Волині та Волинського Полісся відчувало, імовірно, з початку V тис. до н.е. Тоді від носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК), пам'ятки якої відомі на межі з Поліссям, – Рівне, Тютьковичі, Торчин, Воютин, Луцьк І, Луцьк ІІ, Клевань – (В.Пясецький, В.Конопля, Г.Охріменко, М.Матвієйко) до населення волинської неолітичної культури (ВНК) переходять навики найпростішого землеробства: на кераміці

ВНК з поселень Розничі, Новосілки, Оболонь (Стир), Люб'язь (Прип'ять), Горинка (Случ-Горинь), Глинно (Піна) бачимо відбитки зернівок культурних рослин: пшениці, ячменю (плівчастих та голозерних відмін), вики, гороху.

В IV тис. до н.е. на лісових землях Волині з'являються нові групи мігрантів з басейну Дунаю та їх спадкоємці – носії малицької (МК) та волино-люблінської культур (ВЛК). Вони шляхами попередників (КЛСК) заселяють родючі землі над річками Горинь, Вілія, Стир, Чорногузка, Сарна, Луга та ін. Значна кількість пам'яток знову концентрується близько межі Волинської височини та зандрового Полісся. Ці місця, крім добрих пасовищ та родючих ґрунтів, мали ще переваги як багаті рибні та мисливські угіддя, з різноманітними природними дарами для збиральництва.

Безперечно, окремі групи прийшлих землеробів проникали в глиб зони лісів для вивчення особливостей природних ресурсів, зокрема мінералів: кременю (поклади плиточного кременю в крейдяних шарах на малій глибині відомі на Поліссі в смтСтара Вижва (р.Вижва), близько с.Кульчин Луцького р-ну (р. Стир), міді, можливо бурштину.

Це були своєрідні групи геологічної розвідки. За ними могли пізніше йти "гірники" для добування кременю, мідної руди.

Несподіваними були відкриття матеріалів та окремих знахідок волино-люблінської культури. 1). На правому березі Прип'яті біля с. Ветли Любешівського р-ну Волинської обл. С. Панишком виявлено фрагменти верхньої частини великої посудини (з діаметрмом вінця бл. 28 см), зовні ангобованої світло-сірою фарбою. На одному з них був відбиток зернинки пшениці (визначення Г.Пашкевич). Це найбільш північне з відомих місцезнаходження матеріалів ВЛК у лісовій зоні. 2). Фрагменти кількох посудин ВЛК (а можливо, і пізньомалицької) знайдено Г. Охріменком біля с.Мала Осниця в Маневицькому р-ні Волинської обл. біля місця впадіння р.Кормин у р.Стир під час розкопок поселення ВНК Оболонь. Енеолітична кераміка та окремі крем'яні вироби цього часу залягали дещо вище неолітичного культурного шару – на межі гумусу і підґрунтя. Саме місце являє собою першу надзаплавну терасу (висота бл. 1,5 м) над старим руслом правого берега Стиру.

Важко пояснити таке далеке проникнення, ймовірно, невеликої групи людей ВЛК (МК?) у цю бідну грунтами, піщанисту зону Поліської низовини. Щоправда, тут нещодавно відкриті поклади міді біля с. Маюничі Володимирецького р-ну Рівненської обл., але знаходяться вони на певній глибині. 3). Іншим місцем знахідок матеріалів ВЛК є с. Майдан-Липно Маневицького р-ну, де в уроч. Вовче зібрано фрагменти посуду та крем'яні, базальтові сокирки (овальні в перетині), суцільно шліфовані, що нагадують вироби південних енеолітичних культур. 4). Близько с. Великий Мидськ Костопільського р-ну Рівненської обл. відомі родовища міді в товщах базальтів (у двох пунктах): біля млина та за 4 км західніше, поблизу берега зниклого озера. Тут, в останньому пункті, під час розкопок багатошарової пам'ятки на підвищеній (до 2 м) дюні знайдені уламки посуду малицької або волино-люблінської культур.

На полі, що знаходиться поряд, також виявлено крем'яні сокири, кераміку одної з названих культур. Дюна розташована за 0,5 км від місця виходу базальтів на поверхню. 5). Кераміка та крем'яні вироби згаданих культур відомі на Поліссі також зі зборів біля с.Липно, Арматнів Ківерцівського р-ну Волинської обл. 6). Несподіваними були відкриття матеріалів пізнього Трипілля в Березнівському р-ні Рівненської обл. поблизу м. Березне на правому березі р. Случі – розвідки О. Романчука.

За даними О.Позіховського, О.Романчука, у Середньому Погоринні матеріали, подібні до ВНК (або НК), виявлені в таких місцях: 1) с.Розваж, ур.Кошара (Острозький р-н Рівненської обл.) – до 10 фрагментів посуду; 2) с.Хорів, ур.Підлужжя (Острозький р-н Рівненської обл.) – 1 фрагмент; 3) с.Вільбівно, ур.Гороховисько (Острозький р-н Рівненської обл.) – 1 фрагмент; 4) с.Вільбівно, ур.Дачмир (Острозький р-н Рівненської обл.) – до 10 фрагментів, у т.ч. округле дно, крем'яні пластини, сокирка; 5) с.Вільбівно, біля ферми на

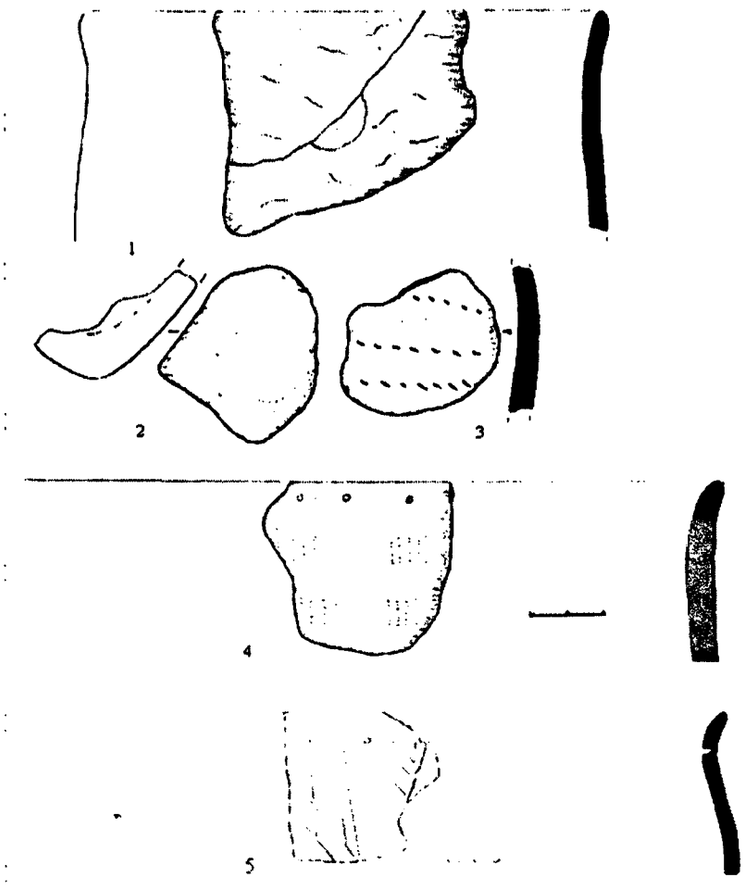

Рис. 1. Кераміка Волинської неолітичної культури
1-4 - Межирич (ур. Попівщина), 5 - Розваж-Кошара Острозький р-н Рівненська обл. (матеріали О. Позіховського)
1-3 - середина світла, зовні темна, 3-4 - домішка слюди, 5 - темно-бурий колір, середня домішка трави, зовні вишнева фарба

піщаному підвищенні (Острозький р-н Рівненської обл.); 6) м.Острог (р-н Слобідка); 7) с.Вілія, ур.Грушева Долина – кілька десятків фрагментів посуду.

Більшість із названих пунктів є багатошаровими поселеннями, де переважають матеріали пізнього Трипілля, малицької, волино-люблінської культур.

Чи матеріали ВНК (НК) були тут синхронними МК, ВЛК, ПТК, сказати важко. В закритих комплексах вони не знайдені, але кераміка цих лісових культур, як бачимо, дещо видозмінена: крім традиційної домішки в ній трави, наколів, проколів під вінцями, елементів орнаменту з ліній, насічок, гребінця, підокруглих вдавлень, вона відзначається рисами, більш характерними для енеолітичних ранньоземлеробських культур – 1) прогладженістю поверхні; 2) наявністю на внутрішній чи зовнішній поверхні червоної чи вишневої фарби; 3) формами керамічних виробів, близькими до МК, ВЛК, ПТК – більш округлі, з рівними, зведеними до середини вінцями (рис. 2, 1), чашеподібні форми при гостроданих або округлих денцях, як у ВНК або НК. Вироби ВНК з Погориння мають темний або темно-бурий колір, посуд же ВНК Полісся переважно світло-коричневий, коричневий.

Отже, важливу сторінку взаємин населення ВНК (можливо, і НК) та ранніх землеробів тиса-полгарського кола культур складають пам'ятки носіїв лісового неоліту, які перейшли в зону Малого Полісся або на прилеглі до нього терени, де були надзаплавні дюни та звичні для них умови проживання. Безсумнівно, тут бачимо синкретичні риси певних виробів, а найбільше посуду. На цих пам'ятках зібрано кераміку, яка за технологією

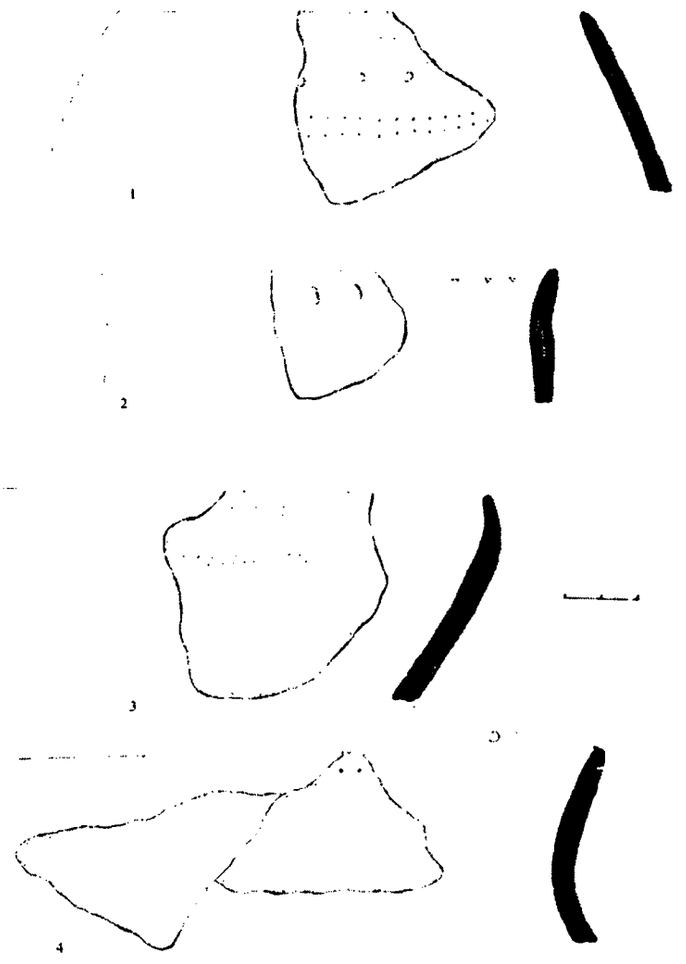

Рис. 2. Фрагменти кераміки ВНК
1-4 - Хотин Березнівський р-н Рівненська обл. (Форми виробів, властиві для південних землеробських культур, небагато жорстви, світло брунатний колір (матеріали О.Романчука)

виготовлення, зокрема домішкам рослинності, подібна до ВНК, а за формою - це чаші з тонкими, легко нахиленими до середини вінцями (рис. 2, 3). Цікавий зразок такого синкретизму бачимо на фрагменті горщика з с.Гірка Полонка Луцького р-ну (правий берег Чорногузки), де на перегині від широкої середньої частини до округлого дна нанесені рядами підокруглі вдавлення, а сам черепок (в якому видно домішки трави, піску) вирівняний та покритий світло-сірим ангобом (Охріменко, 2001, с.74, мал. 70, 4).

Найбезсумнівніші свідчення контактів ВЛК та ВНК маємо з об'єкту (ями закритого комплексу) волино-люблінської культури на пам'ятці Голишів, де поряд з керамікою та знаряддями ВЛК була кераміка ВНК (рис. 3; 4).

Все це є свідченням контактів двох етнокультурних світів – з одного боку, представників ранньоземлеробських протоцивілізацій Подунав'я, з іншого – лісового неоліту (або „керамічного мезоліту"), що сформувався, в основному, на місцевій основі яніславіцького мезоліту, знову-таки запозичивши від буго-дністровської культури як першої хвилі міграцій та впливів з Подунав'я на аборигенне населення Подніпров'я.

Менш проілюстрованими є контакти пізньотрипільського населення з ВНК, але вони є. Їх бачимо на прикладі торфовищ Корма, Крушники (Г.Охріменко, 2001, с.85, мал. 85), Голишів. В останньому знайдено товстостінний фрагмент посуду, виготовлений з домішкою трави, вирівняний, ангобований світлим розчином та покритий зовні фарбою рожевого кольору (рис. 1, 5).

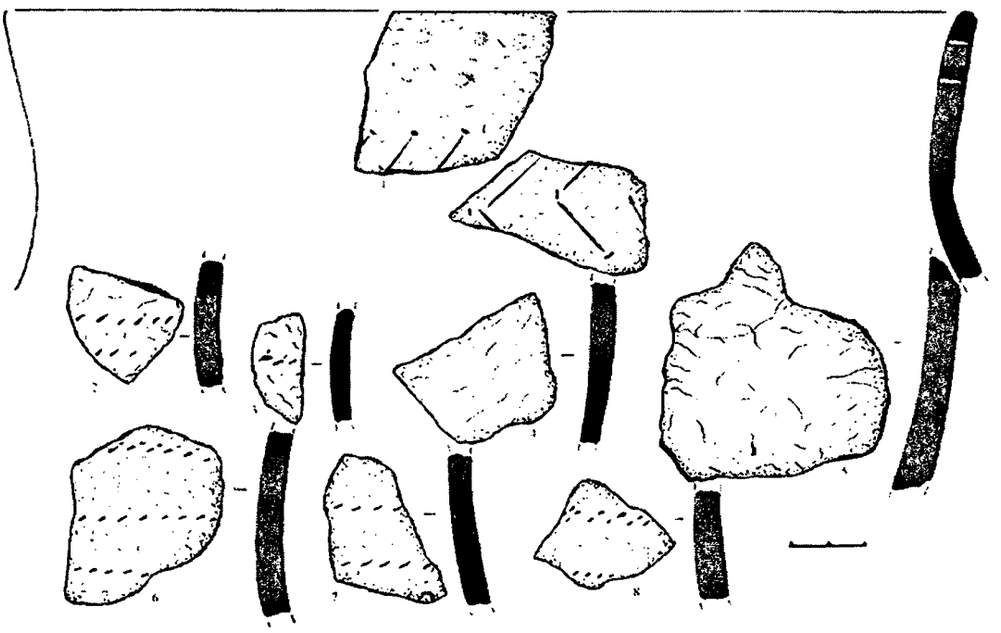

Рис. 3. Кераміка ВНК (НК?) з ями ВЛК та зібрана поряд
1-8 - Голишів Луцького р-ну Волинської обл. (1-8 – темно-бурого кольору, прогладжена)

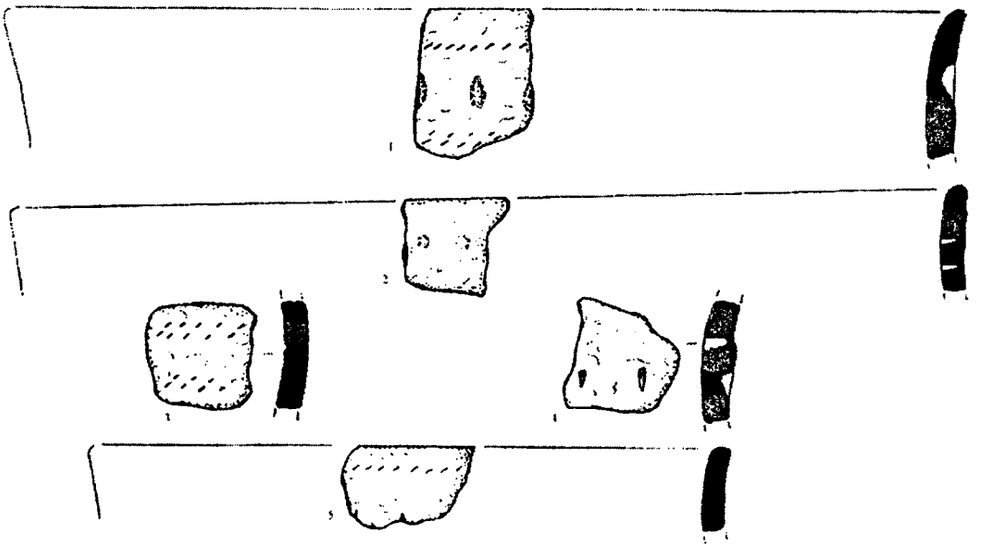

Рис. 4. Кераміка ВНК (НК?) з ями ВЛК та зібрана поряд
1-5 - Голишів Луцького р-ну Волинської обл. (1-5 – темно-бурого кольору, прогладжена)

Отже, Волинське та Мале Полісся можна назвати важливою контактною зоною двох великих етноісторичних спільнот – лісового неоліту (ВНК, НК?) та ранньоземлеробських культур тиса-полгарських традицій і пізнього Трипілля. Цілком імовірно, що ці стосунки носили мирний, взаємоприйнятний характер. Не виключено, що між різноетнічними аборигенними та алохтонними групами існувала практика шлюбних стосунків. Найбільш наочно їх взаємодія простежується в кераміці із змішаними рисами – ВНК (можливо, частково НК) з одного боку та МК, ВЛК, ПТК з іншого. Практика далеких проникнень у

зону лісів була започаткована ще носіями КЛСК. Її матеріали виявлені В.Неприною в гирлі р.Гнилоп'ять, В.П'ясецьким біля с.Фасів на Житомирщині, Д.Гаскевичем у Віта Поштовій біля Києва (Гаскевич, 1998). Тобто перед імовірними далекими міграціями, а також з метою вивчення ближчих та віддаленіших земель споряджалися експедиції, швидше за все, молодих, але досвідчених мандрівників.

Література

1. Гаскевич Д. Віта-Поштова – найсхідніше поселення з матеріалами дунайської неолітичної культури // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. – К.: Інститут археології, 1998.

2. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001.

3. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001.

Прищепа Б.А., м.Рівне,
доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського слов'янського університету, канд. іст. наук,
Прищепа О.П., м.Рівне,
старший викладач кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, кандидат історичних наук

ЕТАПИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНІ

Волинь є одним з історико-географічних регіонів (країв) України. Історико-географічні землі-краї формувалися протягом тривалого часу й виконували цілий ряд функцій: політико-адміністративну, територіально-адміністративну, економічного району, визначали етнічні та етнографічні райони тощо [9, с.9,10]. У різні історичні періоди їх територіальні межі змінювалися, назви одних країв вийшли з ужитку, а інших – застосовуються й нині як сучасні адміністративно-територіальні одиниці. Землі, які протягом тривалого історичного періоду постійно входили до складу історико-географічного краю, стали ядром формування його території й відповідної регіональної матеріальної й духовної культури, головним чинником збереження крайової єдності населення. Характерними ознаками для всіх історико-географічних країв України є спільність національних рис культури і в той же час наявність специфічних особливостей кожного краю.

Волинська земля як історико-географічна одиниця склалась у середньовіччі в басейнах рік Західного Бугу, Стиру, Горині та верхів'ях Прип'яті. Різноманітність рельєфу місцевості та відмінності у родючості ґрунтів зумовили особливості заселення цих територій. Найбільш щільно заселеною в давнину була Волинська височина і слабо заселеними – поліські райони.

Безперервний розвиток слов'янського населення на Волині простежується з середини I тисячоліття. Саме до цього часу належать відомі тут пам'ятки празько-корчакської культури. З повідомлень писемних джерел дізнаємося, що на берегах Західного Бугу в цей час проживали племена дулібів [1, с.24,25; 8, с.57]. Як свідчать дані археології та топоніміки, це племінне об'єднання займало територію від верхів'їв Вісли на заході до межиріччя Горині та Случі на сході, від верхів'їв Прип'яті на півночі до верхів'їв Дністра на півдні [2, с.131].

Подальша організація території Волині відбувається в останній чверті I тисячоліття. Після розпаду дулібського союзу формуються племінні об'єднання бужан і волинян. У IX-X ст. тут виникають численні укріплення, деякі з них були значними племінними центрами (Лучеськ, Пліснеськ, Острог). Про важливі зрушення в суспільстві у цей час

свідчать поховальні пам'ятки: відмирає обряд кремації померлого, з'являються багаті могили представників панівного стану, так звані дружинні поховання. Все це вказує на швидкий соціально-економічний розвиток Волині.

У другій половині X ст. зємлі волинян та білих хорватів у Прикарпатті стають зоною зіткнення політичних інтересів молодих слов'янських держав – Чехії, Польщі та Русі. Повість минулих літ згадує про похід князя Володимира в 981 р. на захід і про захоплення ним Червенських міст, тобто земель між ріками Західний Буг і Вепр. Вірогідно, з цього часу територія волинян була включена до складу Київської Русі. В регіоні починається будівництво нових фортець, які були центрами утвердження влади київського князя і започаткували формування нової адміністративно-територіальної структури Волині. За сприятливих умов вони розвивалися в середньовічні міста. Саме міста відігравали консолідуючу роль у складанні земель-князівств доби Київської Русі. Місто нерозривно було пов'язане з округою, літописи свідчать, що володіння тим чи іншим містом означало також володіння його округою (волостю, землею) [6, с.12-14].

Наприкінці X ст. новозбудований Володимир стає центром удільного княжіння. З 988 р. тут княжив Всеволод Володимирович. В XI ст. Володимир був територіально-адміністративним центром не лише Волині, а й усіх південно-західних земель Русі. Тільки у 80-х роках XI ст. цей уділ розділено на дві частини – у Прикарпатті утверджуються Ростиславичі, а місто Володимир великий київський князь Всеволод віддає Ярополку Ізяславичу.

На рубежі XI і XII ст. Володимирське князівство включало території з містами Сутійськ, Бужеськ, Белз, Червен, Всеволож, Турійськ, Шеполь, Луцьк, Перемиль. Погориння в цей час входило до складу Київського князівства. Площа Володимирського князівства становила близько 25 тис. кв. км [11, с.9]. Його територіальним ядром була Волинська височина, у межах якої концентрується більшість поселень.

Після смерті в 1086 р. Ярополка Ізяславича у Володимирі почав князювати Давид Ігоревич. Його права на Волинь були підтверджені на Любечському з'їзді в 1097 р. Але як активний учасник осліплення Василька Ростиславича, Давид був визнаний головним винуватцем злочину, і проти нього виступила коаліція князів на чолі зі Святополком Ізяславичем київським. Збройні сутички тривали кілька років, неодноразово супротивники брали в облогу Володимир. Давид змушений був видати Ростиславичам бояр, які спровокували усобицю, а згодом, на з'їзді в Увітичах у 1100 р., його позбавили Володимира. Археологічні джерела свідчать, що війна супроводжувалася нищенням фортець, хованням скарбів [12]. Київським князям у кінці XI – на початку XII ст. вдалося придушити прояви сепаратизму на Волині, яку в першій половині XII ст. вони розглядали як придаток до великокнязівського столу.

У середині XII ст., за князювання Ізяслава Мстиславича, Волинь, яка раніше була частиною доменіальних володінь великого київського князя, виділяється в напівсамостійну адміністративно-територіальну одиницю. Дещо пізніше в літописах уперше згадується сам термін "Волинська земля" (1174 р.). Сини Ізяслава – Мстислав і Ярослав – поділили землю на дві частини – Володимирське і Луцьке князівства, які з 1171 р. стають фактично рівноправними. Незабаром до Луцького князівства було приєднано Погориння.

Володимирське князівство також поділяється на кілька уділів. Після смерті Ізяслава Мстиславича з його складу виділяється Белзько-Червенське князівство Всеволода Мстиславича, що пізніше перейшло до його сина Олександра. До володінь останнього спочатку входили всі забузькі території, однак у кінці XII – на початку XIII ст. у північній частині Забужжя формується Угровське князівство, яке переходить під владу Данила Романовича. Територіально Угровське князівство першої третини XIII ст. було основою пізнішого Холмського.

Виділення зі складу Волинського князівства кількох нових адміністративно-територіальних утворень протягом другої половини XII – початку XIII ст. привело до значного скорочення безпосередньо підвладних Володимиру територій. У першій половині XIII ст.

власне Володимирське князівство обіймало тільки частину правобережжя Західного Бугу та верхів'я Прип'яті. Однак при цьому Володимир залишався стольним містом всієї Волинської землі, площа якої в цей період становила близько 60 тис. кв. км (рис.1). На північ від Володимирської знаходилася Берестейська земля, яка входила спочатку до Турівського князівства, а наприкінці XII ст. була приєднана до Волині. Важливими містами тут були Берестя, Дорогичин, Каменець, Воїнь.

Головні міста Волині XII – першої половини XIII ст. знаходилися на межі природних зон – лісостепу і лісів, таке розташування забезпечувало більш стабільне господарство і життя місцевого населення, дозволяло проводити міжзональний обмін готовими продуктами та контролювати міжзональні та міжрегіональні комунікації. Через Дорогобуж, Пересопницю, Лучеськ, Володимир проходив важливий сухопутний торговий шлях з Києва до Польщі та інших країн Центральної Європи. До того ж ці міста стояли на важливих водних шляхах.

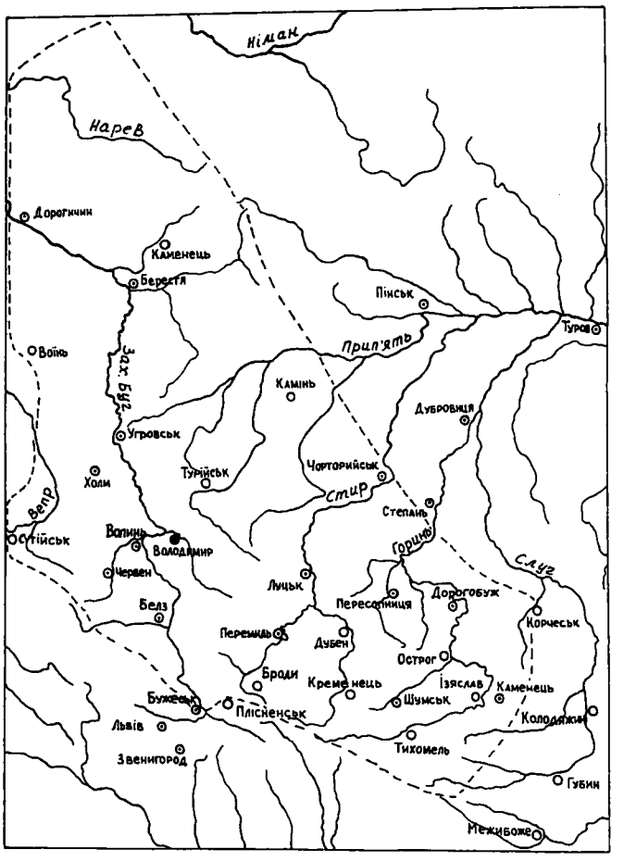

Рис. 1. Волинське князівство у XIII ст.

За правління волинського князя Романа Мстиславича в 1199 р. Волинь і Галичина були об'єднані в одне князівство. Роман став наймогутнішим з південноруських князів. Але після його загибелі в 1205 р. почалася внутрішня боротьба, як тривала понад 30 років. Данило і Василько Романовичі почали збирати батьківську спадщину на Волині. У 1209 р. за згодою краківського князя Лешка Василько отримав Берестя, згодом перейшов до Белза, а в 1213 р. брати змушені були задовольнитися Каменцем на Горині. У 1215 р. вони утвердилися у Володимирі. Незабаром, порвавши з Лешком, Данило в 1219 р. зайняв Берестя та міста Забужжя – Угровськ, Верещин, Стовп'я, Комов і "всю Україну". Після смерті Ярослава Німого в 1226 р. Романовичі приєднали до своїх володінь Луцьк, Пересопницю і Чорторийськ, а в 1234 р. помер Олександр Всеволодович белзький, і цей уділ також перейшов до них. У 1238 р. Данило остаточно оволодів Галичем, а на Волині став княжити його брат Василько.

Монголо-татарський погром перекреслив державницькі здобутки Романовичів. Узимку 1240-1241 рр. орди Батия розорили більшість міст Волині та Галичини. Нових спустошень Волині завдали війська Бурундая в 1259 р. Але, не дивлячись на чужоземне панування, державні атрибути на Волині повністю збереглися, тут ніколи не було баскаків, не проводився перепис населення татарами.

Після смерті Василька Романовича (близько 1269 р.) Волинська земля була розділена на три незалежні князівства: Володимирське Володимира Васильковича, Забужжя Лева Даниловича та Луцьке Мстислава Даниловича. У 1289 р. Мстислав об'єднав Володимирське і Луцьке князівства, а після смерті його сина Данила вся Волинь і Галичина поступово об'єднуються в руках Юрія Львовича. Столицею своєї держави останній робить стольне місто Волині – Володимир. На початку XIV ст. Волинська земля зберігала свою територіальну структуру і включала три князівства: Володимирське, Луцьке і Белзько-Холмське.

У зв'язку з монголо-татарськими погромами в другій половині XIII – на початку XIV ст. занепадають міські осередки в південно-східній частині Волині (Дорогобуж, Пересопниця, Шумськ, Каменець), але поступово відбудовуються і зростають центри княжінь (Володимир, Луцьк, Холм), активно освоюються північно-західні території Волині. Тут будуються нові укріплення, вперше на Русі з'являються кам'яні оборонні вежі-донжони.

Процес формування Волинської землі продовжувався в XIV-XV ст. в умовах вирішального впливу зовнішньополітичних факторів – боротьби Польського королівства і Литви за Галицько-Волинську Русь при активній участі Золотої Орди. В ході цієї боротьби основна частина Волині була включена до Великого князівства Литовського.

Останніми представниками династії Данила Галицького були його правнуки Лев і Андрій Юрійовичі, які володіли відповідно Галичиною і Волинню. Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають, що в поході проти Орди) вони загинули. Одним з претендентів на Галицько-Волинську Русь стає син великого литовського князя Гедиміна (1316-1341 рр.) Любарт, одружений з дочкою волинського князя Андрія Юрійовича. Однак польський король підтримав іншого претендента – Болеслава, сина мазовецького князя Тройдена і Марії, дочки галицько-волинського князя Юрія Львовича. У результаті порозуміння між Литвою і Польщею князем Галицько-Волинської Русі став Болеслав (Юрій II) Тройденович. Та його політика підтримки в містах іноземців і католицького духовенства викликала невдоволення місцевої знаті, сформувалася опозиція, і Болеслава в 1340 р. було отруєно, а на княжий стіл запросили Любарта Гедиміновича.

Однак заволодіти всією Галицько-Волинською Руссю Любарту не вдалося, він утвердився на Волині, а Галичину в 1349 р. захопив польський король Казимір III. Волинське князівство в цей час включало Луцьку і Володимирську землі, центром його стає Луцьк. Від нього відпали Берестейська земля, яка ще в 1319 р. перейшла під владу великого князя литовського, а в ході боротьби з Польщею Любарт втратив Західну Волинь (Холм і Белз з їх округами) [15, с.85].

Волинь входила до Великого князівства Литовського на правах удільного князівства. Позиції Любарта на Волині зміцнилися в часи правління у Великому князівстві Литовському Ольгерда (1341-1377 рр.), якому вдалося підкорити Чернігово-Сіверську та Київську землі, розбити татар у битві на Синіх Водах у 1362 р. і приєднати до литовських володінь Поділля.

Після смерті Любарта в 1384 р. Волинь успадкував його син Федір. Але вже в 1386 р. польський король Володислав Ягайло (1386-1434 рр.) відібрав у нього спочатку Луцьке, а потім і Володимирське князівства, вони були передані правителю Великого князівства Литовського Вітовту (1393-1430 рр.) [16, с.99]. В подальшому, однак, обмеження влади удільних князів було призупинене у зв'язку з феодальною війною в Литві, головним змістом якої стала боротьба литовської правлячої еліти за відновлення державної самостійності Литви, втраченої за умовами Кревської унії 1385 р. Суттєвим чинником цієї боротьби було невдоволення руської аристократії втратою автономії окраїнних земель. На білоруську та українську знать спирався Свидригайло Ольгердович у боротьбі за великокнязівський престол. Після десятирічної громадянської війни, у 1440 р., новий великий князь литовський, тринадцятирічний Казимір Ягайлович (1440-1492 рр., з 1447 р. і король Польщі), та його опікуни визнали за Свидригайлом номінальний прижиттєвий титул великого князя з уділом у Волинській землі. Свидригайло жив у Луцьку до своєї смерті в 1452 р.

Зі смертю Свидригайла закінчився удільний період в історії Волинської землі, коли удільний князь був верховним власником на територію підвладного йому князівства, що проявлялось у його праві на суд і збір данини. В період правління Свидригайла на Волині (1440-1452 рр.) сформувалися ті традиції суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої знаті на тривале майбутнє. Особливе становище Волинської землі фіксувалося двома привілеями Ягайла: 1392 р. – про надання тутешнім

боярам (ті, що несли збройну службу) повністю усіх тих прав і законних звичаїв, якими користувалися зем'яни (шляхта-землевласники) Львівської землі і 1432 р. – про звільнення їх від усіх повинностей, окрім військової, та про гарантії прав представникам обох віросповідань – православним і католикам [17, с.96].

Найвищі щаблі в соціальній ієрархії займали сподвижники Свидригайла – розгалужений клан князів, нащадків Рюриковичів і Гедиміновичів. Їх володіння були, по суті, екстериторіальними, князі складали присягу вірності правителю і зобов'язувалися допомагати йому збройно в часи війни, а в решті питань почували себе власниками мікродержав у державі – з власними податками, судочинством, структурою влади. Такі землі називалися ленними, тобто феодально-спадковими володіннями, наданими сеньйором васалові за умови виконання військової або адміністративної служби.

Згодом, у кінці XV – першій половині XVI ст., 8-9 родин з числа так званих княжат головних, тобто чільних представників аристократичної еліти (Острозькі, Заславські, Гольшанські-Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Сангушки, Четвертенські) поділили Волинь між собою на зони впливу.

У Волинській землі після ліквідації удільного княжіння вся повнота влади належала луцькому старості, а також маршалку Волинської землі, які назначалися великим князем литовським. Широкими адміністративними і судовими повноваженнями були наділені повітові старости, під владою у воєвод і старост знаходилися хорунжі, каштеляни, городничі, тіуни та інші посадові особи.

У XV-XVI ст. поступово відроджується міське життя на Волині. Стимулювало ці процеси загальне економічне піднесення, що мало місце в Литві та Польщі в цей час, зацікавленість представників панівного стану, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували й економічні інтереси, усвідомлюючи, що необхідно мати торгові центри – міста [3, с.31-32]. Постійна загроза ворожих нападів, перш за все зі степу, змушувала владу піклуватися про будівництво укріплень та забезпечення їх військовими залогами, міста ж були головними осередками військової організації краю. За підрахунками П.М.Саса, на кінець 60-х років XVI ст. на Волині нараховувалось 32 міста і 89 містечок [13, с.24]. За цим показником вона значно випереджала Київщину і Поділля.

Як територіально-адміністративна одиниця Волинська земля проіснувала до 60-х років XVI ст. Згідно з постановою Віленського сейму, 1565-1566 рр. вона була перетворена на Волинське воєводство і складалася з трьох повітів – Луцького (близько 22000 кв. км), Володимирського (близько 5300 кв. км) і Кременецького (близько 12500 кв. км), які в свою чергу ділилися на волості [7, с.141]. Особливими територіально-адміністративними одиницями являлися володіння волинських магнатів. Площа воєводства становила 40000 кв. км (рис.2).

Майже без змін Волинське воєводство проіснувало до кінця XVIII ст. Лише в роки Хмельниччини, у зв'язку з формуванням полкового територіально-адміністративного устрою України, східне пограниччя Волині входило до складу кількох козацьких полків, з яких найдовше проіснував Звягельський.

Кінець XVIII – початок XIX ст. як для України в цілому, так і для Волині зокрема, став часом важливих полі-

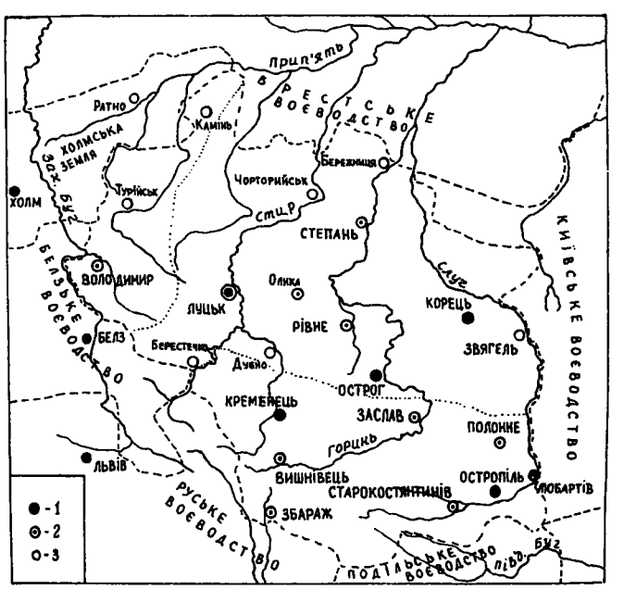

Рис. 2. Волинське воєводство на початку XVII ст.

тичних і соціальних змін. Вони були започатковані наприкінці XVIII ст., коли в результаті трьох поділів перестала існувати Річ Посполита.

Ще під час першого поділу Польщі в 1772 р. південна частина Кременецького повіту Волинського воєводства, а саме міста Збараж, Залозці, Підкамінь відійшли до Австрії. Та все ж подальша доля Волині виявилася пов'язаною з Російською імперією, до складу якої вона потрапила внаслідок другого і третього поділів Польщі (1793, 1795 рр.).

13 квітня 1793 р. за наказом російської імператриці Катерини II зі східної частини колишнього Волинського та північної частини Київського воєводств Речі Посполитої була утворена Ізяславська губернія, а в 1795 р. до її складу була включена й західна частина Волині.

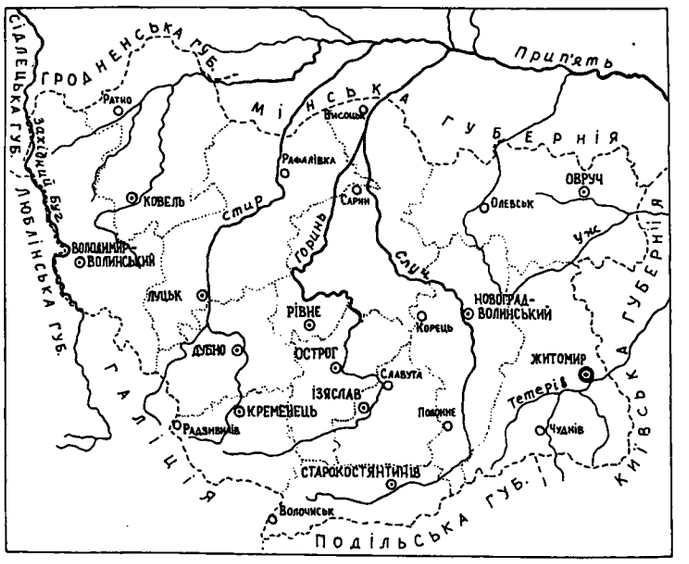

Рис. 3. Волинська губернія в кінці XIX ст.

Указом від 1 травня 1795 р. Ізяславську губернію було перейменовано на Волинську. А 5 липня 1795 р. адміністративним центром губернії було визначено м. Звягель з перейменуванням його у Новоград-Волинський. Однак, через відсутність у місті будівель для розміщення губернських адміністративних установ, їх тимчасово розмістили в Житомирі. Але офіційно Житомир було затверджено центром Волинської губернії царським указом від 20 червня 1804 р. Тоді ж остаточно визначився й адміністративно-територіальний устрій новоствореної губернії, яка була поділена на 12 повітів (рис. 3). З незначними змінами такий адміністративний поділ губернії проіснував до початку XX ст. З найбільш суттєвих змін відмітимо, що в 1844 р. зі складу Житомирського повіту було виділено містечко Бердичів з округою та утворено Бердичівський повіт, який приєднали до Київської губернії. Площа Волинської губернії становила 63126 кв. верст [4, с.6].

У межах Волинської губернії на початку 60-х років XIX ст. проживало 1602700 чоловік населення. За наступні 50 років воно зросло більш як на 2 млн. і в 1912 р. становило 3815678 чоловік [15, с.90,91]. Таке швидке зростання народонаселення губернії було зумовлене природним приростом а також іммігрицією німецьких, чеських та польських колоністів.

Більше 90% всього населення проживало в сільській місцевості. Відсоток міського населення був незначним і протягом XIX ст. коливався в межах 7-9%, за цим показником Волинь відставала від Київської та Подільської губерній.

Неоднорідним був і національний склад населення краю. Так, за даними першого Всеросійського перепису населення, проведеного в 1897 р., українці становили 70 % усього населення Волинської губернії. Друге місце посідали євреї – 13,2 %. За ними йшли поляки – 6,16 %, німці – 5,73 %, росіяни – 3,5 % та чехи – 0,92 %. Незначний відсоток населення становили білоруси і татари (по 0,13 %). Такий строкатий склад населення губернії був спричинений як особливостями історичного розвитку регіону, який упродовж багатьох століть входив до складу різних держав, так і офіційною політикою царського уряду, що була направлена на ослаблення польського елементу в краї за рахунок іноземної колонізації з числа німців і чехів. Масове переселення сюди німців і чехів розпочалося після звільнення селян від кріпацтва в 1861 р. Щоправда, наприкінці XIX ст. інтенсивна колонізація краю

іноземцями змусила уряд стати на шлях законодавчих обмежень цього явища. Окрім того, законодавством Російської імперії чітко регламентувалася й територія проживання євреїв, права яких всіляко обмежувалися. З цією метою була створена так звана смуга осідлості євреїв, у яку входила й і Волинська губернія.

Головними шляхами сполучення в губернії були грунтові дороги, поштові тракти, шосе. У 1857 р. через територію Волині було прокладено Києво-Брестське шосе, яке пройшло через Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, Ковель.

З 70-х років XIX ст. домінуючу роль почав відігравати залізничний транспорт. Необхідність прокладення як головних шосейних, так і залізничних колій через територію Волинської губернії, що межувала з Австро-Угорщиною, у першу чергу визначалася військово-стратегічними інтересами Російської імперії. Збільшення протяжності залізниць прискорило розвиток економіки краю. Наприкінці XIX ст. загальна протяжність залізниць у межах Волинської губернії перевищувала 700 верст. Найдовшою була ділянка Південно-Західної залізниці – так звана Києво-Брестська лінія, що проходила майже паралельно Києво-Брестському шосе. Населені пункти в місцях перетину ділянок залізниць перетворювалися в значні транспортні вузли. Такими були Рівне, Здолбунів, Ковель, Сарни. Залізничне сполучення значною мірою сприяло появі нових міських поселень, а також швидкому розвитку вже існуючих.

Визначальну роль у розвитку Волині, як і в інших регіонах України, відігравали міста. Після значної перерви, що припадала на XVIII ст., у другій половині XIX ст. урбанізаційні процеси на Волині значно активізувалися. Цьому сприяли суспільно-політичні реформи в Росії 60-70-х років XIX ст.

У зазначений період у межах Волинської губернії нараховувалося більше 5 тисяч населених пунктів. З них лише 12 мали статус офіційних міст і були центрами однойменних повітів: Житомир, Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів. Перелік волинських міст поповнило в 1903 р. містечко Здолбунів, яке після відповідного царського указу стало позаштатним містом Острозького повіту. Міськими поселеннями вважалися й містечка, яких на Волині нараховувалося 141. Деякі з них на початку XX ст., хоча й не були офіційно визнані містами, мали всі їх ознаки: значну чисельність жителів, високі показники торгово-промислового розвитку, міський характер забудови, благоустрою тощо. Враховуючи ці показники, до розряду міст можна зарахувати такі містечка Волинської губернії: Полонне, Корець, Любар, Баранівку, Миропіль Новоград-Волинського повіту, Радзивилів, Почаїв Кременецького, Шепетівку Заславського, Чуднів Житомирського, Красилів, Волочиськ Старокостянтинівського, Сарни Рівненського повітів.

У період першої світової війни й революції (1914-1920 рр.) було завдано значних руйнувань економіці України. Намір українців створити свою власну державу залишився нереалізованим. Польська держава, відроджена в результаті розпаду Російської імперії, скористалася поразкою визвольних змагань українського народу і приєднала до себе значну територію західноукраїнських земель, у тому числі й Волині.

18 березня 1921 р. у Ризі було підписано договір між Росією й Україною з одного боку та Польщею з другого. Згідно з правом на самовизначення, обидві договірні сторони визнали незалежність України й Білорусії і встановлювали спільний кордон. Польща одержувала значну частину українських та білоруських земель на схід від лінії Керзона, яка була визнана Антантою природнім східним кордоном Польщі. Сьома стаття цього договору гарантувала українській, білоруській та російській меншинам у Польщі та польській меншині в Україні, Білорусії і Росії всі права для вільного розвитку культури, мови і виконання релігійних обрядів.

Згідно адміністративного поділу, територія Польської держави поділялася на 16 воєводств. На Західній Україні були створені Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства.

За Ризьким мирним договором, до Польщі відійшло понад 56% території колишньої Волинської губернії: Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський, Кременецький, Рівненський та 47% Острозького повіту [10, с.172; 18]. Майже вся вона була включена до складу Волинського воєводства Польщі. Лише незначна частина відійшла до складу Поліського воєводства, яке займало територію Західної Білорусії.

Волинське воєводство займало площу 30288 кв. км, що становило 7,8% всієї території Польської держави. В адміністративному відношенні воно поділялося на 10 повітів (рис.4). Центром воєводства стало м. Луцьк. Впродовж 1921-1939 рр. адміністративний поділ воєводства змінювався. Так, у 30-і рр. з Поліського воєводства до Волинського було передано Сарненський повіт. У межах повітів найменшими адміністративними одиницями були гміни та громади, яких відповідно нараховувалося 125 та 2743.

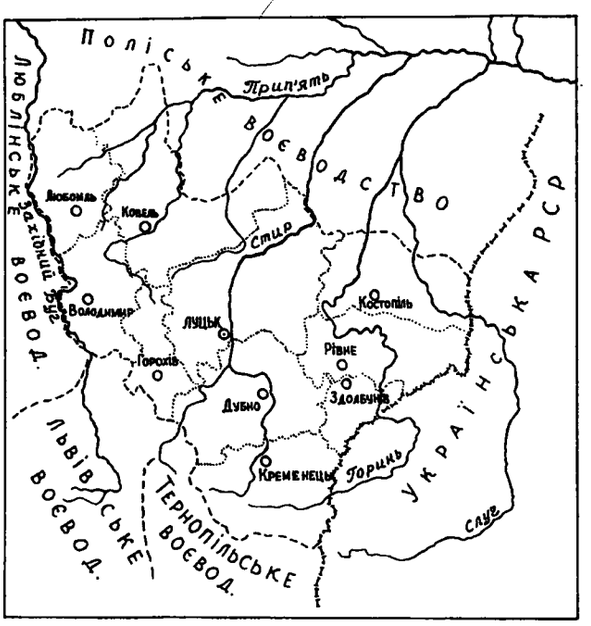

Рис. 4. Волинське воєводство у 20-30-х роках XX ст.

Призначений головою адміністрації воєвода виступав у ролі представника уряду і виконував свої функції опираючись на спеціальний орган – воєводське правління. У межах повітів адміністративну владу представляло староство, яке очолював староста. Місцеве самоуправління, яке існувало на рівні повітів та гмін, було досить обмеженим і підпорядковувалося державній адміністрації. У 1921 р. на території Волинського воєводства проживало 1567615 чоловік, що становило близько 6% всього населення Польщі. Природній приріст населення воєводства був одним з найвищих у Польські державі і забезпечував високі темпи зростання народонаселення. Лише за 10 років (1921-1931 рр.) населення Волинського воєводства зросло на 500 тис. чоловік, а на 1 квітня 1938 р. становило 2343400 чоловік.

Національний склад населення Волинського воєводства не був однорідним. Як свідчать статистичні дані за 1929 р., понад 70% становили українці, у той час як в цілому в Польській державі їх проживало близько 15%. Натомість поляки, які складали майже 70% всього населення держави, у межах Волинського воєводства становили лише 13% його населення. В цей час питома вага поляків у структурі народонаселення краю зросла вдвічі в порівнянні з попереднім періодом, коли ці території входили до складу Російської імперії .

Історично склалося так, що на Волині проживали євреї (12 % всього населення воєводства), німці (2,4 %), чехи (1,3 %) та інші національності.

Помітний вплив на політичний, соціально-економічний і культурний розвиток Волині мав урбанізаційний процес. На території воєводства нараховувалося 19 міських поселень. Разом із воєводським центром до них відносилися всі повітові міста, а також центри міських гмін. В останніх, на відміну від сільських гмін, діяло міське самоуправління. Як і в повітових містах, населення міських гмін мало право обирати міську раду (розпорядчий орган влади), а також магістрат (виконавчий орган влади). Із загальної кількості волинських міст три належали до категорії особливих і підлягали безпосередньому управлінню воєводської адміністрації: Луцьк, Рівне та Ковель. Інші підпорядковувалися староствам. У 1929 р. найбільша кількість населення проживала в Рівному (70 тис. чоловік), Луцьку (35,5 тис. чоловік), Ковелі (32,5 тис. чоловік). Але українці не відігравали помітної ролі в міському житті на Волині. Населення міст складали переважно євреї, поляки. Із загальної кількості – 250 тис. міських жителів – українці становили близько 24 % .

У вересні 1939 р. землі Західної України увійшли до складу Української РСР, і тут було введено новий територіально-адміністративний устрій. Територія колишнього Волинського воєводства увійшла до складу Волинської, Рівненської та Тернопільської областей.

Простежені етапи територіального розвитку Волині відображають основні закономірності формування території України та певні особливості цього регіону, в якому проходили процеси етногенезу українців, становлення їх державності. В останні століття І тис. тут виникло племінне княжіння волинян, яке дало початок формуванню Волинської землі, цей процес тривав у добу Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Після включення Волині до складу Великого князівства Литовського значно змінюються її територіальні межі та адміністративний поділ. З 1566 р. до кінця XVIII ст. існувало Волинське воєводство як частина Речі Посполитої. Утворена в кінці XVIII ст. у складі Російської імперії Волинська губернія зросла територіально на 30% за рахунок включених до неї земель на схід від Случі. У сучасній науковій літературі історико-географічний регіон Волинь визначається саме в межах Волинської губернії XIX – початку XX ст. Виділяються також Східна Волинь – території, які після Ризького договору 1921 р. знаходилися в межах Української РСР (західна частина Житомирської і північна Хмельницької областей) та Західна Волинь – території, які входили до Волинського воєводства у складі Польської держави в 20-30-і рр. XX ст. (Волинська, Рівненська області і північ Тернопільської).

Література

1. Андрияшев А.М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. – К., 1887.
2. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К.: Наукова думка, 1972.
3. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.
4. Каретников С. Волынская губерния. Географическо-исторический очерк. – Ковель, 1905.
5. Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Основні етапи формування територіального устрою Житомирщини // Житомирщина крізь призму століть. Науковий збірник. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.5-8.
6. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII ст. – К.: Наукова думка, 1985.
7. Крикун М.Г. Кордони і повітовий поділ Волинського воєводства в XVI-XVIII ст. // Географічний фактор в історичному процесі. Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.134-145.
8. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984.
9. Маринич О. Україна: історико-географічні краї // Краєзнавство. – 1993. – №1. – С.8-12.
10. Оксенюк Р. Нариси історії Волині (1861-1939). – Львів, 1970.
11. Панишко С.Д. Формування території Волині в давньоруський період // Велика Волинь: Минуле і сучасне. – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. – С.96-98.
12. Прищепа Б. Волинські скарби кінця XI – початку XII ст. // "А сє єго срєбро". Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 105-112.
13. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVII в. – К.: Наукова думка, 1989.
14. Селиванов А.Ф. Волынская губерния // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона. – 1892 – Т.VII. – Кн. 13. – С.119-124.
15. Тутковский П.А. Антропогеографические этюды по Волыни // Труды общества исследователей Волыни – К., 1915. – Т.XIII. – Вып.1. – С.79-128.
16. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наукова думка,1987.
17. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К.: Генеза, 1997.
18. Woloszynowski J. Woyewodytwo Wolynskie w swietle liczb i factow. – Luck, 1929.

Прищепа О.П., м.Рівне,
старший викладач кафедри історії України Рівненського
державного гуманітарного університету, кандидат історичних наук

"ЖИТТЄВІ АКАДЕМІЇ" ВАЛЕР'ЯНА ФЕДОРЧУКА

(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ РІВНЕНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИВАТНОЇ ГІМНАЗІЇ)

В останнє десятиріччя фондові колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею активно поповнювалися за рахунок надходжень з української діаспори. Це переважно документи й матеріали уродженців Волині, які з різних причин (переважно політичних) у міжвоєнний період або під час Другої світової війни змушені були покинути свою Батьківщину й опинилися далеко за її межами.

Сьогодні ці надходження активно пропагуються в музейній експозиції. Значна їхня частина введена до наукового обігу. Насамперед це стосується фондової збірки Рівненської української приватної гімназії (1923-1939 рр.) [1]. Її допомагали формувати ще на початку 90-х років Сергій Іллюк із Чикаго, Валентина Кузьмич із Нью-Йорка, Галина Талащук із Голівуда (США), Євгенія Маслова-Дублянська з Карлових Вар (Чехія), та багато інших випускників цього відомого на Волині в міжвоєнний період навчального закладу. Теплі спогади про альма-матер зігрівали їх усе життя, спонукали активно спілкуватися між собою в зрілі роки.

На початку 90-х років, коли наукові працівники обласного краєзнавчого музею почали налагоджувати зв'язки з колишніми учнями Рівненської української приватної гімназії, багатьох із них не було серед живих: хто загинув у трагічні роки Другої світової війни, а хто відійшов у вічність, так і не дочекавшись проголошення незалежної України, хоча цю мрію плекав усе своє свідоме життя. Серед останніх варто згадати ім'я Валер'яна Федорчука (1913-1990 рр.), одного із лідерів української діаспори в Швеції в повоєнні роки.

Завдячуючи Валентині Кузьмич, члену редакційної колегії часопису "Віра" – друкованого органу об'єднання українських православних сестриць (США), саме тоді до Рівненського обласного краєзнавчого музею потрапила колекція фотографій з особистого архіву Валер'яна Федорчука, копії його листів до представників українських видань у діаспорі, а також декілька листів (теж у копіях) Євгенії Маслової-Дублянської до Валентини Дзівак та інших колишніх випускників Рівненської української приватної гімназії зі спогадами про В.Федорчука.

Ретельне вивчення цих надходжень дозволяє створити цілісне уявлення про В.Федорчука як непересічну людину, що розуміла значення збереження людської пам'яті про події минулих літ та людей, які його оточували. "Валя тримав палець на живчикові життя наших близьких однодумців", – згадувала вже після його смерті в листі до шкільних друзів Євгенія Маслова-Дублянська (лист датований 16.10.1991 р.) [2].

Переважна більшість фотографій (а їх усіх нараховується 17) стосується гімназійного періоду життя В.Федорчука в Рівному в середині 30-х рр. XX ст. Їхня приналежність до особистого архіву В.Федорчука чітко фіксується відтиском штемпеля на зворотному боці світлин із зазначенням на англійській мові його адреси: Wallerian Fedortjuk, Sorang Ramfall, S-573-00 Tranas Sweden.

Дослідників історії Волині міжвоєнного періоду та подій Другої світової війни може зацікавити представлена в колекції В.Федорчука фотографія Тамари Мартинюк, колишньої учениці гімназії, учасниці українського націоналістичного підпілля, яка загинула від рук німецьких окупантів у Рівному в 1943 р. (фотознімок датований 1936 р.) [3].

Унікальною можна вважати фотографію родини Ростислава Волошина, відомого організатора ОУН-УПА на Волині. Знімок був зроблений 1930 року в с. Озеряни

теперішнього Дубенського району й зафіксував усіх членів родини майбутнього полум'яного патріота України [4].

Та все ж найбільш цінними видаються копії двох листів В.Федорчука з подробицями автобіографії та роздумами про українсько-єврейські стосунки на Волині в першій половині XX ст. Автобіографічні дані подані в листі на прохання редакції україномовного видання "Батьківщина", яке виходило у Великобританії у 80-х роках. Лист датований 25 липня 1980 р. З незначними скороченнями та збереженням орфографії подаємо його зміст:

"Високоповажані та Дорогії Панство!

Щира Вам подяка за Вашого листа – 08/06 – 80. Я відважуся вважати цей лист початком нашого ближчого знайомства. Коли – річ зрозуміла, Ви не матимете проти цього застережень!..

Вас цікавить моя особа! Не знаю, чи є у мене щось "цікавого". Але, охоче все-таки, поділюся з Вами отим "цікавим"!..

Син Волині. З-під Рівного – село Городок. Вихованок приватної Рівенської Української Гімназії. Матури не поталановило зробити. Пішов у світ – хліба шукати. Син "пролетаря" – в повному значінні цього слова. Як батько так і я був тоді без праці кілька років. То ж пішов мореплавцем вибиватися в світ!.. До війни працював на шести національностей кораблях. Іншими словами – під шістьма прапорами заробляв на хліб щоденний. Війна мене застала в Нарян Мар. На ріці Печорі, що під Уралом. Приблизно 500 км на захід від Воркути. Там ми ладували ліс до Лондону... Ладунок наш був для ворога московського нового "приятеля". Там ми простояли аж до 30 жовтня. Ріка Двина починала покриватися льодом. Нас тоді щойно відпустили... Цих 2 ½ місяців – це своя "історія". А дорога до Лондону то це інша "ІСТОРІЯ"!..

До весни 1940 р. ходили в "конвоях" між Скандинавією та Англією. До часу аж німці окупували Норвегію. Тоді прийшов кінець мореплавству. Швеція була замкнена. А я без праці. Пригадав моє пасічникування з шкільних років. Тож поїхав пасічникувати на північ Швеції. Весною 41 р. одружився ... й оселився на передмісті Стокгольму. Завів власну пасіку. Потім мав велику ферму білих мишей. В між часі пройшов курс навігації при стокгольмській навігаційній школі. Це "на всякий випадок"! А той "випадок" таки прийшов 1955 р. Тоді я позбувся пасіки й мишей та пішов працювати старшиною (офіцером-штурманом) на шведський корабель. Корабель плавав тоді між Індонезійськими островами. Там пробув я 16 місяців. Після відпустки змінив корабель. А з часом також змінив і компанію.

Моє морякування тривало більше 15 років. Все плавав далекими світами. Мене носило – дослівно, по цілому світі. За винятком Ісландії, Нової Зеландії та Філіппін. Хоч між Філіппінськими островами плавали кілька років. Між Японією та Австралією.

Скрізь та всюди завше шукав зв'язку з земляками. Ніколи не робив різниці між нашими людьми. Чи то релігійної, чи то політичної. Спілкувався з кожним українцем. І це мені дало багато в "оформленні" мого українського світогляду!.. Це була моя "житейська" школа. Тверда, дуже тверда, це була школа!

Не поталановило мені зробити матури – зате поталановило мені пройти "Життєйську Академію"!... Це була дійсно "школа"!... Чим я також маю підстави гордитися!..

Я мав змогу навчитися бачити наші справи – "проблеми" очима чужинців. Чого не вміють наші "політики". Що є одною з найтяжчих наших "проблем"!...

Мореплавство я лишив не з власної волі – 1970 р. Мені дуже почав докучати хребет... А праця на кораблі таки вимагає свого..

...Купив хуторець... Завів знову пасіку. Та й живу тепер спокійно осторонь галасливого світу.

Передплачую більше десятка різних наших часописів. Від гетьманського до соціалістичного. Та й "воюю" з писаками. Бо аж жаль огортає – які наші "провідники" все такі короткозорі. Все "кружляють" коло дрібниць. Мов би не добачають ходу життя. А світові події проходять повз них непомітно!..

Оце недавно ... добудували хатину. Околиця тут чудова. Своє озерце. Є ще дещо власного лісу... Дні у мене минають – в більшості, на поранині при пасіці та на обійстю..." [5].

Зазначимо, що в наведеному вище тексті листа, В.Федорчук нічого не згадав про свою подвижницьку працю на громадській ниві української діаспори у Швеції, що може служити підтвердженням надзвичайної скромності цієї людини. Між тим із публікації українського журналіста Д.Кулиняка довідуємося, що коли В.Федорчук на початку Другої світової війни змушений був зайнятися бджільництвом, невдовзі він став доволі заможнім господарем. Це був час, коли до Швеції почали прибувати перші українські емігранти. І всі свої статки В.Федорчук сповна використав на їхнє облаштування на чужині. Особливо багато українців стало прибувати до Швеції після закінчення війни. Зокрема, улітку 1941 року – колишні в'язні німецьких концентраційних таборів.

У 1947 р. В.Федорчук заснував у Швеції "Українську громаду" і став її першим головою. Ця громадська організація опікувалася долею багатьох українців, яких воєнне лихоліття закинуло до Швеції.

У переліку добрих справ "Української громади" – фінансування української гімназії в Регенсбурзі, випуск "Обіжника Української громади" – друкованого органу цієї організації, на сторінках якого подавалася інформація й про тогочасну Радянську Україну. Для українських емігрантів через шведське товариство "Рятуймо дітей" були закуплені продукти харчування, одяг, збірні дерев'яні будиночки на суму 695 тис. шведських крон. І все це – за кошти В.Федорчука, котрий займався благодійництвом, допоки не закінчилися всі його заощадження [6]. Стає зрозумілим, чому він у 1955 році "позбувся пасіки й мишей та пішов працювати старшиною на шведський корабель".

Не менш цікавий за змістом і другий лист В.Федорчука, датований 23 лютого 1980 р. Його одержувач – Яків Сусленський з Ізраїлю, автор статей про українсько-єврейські стосунки, які друкувалися в українському виданні "Сучасність". У цьому листі В.Федорчук висловлює власну позицію стосовно вказаної теми, при цьому посилається на спогади про батька. З огляду на важливість і актуальність висвітлення українсько-єврейських стосунків в історичному аспекті, вважаємо за доцільне подати його зміст майже дослівно в тій частині, яка стосується даного питання (зі збереженням авторської стилістики та орфографії):

"Високоповажний Пане Сусленський!

Оце прочитав Вашу статтю, в "Сучасності", про жидівську-українську співпрацю... Загадка жидівського питання мене цікавить ще з шкільних часів. Виріс я – так би мовити, серед жидів!.. Я з під Рівного, на Волині. Місто Рівне мало приблизно 45000 населення (це до 30-тих років), з того було 62 відсотки жидівського населення. Рахуючи з чисто українськими передмістями.

Батько мій тішився великою пошаною серед жидівського населення міста Рівного. До революції батько співпрацював з соціалістами-жидами. Під час визвольних змагань – батько, двічи запобіг погроми в Рівному. Це було – правдоподібно, 1918 року. Тоді я був дитиною. Одначе пригадую це дуже добре... Перший раз їм пощастило втікти. Другим разом провокаторів батько задержав і переслав їх до Житомира.

За часів польської окупації батько посередничав між околишнім селянством та рівенськими жидами. Бо відносини не були найліпші.

В кінці 20-тих років батько школив сіоністів-молодь. Це були діти заможних людей. Лікарів, адвокатів, учителів-професорів та купців. Літнім часом ці молоді патріоти довблися в гною. Рилися в землі. Повні захоплення піонерства сіонізму. Приготовлялися до твердого життя в Палестині. Це вони приготовляли грунт для сьогоднішнього Ізраїлю. Багато з них напевно ще живе. Бо це були молодші тоді від мене. Вони напевно ще пригадують Петра Івановича Федорчука. Огородника з Нового Двора (коло Басового Кута)...

Під час німецької окупації (др. св. війна) батько мій займався дуже небезпечною діяльністю. Не задовго до того коли німці почали нищити жидівське населення Рівного.

Вістка, про приготування до того, дійшла до відома жидів. Багато жидів встигло втекти. Їм помагали таки українські довколишні селяни. За посередництвом мого батька. Було багато випадків, коли заможні жиди віддавали своїх немовлят селянам... Зв'язковим в цих випадках був пекар (радше його дружина) чех Шедівий. Який мав пекарню на головній вулиці. Проти аптеки Бульби біля Каси скарбової (з часів Польщи)... Про це мені оповідала сама таки пані Вєра Шедіва, яку я відвідував 1970 р. Вона жила в Карлових Варах, Судети – Чехи. Куди було виїхали всі волинські чехи. Це також підтвердив мені й батько. Якого я відвідав того таки ж 1970 року! Багато мені оповідав батько про трагедію рівенських жидів. Але – про це може іншим разом!" [7].

Зазначимо, що у фонді Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) зберігається листування начальника Волинського губернського жандармського управління від 23 квітня 1911 р. з його помічником по Рівненському повіту, у якому згадується ім'я батька Валер'яна Федорчука, Петра Івановича, як "політично неблагодійного". П.І.Федорчук, який закінчив міське училище та Уманське училище садівництва і городництва, на той час працював садівником у Городку в маєтку відомого на Волині мецената, громадського, і політичного діяча барона Ф.Р.Штейнгеля. Поліція небезпідставно підозрювала, що в Городку діяв осередок партії соціалістів-революціонерів, який очолював місцевий учитель П.К.Федоренко, до якого був причетний П.І.Федорчук [8].

Те, що батько Валер'яна Федорчука дійсно користувався авторитетом серед мешканців Рівного та навколишніх сіл, засвідчує й друкований журнал Рівненського повітового земського зібрання за 1918 р. Коли у вересні 1917 р. склад Рівненського повітового земства поповнили обранці від демократичної громадськості, одним із представників від волостей Рівненського повіту був обраний Петро Іванович Федорчук. Як новообраного члена земства його відразу включили до створеної шкільної ради. Ця рада мала опікуватися проблемами розбудови народної школи. Та в умовах воєнного часу добитися реальних результатів на ниві українського шкільництва було непросто [9].

Поза сумнівом, вплив батька на формування світогляду Валер'яна Федорчука мав бути відчутним. Хочеться сподіватися, що колекція В.Федорчука з фонду Рівненської української приватної гімназії, яка зберігається в Рівненському обласному краєзнавчому музеї, стане в нагоді багатьом дослідникам історії Волині в їхніх наукових пошуках.

Література

1. Прищепа О.П. Діяльність української гімназії в Рівному в 20-30-і рр. XX ст. // Велика Волинь: минуле й сучасне. Тези міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 190-193.
2. Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі РОКМ). – 14281/1доп.
3. РОКМ. – 14279/6доп.
4. РОКМ. – 14279/1доп.
5. РОКМ. – 14287/2доп.
6. Кулиняк Д. На капітанському містку // Молодь України. – 3 січня 1990 р. – С. 3.
7. РОКМ. – 14287/1доп.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2228. – Арк. 85, 85зв.
9. Журнал Ровенского уездного земского собрания VI чрезвычайной сессии 1917 г. с приложениями к нему. – Ровно: типография Ровенского уездного земства, 1918.

Радіонова Н.К., м.Рівне,
старший науковий співробітник
сектору новітньої історії РОКМ

"ДАЛЕКИЙ СВІТ" – РІДНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЬМЕННИЦІ ГАЛИНИ ЖУРБИ (1888-1979 рр.)

"Слова: Україна, Поділля, як і Волинь, Полісся, – мали для мене особливий чар, зворушливу радість."
Г.Журба "Далекий світ", Буенос-Айрес, 1955.

Наприкінці XX ст. в українську літературу повернулось із забуття ім'я письменниці Галини Журби, життєвий шлях якої був пов'язаний і з нашим краєм – Рівненщиною. Разом зі своїм чоловіком, активним просвітянином, журналістом, письменником і громадсько-політичним діячем Антоном Нивинським, у 20-х рр. XX ст. письменниця жила і працювала в Рівному та Здолбунові, де написала кілька художніх творів, використавши волинський досвід життя. Проте більшості читачів вона відома за тритомником "Хроніка одного села" (перша частина "Зорі світ заповідають", Львів, 1933), друга і третя – "Революція іде" (Львів, 1937).

Майбутня письменниця Журба Галина Маврикіївна (справжнє прізвище Домбровська) народилася 29.12.1888 р. на хуторі Олександрія поблизу села Соболівка, тепер Теплицького району Вінницької обл. Походила зі шляхетського роду. Як і багато її сучасниць, здобула домашню освіту. У своїх творах Галина Маврикіївна згадувала: "По предках матері відгукнувся в мені голос української крови, українського духа." [3, 465]. Майбутня письменниця самотужки опанувала українську мову, літературу, культуру. Вже перша збірка Г. Журби "З життя" (1909) засвідчила народження талановитої молодої письменниці, дебют якої відбувся на сторінках журналу "Українська хата" [1, 215], [3, 463].

Наприкінці 1911 р. Галина Журба виїхала до Києва, де без перерви прожила до червня 1920 р., тобто до моменту відступу польських та українських військ. Протягом того часу як літератор працювала в газетах "Нова Рада" і в "Київській газеті". Після революції 1917 р. працювала в секретаріаті польських справ при Центральній Раді в Києві як перекладач... [5, 16].

У 1920 р. виїздить з Києва у Варшаву, згодом – у Тарнів, де її призначають референтом у справах преси при Міністерстві закордонних справ УНР (1920-1922 рр.).

Пізніше потрапляє в Рівне, де до січня 1923 р. була сестрою милосердя в одному з місцевих шпиталів, до 1 листопада 1923 р. – бібліотекарем у сеймику. У березні 1924 року переїхала в Здолбунів, де проживала по вул.Вила, 69. Утримувала себе за рахунок приватних уроків та літературної стипендії, яку одержувала від Українського Громадського Комітету (Прага). Брала активну участь у роботі Здолбунівської "Просвіти", яку заснував і деякий час очолював її чоловік – А. Нивинський, та книгарні "Відбудова" (пізніша назва – "Наша культура"). У "Просвіті" Галина Журба була громадською бібліотекаркою, читала лекції про історію українського народу та природу рідного краю. Паралельно виступала у волинській пресі з невеликими оповіданнями, публіцистичними статтями. У статті "З'ясування позицій", надрукованій у Рівному 22 січня 1922 р. газетою "Боротьба", що згодом була заборонена, Галина Журба писала: "Мета наша – вкорінити глибоко в думку нашого працюючого народу почуття національної гідності, незалежности, самородности й віри у свої власні сили і в цих засадах виховувати український нарід... Бо нічого не вартий той нарід, що культурно слабий, а політичне не організований" [4, 16].

Бібліографічною рідкістю є невеличкі книжечки письменниці – "Меланка" (1922, Київ-Тарнів, вид-во "Спілка українських друків") та "Метелиця" (1923, Прага-Берлін, вид-во "Нова Україна"). Остання книжка містить напис: "Рівне, 29. V. 1923 р."

1925 р. приніс родині тяжкі випробування – Галину Журбу та її чоловіка Антона Нивинського було заарештовано польською поліцією, котра звинуватила їх у належності до КПЗУ, на що письменниця заявила, що до цієї партії не належить, а є українською патріоткою, прагненням якої "є освідомлення мас, що вони є українцями, і спрямування їх до утворення в майбутньому незалежної української держави". Врешті слідство було припинене, але подружжя опинилось під наглядом поліції [4, 15], [2, 702].

Переслідуване польськими властями за національно-патріотичну діяльність, письменницьке подружжя в 1933 р. було змушене покинути Здолбунів та виїхати до Львова. Саме тут був надрукований великий прозовий твір Галини Журби "Зорі світ заповідають". У ньому авторкою зафіксовано час і місце написання твору: Здолбунів, 1925-1928. Роман Іваничук зробив спробу порівняти твір "Зорі світ заповідають" (точніше – "Хроніку одного села") з "Волинню" Уласа Самчука. І справді, після прочитання обох творів виникає враження їх спорідненості. Події відбуваються в один і той же час і мають спільні географічні координати: в У. Самчука – Лебеді, Дермань, Тилявка, Крем'янець, у Галини Журби – село з придуманою назвою "Незабитівка", яке, за всіма даними, розташоване поблизу Дерманя – біля містечка Мізоч. А відмінності полягають передусім у тому, що "Хроніка одного села" не є твором автобіографічним, як "Волинь" [4, 20].

Львівський період творчості Галини Журби – це напружена праця над продовженням "Хроніки одного села": "Земля Волинська мерцем незастиглим лежала заплющена під зажуреним небом. Над нею зграї чорного вороння зліталися на п'яний бенкет з цілої "імперії"... Вона як розгорнутий псалтир лежала перед засмученим небом. Як Пересопницького євангелія листки. Покинута, забута" [4, 19]. Як згадувала письменниця Оксана Керч, вихід книг "Революція йде" став значною подією в літературному житті Львова: "...тоді ніхто ще не писав про "революцію" так, як Галина Журба. Оця її перша книжка ("Зорі світ заповідають" – Г. Д.), а згодом друга, що появилася п. з. "Революція йде", були для тодішнього Львова оригінальним документом про ці зміни й зрушення, які відбувалися на Наддніпрянській Україні й до нашого "Богом береженого П'ємонту" не доходили. Без перебільшення можна назвати Галину Журбу провісником процесів, що починали добу культурного відродження і одночасно добу кривавої московської розправи з нашою культурою" [7, 205].

Активна громадянська позиція подружжя спонукає шукати свій шлях у становленні незалежної української держави. Роки Другої світової війни позначаються і на долі цієї родини, адже незабаром Галина Журба ховає свого чоловіка. За словами Оксани Керч, Галина була змушена перейти "...п'ять кордонів з ціпком у руці й торбою рукописів на плечах, щоб опинитися на волі" [7, 205]. Після тяжких поневірянь письменниця опиняється у США, де й продовжує літературну працю. Вона була членом-засновником Об'єднання українських письменників спілки "Слово" (Нью-Йорк). Виходять у світ автобіографічна повість "Далекий світ" (Буенос-Айрес, 1955) та роман "Тодір Сокір" (Нью-Йорк, 1957), чимало оповідань, статей, спогадів. Серед українців у діаспорі 1950-1970 рр. Галина Журба була чи не найбільш читаною.

Найбільшу сенсацію в діаспорі мало видання твору "Далекий світ", який відзначили літературні критики Євген Маланюк, Юрій Шерех, Леонід Рудницький. Останній писав: це – "широка картина життя шляхетської родини на Волині в дореволюційних роках, яка з бігом часу затратила свою ідентичність. Це сповідь мужності самої авторки, що свідомо зірвала накинені їй зв'язки з польськістю та пішла за зовом крові, української стихії". Тут мова про те, що Галина Журба походить з українського шляхетського роду, який у свій час полонізувався: ще з молодих літ вона свідомо стала українкою, обравши шлях самовідданого служіння українській національній справі [4, 21], [1, 702].

Померла Галина Журба 1979 року. На її могилі цоставлено символічний пам'ятник у вигляді книги, на якому вибито: "Далекий світ. Галина Журба. Письменниця. 1888-1979."

Література

1. Журба Галина // Українська літературна енциклопедія. Т.2. – К. – 1990. – С.215-216.
2. Журба Галина // Енциклопедія українознавства. Т.2. Перевид. в Україні. – К. – 1994. – С.702.
3. Галина Журба // Українське слово. Кн. Перша. – К. – 1994. – С.459-479.
4. Дем'янчук Г. Галина Журба // Воскреслі для життя. – Рівне. – 1998. – С.14-21.
5. Погребенник Ф. Правда справжнього митця // Україна. – 1990. – №45. – С.129.
6. Ф.О. Повернення Галини Журби // Слово і час. – 1994. – №1. – С.90-91.
7. Керч О. Галині журбі 85 років // Визвольний шлях. – Кн.12.– Лондон. – 1973.
8. Галина Журба // Історія української літератури XX ст. Кн.II. – К.: Либідь, – 1998. – С.243-244.

Романчук О., м.Рівне,
старший науковий співробітник
сектору мистецтв РОКМ

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ ТВОРІВ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

Серед скарбів України маємо унікальні пам'ятки релігійного мистецтва, які є також предметами релігійного культу. Всі вони відносяться до категорії рухомих пам'яток.

Події 30-х років XX ст. призвели до нищення храмів і предметів релігійного культу. Проте в 70-ті роки були зроблено кроки в напрямку збереження пам'яток сакрального мистецтва. Усвідомлення того, що сакральне мистецтво є духовною спадщиною, дало змогу переглянути ставлення держави до цієї проблеми.

В 90-х роках починає практикуватися виготовлення копій унікальних пам'яток як один із заходів щодо збереження та популяризації пам'яток давнього малярства [4, 21].

На жаль, руйнування творів сакрального мистецтва відбувається і в наш час, що зумовлено декількома причинами. Перша – робота зловмисників. Друга – звичайна халатність. Можливо, краще буде, коли особливо цінні пам'ятки сакрального мистецтва будуть зберігатися не в храмах, а в музеях, під наглядом реставраторів .

Сьогодні в музеях відбувається вивчення пам'яток сакрального мистецтва, їх реставрація. Разом з тим ведеться облік та проводиться атрибуція пам'яток, котрі знаходяться в церквах. Дослідникам творів сакрального мистецтва досить рідко доводиться працювати безпосередньо в самому храмі. Як правило, ця робота обмежується фотографуванням найцікавіших пам'яток. Можливо, і в майбутньому такого стану справ не уникнути. Досить слабким є контроль за рухомими пам'ятками. Обстеження пам'яток сакрального мистецтва останнім часом потроху активізується, але досить повільно. Виникає потреба в більш тісному співробітництві з релігійними громадами та створенні автоматизованого банку даних, у проведенні порівняльного аналізу пам'яток сакрального мистецтва, які знаходяться у храмах, з пам'ятками фондових збірок різних музеїв.

Необхідно звернути особливу увагу на таку проблему, як неприпустимість втрати тих пам'яток, котрі дійшли до нашого часу, але не мають належної охорони [5, 25-29]. В нашій країні відбувається активне будівництво сакральних споруд. Відомо, що з такої тематики кількість літератури та фахівців обмежена [13, 90-91]. Для поповнення знань та підготовки фахівців з цього питання необхідно проводити широке коло наукових досліджень, які потребують великих коштів та часу. Враховуючи те, що держава на дослідження творів мистецтва відпускає надто мізерні кошти, їх необхідно спрямувати на проведення ефективних методів досліджень. В кожній галузі вони базуються на законах природничих наук. Мистецтво не може бути винятком.

Для з'ясування ідейних, стилістичних та іконографічних передумов розвитку скульптури необхідно знати проблему стилістичного родоводу, місце в загальносвітовому контексті та джерела творчої інспірації. Нині найефективнішим способом виявлення цих особливостей при візуальному обстеженні художнього предмета є порівняння творів фахівцем та їх аналіз [7, 96-105]. Щоб виконати такі дослідження, необхідно зібрати в одному місці певну кількість предметів, що дає можливість більш точно диференціювати вироби майстрів певної школи та особливості стилю. Кожен майстер по-своєму виконує конструювання предмета, опрацювання кожного елемента твору та створення його рисунка [2, 105-113].

Відомо, що мистецтвознавче дослідження художнього предмета ведуть за такими основними позиціями: історичні та архівні джерела, легенди, перекази, свідчення очевидців, фотографії, гравюри, картини, спектральний аналіз, а також на основі власного спостереження. За перерахованими ознаками повністю виявити художні особливості предмета не завжди можливо. Багато що залежить від дослідника, який вивчає даний предмет. Сприйняття творів мистецтва в кожної людини є індивідуальним. Кожний дослідник фіксує ті художні особливості, які він зміг виявити [8, 19]. Виявлені таким чином ознаки предмета є наближеними, особливо сприйняття кольору.

Розвиток галузевих наук здійснюється за рахунок поєднання їх з точними науками. На нашу думку, мистецтвознавство перебуває під сильним впливом гуманітарних наук, у той час присутність точних наук надто обмежена [6, 93-96]. Це і є основною причиною відсутності прогресу в мистецтвознавстві. Залучення існуючих високих технологій точних наук змінить ситуацію на краще.

На практиці не кожен мистецтвознавець має можливість працювати безпосередньо з художнім предметом, тому що багато з них зберігається у фондосховищах або у приватних колекціях. В такому випадку більшість науковців працюють з існуючими інвентарними картками, каталогами, альбомами, фотографіями, а це обмежує їх наукові пошуки. Бувають випадки, коли інвентарні картки складають не фахівці з даного виду мистецтва. Важко бути фахівцем одночасно по склу, металу, кераміці, скульптурі, шкірі, документах тощо, особливо молодому науковцю [9, 13-34]. Найкращим варіантом при дослідженнях є той, коли науковець має можливість бачити об'ємне зображення предмета, фіксувати всі особливості і недоліки роботи майстра та ушкодження, має можливість виміряти з необхідною точністю ті частини та деталі предмета, які його цікавлять. Для мистецтвознавця – реставратора важливо самому вірно визначити площу пошкодження картини, горщика, скульптури й інших художніх предметів правильної та неправильної геометричної форми, зробити відповідні висновки.

Відомо, що аналіз художнього предмета виконують за трьома ступенями [15, 65-78].

Перший ступінь. Виявлення залежностей між індивідуальним баченням художника, загальними умовами зорового досвіду його епохи та реальним предметом, який став мотивом зображення. Для розуміння предмета необхідно усвідомити, як митець бачить об'єкт, який його цікавить, що виділяє він в даному об'єкті, як цінує та усвідомлює бачене. Цей процес є надто складним. Він залежить від активності зору особи, яка сприймає, і багатьох інших факторів, серед яких особлива роль належить колективному зоровому досвіду часу, як у соціальному відношенні, так і в стилі художніх традицій.

Другий ступінь. Розглядання та перетворення реальних форм предметного світу. Відомо, що митець відтворює не стільки предмет, скільки своє сприйняття предмета, викликане особистою тональністю зорового судження і творчих завдань, що ставить перед собою.

Третій ступінь. Послідовне розглядання багатошарового духовного змісту предмета.

Якщо перший ступінь аналізу умовно зводиться до питання: "Що побачив художник?", другий – "Як він бачить?", то третій – "Заради чого він дивиться і чому так створив?".

Відомо, що сторіччя тому в середовищі поціновувачів мистецтва виник тип

мистецтвознавця – професіонала [3, 294-302]. Такий мистецтвознавець переїжджав з країни в країну, з музею в музей, мав хорошу зорову пам'ять. Він робив своєю спеціальністю атрибуцію художніх предметів. Досвід допомагав «безпомилково» визначити та атрибутувати твори мистецтва. Найкращим способом вважають візуальне дослідження самої скульптури. В цьому випадку мистецтвознавець встановлює характерні ознаки стилю майстра або школи, особливості пропорцій, будови, стилю, кольорової гами та проводить датування твору. Скульптура за своєю формою є надто складною математичною моделлю, тому виміри її елементів класичними методами виконуються наближено. Цей фактор значно обмежує мистецтвознавче дослідження [13, 184-185].

Внаслідок технічного прогресу в суспільстві з'явилася можливість покращити мистецтвознавче дослідження, оскільки вище згадані способи є малоефективними. Найкращим способом для покращення досліджень у мистецтвознавстві для виявлення вище перерахованих ознак є застосування фотограмметрії.

Фотограмметрія – наука, яка вивчає способи визначення форми об'єкта і дійсних його розмірів за отриманим фотозображенням за допомогою спеціальних фотокамер. Вона вивчає не тільки геометричні і фізичні властивості знімків, способи їх використання для отримання метричних відомостей про об'єкт, але й математичні залежності між просторовими координатами точок місцевості, інженерних споруд та ідентичними точками зображення [10, 10].

За допомогою фотограмметричного методу вимірювання елементів об'єкта отримують вичерпну інформацію про його стан. При вивченні і вимірюванні елементів об'єкта, розташованого в просторі, використовують два взаємоперекриваючих знімки, зроблених з відповідного базису. Одночасне вимірювання пари знімків дозволяє отримати достовірну інформацію про об'єкт у тримірному просторі. Такий метод вимірювання називають стереофотограмметричним.

У науковому обігу багатьох галузей науки при дослідженнях застосовують стереофотограмметричні знімки, за допомогою яких досягають максимальних результатів з найменшими затратами праці і коштів. З невідомих причин тільки в мистецтвознавстві не застосовують цей метод [14, 59-61].

На основі вище проведеного аналізу нами розроблена методика наземного стереофотограмметричного знімання різних творів мистецтва. Вона відкриває нові можливості мистецтвознавчого дослідження за відсутності історичних та інших джерел. Нами зроблена спроба застосувати стереофотограмметрію в мистецтвознавстві, зокрема в скульптурі, для її фотофіксування. Це досягається завдяки виготовленню стереопари в певному масштабі і вимірюванні. На основі проведеного аналізу нами встановлено, що коли відсутній художній твір, то дослідження доцільно виконувати не на основі опису та фотофіксації, а на основі стереопари, виготовленої з даного художнього твору [11, 149-151]. Стереопара – це наявність двох знімків твору, які отримані з двох різних точок фотографування. Тому стереопара складається з лівого та правого знімків. Кожний знімок стереопари можна розглядати як звичайний плоскісний, але перевага його перед звичайним знімком у тому, що він виготовлений в масштабі і дає можливість виконувати лінійні і кутові виміри. Лінійні виміри елементів художнього твору виконують за допомогою лінійки поперечного масштабу та вимірника з точністю до І мм на місцевості, а кути вимірюють за допомогою транспортира. Якщо виміри необхідно отримати з більшою точністю, то їх виконують на універсальних фотограмметричних приладах.

Атрибуційна практика підтверджує, що людське око та інтуїція припускаються помилок. Проведені в багатьох музеях дослідження свідчать, що око і відчуття можуть бути введені в оману в той час, коли аналітичні методи природничих наук дозволяють долати складні проблеми мистецтва.

Систематизовані стереопари утворюють оперативний банк даних художніх предметів. Він є найкращим заходом збереження інформації для науковців. За такими матеріалами

можна проводити класифікацію за вибраною схемою та прослідковувати розповсюдження того чи іншого предмета в інших регіонах і країнах [12, 138-141]. Особливу цінність набуває стереопара в тих випадках, коли немає можливості придбати сам предмет, а є можливість виготовити його стереопару. Така технологія фіксації предмета дозволяє зберегти час і кошти в експедиціях, на виставках та в музеях. Одні й ті ж речі в різних регіонах і країнах мають різні назви. Стереофотограмметричне фіксування предмета дозволяє простежити різні назви однієї і тієї речі та її розповсюдження. Таким чином, висвітлена технологія систематизації видів художніх предметів на сьогодні є перспективною та ефективною.

Підводячи підсумок вище сказаного, приходимо до висновку, що необхідно розробляти нові підходи щодо вирішення проблем ефективного дослідження та збереження творів сакрального мистецтва. Стереофотограмметричні засоби дозволяють розгорнути більш ефективну роботу в цьому напрямку.

Література

1. Василик Р. Сакральне мистецтво в період духовного відродження // Альманах. – Львів: Львівська академія мистецтв, 1994.

2. Возницький Б. Проблема інспірацій у творчості майстра Пінзеля та її вплив на львівську скульптуру другої половини XVIII ст. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка. – 1991.

3. Гренберг Ю.И. Технология станковой живописи. – М.: Изобразительное искусство, 1982.

4. Ковальчук Є. До питання обліку і збереження пам'яток іконопису в церквах Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II Міжнародної наукової конференції. м. Луцьк, 29 листопада – 1 грудня 1995 року. – Луцьк: Ініціал, 1995.

5. Ковальчук Є. Музей у дослідженні і збереженні пам'яток сакрального мистецтва // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації. Науковий збірник. Матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 1 – 3 грудня 1999 року. – Луцьк: Надстир'я, 1999.

6. Кондратюк Т., Митківська Т. Пошкодження живопису міцеліальними грибами // Родовід. – 1994. – № 8.

7. Крвавич Д.П. Львівська барокова скульптура: джерела інспірацій. Українське бароко та європейський контекст. – К.: Наукова думка. – 1991.

8. Крвавич Д. Проблеми комплексного дослідження Українського іконопису. // Родовід № 8. – 1994.

9. Моздир М.І. Українська народна дерев'яна скульптура. – К.: Наукова думка, 1980.

10. Панкратьев Ю.Н., Пузанов Б.С., Сердюков В.М. Инженерная фотограмметрия. – Львов: Издательство Львовского университета. – 1964.

11. Романчук О. Вдосконалення мистецтвознавчого дослідження // Наукові записки. – Випуск І. – Рівне. – 1996.

12. Романчук О. Вирішення проблеми ефективного дослідження творів мистецтва. // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали V наукової конференції, 27 – 28 серпня 1998 року. – Луцьк: Надстир'я, 1998.

13. Романчук О. Дослідження скульптури за допомогою фотограмметрії // Слово молодим дослідникам. Збірник матеріалів і тез міжвузівської науково-теоретичної конференції 28 – 29 листопада 1996 р. – Рівне. – 1996.

14. Романчук О. Методика створення стереофототеки експонатів музеїв України // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. – Луцьк: 1996.

15. Сапего И.Г. Предмет и форма. – М.: Советский художник. – 1984.

Романчук О., м.Нетішин,
зав. сектору археології Нетішинського
міського краєзнавчого музею

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КОЛОВОРОТКІВ
(НА МАТЕРІАЛАХ ОСТРОЗЬКОГО РАЙОНУ)

Одним із визначних досягнень людства було виготовлення тканин з рослинних волокон, вовни тварин та пошиття з них одягу. Ткацтво відоме ще з часів неоліту. Походження цього винаходу пов'язане, швидше за все, з плетінням рибальських сіток, матів, взуття та інших предметів повсякденного побуту. Такі знахідки відомі з 9 тис. до н.е. і належали древнім американським індіанцям. В Анатолії (Туреччина) знайдені фрагменти тканини, які відносяться до 7 тисячоліття до н.е. [1]

Обробка вовни, льону, конопель відомі на території України з часів трипільської культури (III тис. до н.е.). Під час розкопок цих пам'яток були знайдені відбитки ниток, глиняні пряслиця, частини дерев'яних веретен [2].

Нитки з оброблених за відповідною технологією волокон, вовни сукалися і намотувалися на паличку. В якості маховика на паличку знизу було насаджене кругле пряслице. Цей принцип сукання ниток проіснував до початку XX ст. Мінялася лише сировина, з якої виготовлялися пряслиця, їх форма та розміри. Наприклад, у часи Київської Русі в районі Овруча були спеціалізовані центри з виготовлення шиферних пряслиць, які поширювалися за сотні кілометрів [3]. З середньовіччя і до початку XX століття на веретена пряслиця уже не ставили.

У XIX ст. був винайдений горизонтальний коловорот, який поліпшив і прискорив процес сукання ниток. Серед населення цей пристрій мав різні назви. Так, у колишньому селі Закіт Острозького району його звали "зайчик", а в с. Хвощівка Славутського району – "кізка". Проіснував цей тип коловоротка майже до початку XX ст.

В кінці XIX ст. – на початку XX ст. масового поширення набув більш вдосконалений вертикальний пристрій для сукання ниток, яким користувалися сільські жінки до початку 1960-х років.

Майже в кожному селі був майстер чи група майстрів, які займалися виготовленням веретен, коловоротків. А в деяких прилісових селах таких майстрів було десятки, наприклад, в селі Закіт Острозького району Рівненської області.

Основна маса деталей коловоротка виготовлялася на токарному верстаті. Тому в кожного майстра був такий верстат з набором інструментів. Токарні верстати виготовляли самі майстри або їх замовляли.

Для точіння деталей до коловоротка – коліс, маточної, шпиць, стояків (кружилкового, длугуватого, спідсоватого), валка, розпорки, кружілки, пряслиця, шпулі, коліщаток – служив цілий набір долот різної конфігурації і ширини. Це "гуляйза" – напівокруглі жолобчасті долота, які служили для чорнової роботи. Ними знімали перші стружки із заготовки і доводили до певної товщини. Цими ж долотами на деталях виточували жолобки. Такі долота були різної ширини. "Баляйза" – плоске, косо заточене долото, яке служило для згладжування поверхні і виточки фігурної поверхні. Ширина таких доліт була різна. Одне із них звалося "цалеве". Ця назва походила від старої міри довжини – "цаль", яка дорівнювала товщині двох пальців.

Деталі коловоротка розмічалися і вимірювалися циркулем і кранциркулем. Під час точіння майстри вимірювали кранциркулем діаметр округлих поверхонь.

Для заготовки сировини майстри користувалися дворучними пилками, ножівками, сокирою, стругами з прямими вузькими і широкими лезами.

Деталі до коловоротка вирізалися вузькою і широкою лучковими пилками. Вузенька пилка слугувала для вирізання обода до колеса. За допомогою корби (коловорота) і набору свідерків (свердл) різного діаметру свердлилися отвори.

Для видовбування отворів слугували вузькі долота.

У кожного майстра були: аршин (пізніше метр), лінійка, кутник, ніж, шило, олівець.

Різьба на вісі до колеса і "шпулярі" нарізалася за допомогою снайдизи. Різьбу в "мутерках" (гайках) нарізали "гвінтівником" (мечиком).

У майстрів було декілька специфічних інструментів, які застосовувалися тільки при виготовленні коловоротків. Це "щупачка" і штир з ручкою, у якого кінець був заточений і мав вигляд тригранної піраміди. Для цього виготовлення інструмента використовували старого напилка. Тригранним кінцем на ободі вирізалися концентричні канавки, які служили декором.

"Щупачка" виготовлялася з плоского напилка і мала трикутний загострений кінець, який нагадував голову щуки. Цей інструмент слугував для вирізання канавки для шнура на ободі колеса.

"Ґуляйзи", "баляйзи", долота, циркулі, кранциркулі, снайдизи,"гвінтівники" майстри замовляли в ковалів. Такі інструменти в Закотах виготовляли Олександр Білоус, Володимир Гусевич, Олішевський (по вуличному "Дзень добрий").

Пилки всіх видів, часто сокири, молотки, корби, свідерки купувалися в єврейських крамничках у містечку Шумськ (тепер Тернопільської області).

На виготовлення коловоротків йшла деревина дуба, ясена, берези, вільхи, липи, черешні. Матеріал у вигляді дров метрової довжини купували в лісництвах. Для виготовлення коліс використовували "стародрев" – деревину старих дерев, а для інших деталей коловоротків – деревину будь-якого віку.

Привезені з лісу дрова різали на заготовки певної довжини, кололи на чотири частини, обтесували сокирою і складали під повітку для просушки. На виготовлення деталей йшла тільки суха деревина. Матеріал заготовлявся протягом року, а виготовлялися коловоротки, в основному, в осінньо-зимовий період, коли майстри були вільні від сільськогосподарських робіт, адже в кожного майстра було орне поле, сінокіс.

Основним знаряддям для виготовлення коловоротків був саморобний токарний верстат. Такі верстати стояли в хатах біля вікна, частіше у ванькірках (кухнях). Рідко в кого була спеціальна майстерня, адже в холодну пору року їх треба було опалювати, а паливо в ті часи було досить дороге. Тому працювали в ванькірках біля печі.

Поряд з токарним верстатом ставили столярний. Користувалися майстри інколи і бондарними лавами. На токарному верстаті точили колеса, маточну, шпиці. Як уже згадувалося, для виготовлення коліс брали "стародрев" дуба, вільхи. Березову деревину старалися не використовувати, бо вона "пачить" (коробиться). Точили колеса із 2-4 з'єднаних у щит дощечок. Дощечки клеїли або з'єднували в пази і закріплювали круглими тиблями. Столярний клей купували в крамницях. Найчастіше колеса точили з трьох дощечок, рідше – з чотирьох і двох. З чотирьох частин колеса були важчі у виготовленні, але більш якісніші. Колеса, виготовлені з двох дощечок, інколи коробилися, особливо великого діаметру.

Дошки на колеса стругалися з чотирьох сторін на столярному верстаті. Всі вони були стандартної довжини, шириною 8 цалів і певної товщини. Після з'єднання на щиті циркулем позначався діаметр майбутнього колеса і тонкою лучковою пилкою вирізався обід. Діаметр коліс не завжди був стандартним, він іноді залежав від довжини і ширини матеріалу, який був в майстра під рукою.

Після вирізання обода точили маточну для шпиць. В центрі заготовки маточної свердлився отвір на вісь із гачком на кінці для "козачка". Заготовку осі, виготовлену ковалем, майстер обточував на токарному верстаті. Після цього в заготовку маточної набивали вісь, вставляли в "патрон" верстата і точили маточну.

На виточеній маточній через рівні проміжки свердлилося 8 отворів для шпиць. Довжина шпиць залежала від діаметра колеса, а форма від фантазії майстра.

В заготовці обода свердлили 8 отворів, набивали шпиці і кріпили їх дерев'яними

тиблями. Після цього заготовку колеса кріпили в спеціальному патроні і нарізали канавки для шнура, декорували.

У кожного майстра був свій фасон (зразок) коловоротка, який він сам розробляв. Всі деталі виготовлялися по модулях (шаблонах), виготовлених майстром. По модулях точили стояки – длугуватий, кружилковий, спідсоватий, пряслице, ніжки, розпорку. Виточені стояки кріпилися в круглих отворах "лавки" в певній послідовності. Сама "лавка" вирізалася по модулю з товстої дошки і мала фігурну форму. До нижньої частини "лавки" косо кріпилися три точені ніжки. Колесо кріпилося між стояком длугуватим і спідсоватим. Для кріплення колеса в боках стояків робилися вирізи, куди горизонтально вставлялися дубові брусочки. На верхній площині брусочків були жолобки, куди клалася вісь колеса і зверху фіксувалася дерев'яними чопиками. Длугуватий і спідсоватий стояки вище колеса були з'єднані валиком із стояком. Поблизу вершини длугуватого стояка був видовбаний довгий прямокутний отвір, з'єднаний з круглим отвором від вершини. В прямокутний отвір вставлялася дубова "мутерка" з крупною різьбою, в яку з вершини стояка був загвинчений "гвінтівник" – круглий стержень з різьбою. За допомогою "гвінтівника" підіймався і опускався "візок", від якогонатягувався шнур на колесі.

"Візок" складався із "шпуляра", шпулі, колесиків, вилки. "Шпуляр" – це круглий конусовидно заточений металевий стержень, на який насаджувалися колесики, шпуля і вилка. "Шпулярі" кувалися ковалями, а потім кожен майстер обточував його на токарному верстаті. На гострому кінці "шпуляра" снайдизою нарізалася ліва різьба. В центрі дерев'яного коліщатка видовбувалася ніша, куди вставлялася "мутерка" з лівою різьбою, і коліщатко нагвинчувалося на шпуляр.

Дерев'яні шпулі майстри точили з трьох частин. Першою точилася "цівка" (трубочка), а потім два колесика, які з двох сторін клеїлися до цівки. Такі шпулі були менш трудомісткі у виготовлені. Деякі майстри точили шпулі з однієї заготовки. Велике ведуче коліщатко точилося нагвинченим на шпуляр.

Вилку до "візка" вирізали вузенькою лучковою пилкою. На дугах вилки з протилежних сторін через рівні проміжки шилом наколювалися дірки, куди забивалися тонкі 50-60 мм цвяхи, або відрізки дроту, що загиналися. Під час забивання цвяхів чи дроту дуги вилки вставлялися у спеціальний дерев'яний зажим, (Рис. 2) який мав форму дубового бруска, розміром 24х8,5х4 см. На верхньому торці бруска вирізаний паз для дуги, а вздовж, на 3/4 довжини бруска, зроблений навкісний розріз. Завдяки йому під час встановлення дуги в паз стінки зажима розходилися й утримували вилку. В нижній частині зажима висвердлені три отвори: один широкий та два вузькі. Зроблено це для того, щоб під час встановлення дуги зажим не розколювався навпіл. Після цього вилку клали на спеціальну "вагу", щоб відрегулювати рівновагу кінців вилки. "Вага" являла собою коротку вузьку дощечку, на кінцях якої були забиті дротяні скоби. На скоби горизонтально клалася вилка, насаджена на шпуляр, і тоді дивилися, у який бік хиляться кінці вилки (Рис. 3). Відрегульована вилка повинна була лежати на скобах ваги горизонтально. Якщо в коловороток ставили "візок" з невідрегульованою вилкою, то під час обертання вилки утворювалася відцентрова сила, яка рухала коловороток туди, де була більша вага вилки. Це створювало незручності під час снування ниток.

В Закотах майстри на вилці ставили в ряд по 11-12 металевих гачків. На Славутчині зустрічалися в коловоротах вилки, у яких було по 8-10 гачків. Кількість гачків залежала від довжини вилки. З двох сторін в шпулю вставлялися вирізані з товстої шкіри кільця. Робилося це для того, щоб під час обертання шпуля на шпулярі не "калатала" (билася).

На коловоротку окремо стояв стояк кружілковий, в отвір торця якого прилаштовували "пряслице" з "кружілкою". "Кружілка" – палиця довільної довжини, вставлена в пряслице. На кружілку накладався жмут конопляних, лляних волокон чи вовни, обмотувався тканиною або газетою (папером) і обв'язувався шнуром.

Коловороток приводився в рух за допомогою "качалки", "спода", "козачка" та шнура.

Між двома ніжками коловоротка кріпилася рухома "качалка", до якої горизонтально кріпився "спід". Кінець "спода" тонкою мотузкою був з'єднаний з "козачком", одягненим протилежним кінцем на гачок вісі колеса. Під час сукання ниток жінка однією ногою нажимала на "спід", який рухався вниз-вгору і так само рухався "козачок", надаючи колесові обертів.

На колесо і ведуче коліщатко "візка" накладався шнур, зсуканий з 14 тонких конопляних ниток. Під час обертання колеса обертався "візок" з шпулею, на яку намотувалася скручена нитка.

Вісь колеса, кінці шпуляра, з'єднання "качалки" під час роботи змащували несолоним смальцем з свинячих кишок. Дерев'яні "шрюба" (гвинта) та "мутерку" змащували тільки милом.

Одним із осередків, де масово виготовлялися коловоротки, було польсько-українське село Закіт теперішнього Острозького району, з 1921 по 1939 роки – прикордонне село з боку Польщі.

За часів Польщі в селі було 74-76 хат, з яких у 13 жили українські сім'ї. В кінці липня 1943 року всі польські хати в селі були спалені загонами УПА, а ті мешканці, які не встигли втекти, були розстріляні. З 1939 року село, а тепер хутір із 4 хат, стоїть на межі трьох областей – Рівненської, Хмельницької та Тернопільської.

У навколишніх селах люди жартома говорять, що коли на Закотах співають півні, то їх чути в трьох областях.

За Польщі майже в кожній хаті був майстер-коваль, стельмах, столяр, швець, кравець або майстер з виготовлення коловоротків. З плином часу прізвища багатьох майстрів забулися. За неповними даними, коловоротки в Закоті виготовляли: Бочковський, Гурський, Живуцький Степан, Живуцький Іван, Живуцький Стротон, Жуковський, Майборський Бонек, Капустінський, Ольшевський.

Коловоротки майстри збували на базарі в містечку Шумськ. Їх возили кіньми, або несли на плечах. Часто їх виготовляли на замовлення жителів навколишніх ближніх і дальніх сіл: Вілія, Теремне, Ходаки, Сураж, Новородчиці, Переморівка, Ляхів (тепер Кутянка), Болотківці та інші.

На базарі до майстрів підходили жителі з далеких сіл і замовляли коловоротки. Це були люди з околиць міста Крем'янця, містечка Ланівці.

Щоб виготовити один коловороток майстру доводилось працювати 5-7 днів. Коли йому допомагали дорослі діти, то за тиждень можна було зробити 2-3 коловоротки.

Коловоротки, за згодою сторін, продавалися за гроші або мінялися за зерно. За часів польської влади, коловороток, виготовлений з деревини ясена чи дуба, коштував 12 злотих або 100 кг пшениці чи 120 кг жита. Березові лаковані продавалися по 11 злотих, а нелаковані – за 10. За коловороток з деревини берези, вільхи, липи давали 80 кг пшениці, 100 кг жита або 10 злотих.

Попит на коловоротки завжди був сталим. Крім виготовлення нових, майстрам часто доводилося ремонтувати старі.

У роки Другої світової війни майстри часто возили свої вироби в м. Острог, де вони були дорожчі, ніж у Шумську. Здебільшого в ті часи їх міняли на зерно.

В селі Закоти, після його спалення, залишилися тільки українські хати. Сьогодні їх чотири, одна стоїть пусткою. Із корінних мешканців залишився лише Живуцький Іван Степанович, 1929 р.н. (фактично 1928 р.), який навчився виготовляти коловоротки у свого батька. Після війни рідний дядько Івана Живуцького, Стратон, продав йому свій токарний верстат. Іван робив коловоротки до середини XX століття, але здебільшого їх ремонтував – клеїв колеса, точив шпулі, вирізав вилки.

Після служби в армії і навчання в Москві привіз у с. Закіт корінну москвичку Олену. Донині ця жінка на коловоротку, виготовленому її чоловіком, з власної вовни пряде нитки і в'яже з них теплі шкарпетки, які охоче купують мешканці з сусідніх сіл.

Зараз на кухні Івана Степановича біля одного вікна стоїть токарний верстат, а біля другого – столярний. Правда, ці знаряддя є скоріше декорацією інтер'єру хати, ніж знаряддями праці. Попиту на коловоротки вже давно немає, і цей промисел уже відійшов в історію.

Література

1. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. – М.: Мысль, 1988. – С.80.

2. Чернюк В. Трипільська цивілізація у спадщині України. Трипілля – вікно у початок історі. – К.: Просвіта, 2003. – С.29. Охріменко Г. Населення Волині в праісторичні часи. – Луцьк, 2004. – С. 68-74.

3. Малинова Р., Малина Я. Прыжок в прошлое. – С. 81. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996. – С.93.

4. Спогади Живуцького Івана Степановича, 1929 р.н., хутір Закіт Вілійської сільської ради Острозького району Рівненської області. Записані 14 квітня 2005 р. Романчуком О.М. //Архів автора; спогади Бульбінського Бориса Івановича, 1931 р.н., уродженця с. Вілія, записані 2001 року //Архів автора; спогади Захаревича Василя Олександровича, 1929 р.н., уродженця с. Закіт, записані 24 січня 2004 року //Архів автора.

Тамара Садовнік, м.Луцьк,
провідний науковий співробітник відділу
давньої історії Волинського краєзавчого музею

КАЧИНСЬКИЙ СКАРБ – ГОРДІСТЬ ВОЛИНІ

Напередодні адміністративно-територіальної реформи кожна з 25 областей України намагається довести свою унікальність, причетність до історичних процесів. Волинь – Волинська область – не є винятком.

Так, у січні 1429 року в Луцьку на пропозицію імператора Священної Римської імперії відбувся з'їзд монархів європейських країн. У далекому XV столітті Луцьк – столиця Волині – задекларував свою причетність до Європи.[1]

Якщо звернемося до більш раннього, давньоруського періоду, то на Волині (Волинська обл.), існувало літописне місто Волинь, яке дало назву одному зі слов'янських племен. IV-V ст. від Різдва Христового, у так званий пізньоримський час, на Волині жили готи – одне з германських племен.[2] Все це свідчить про важливе місце Волині на історичній карті України.

Серед пам'яток Волині пізньоримського часу цінними є скарби, які належали готським племенам. Вони датуються IV-V ст. і мають велику майнову вартість. На території області скарби знайдено в селах Ласків Володимир-Волинського, Борочиче і Брани Горохівського, Качин Камінь-Каширського районів. Картографія цих пам'яток свідчить, що всі вони належать до однієї епохи, більш-менш синхронні в часі (V ст.) і складають певні територіальні групи.

В експозиції відділу давньої історії Волинського краєзнавчого музею експонується скарб із села Качин Камінь-Каширського району на Волині, який належить одному з готських племен.

Перед тим, як атрибутувати скарб – цінне джерело для наукової реконструкції Волині, зупинюсь на загальній характеристиці того періоду.

У IV-V ст. на території Волинської області проживали носії вельбарської культури, пам'ятки якої репрезентовані поселеннями та могильниками в Любомлі. Баєві під Луцьком.

Дослідники цього періоду (Ю.Кухаренко, В.Петров, О.Амброз, Д.Козак) говорять про тісний зв'язок вельбарських племен з готами – одним із східногерманських племен. Хороші

кліматичні умови, родючі землі, лісові масиви, багато озер, річок створили сприятливі умови для господарської діяльності, розвитку готських племен. Готські племена розміщувалися на Волині окремими територіальними групами на терені сучасних Володимир-Волинського і Луцького районів Горохівщини.

Жителі готських поселень займались землеробством і скотарством, окрім того, розвивались ремесла – ткацтво, костерізне, ювелірне. Проте найбільші прибутки приносила військова справа, про що свідчать скарби речей, які належали воєначальникам. Основним джерелом накопичення скарбів були військові походи готів, яких вербували на службу до знаті в Римську імперію.

Цікаво, що всі вищеназвані скарби були закопані в землю в один і той же час і не підібрані власниками, що свідчить про критичну для готів ситуацію на Волині в XV ст.

В „Готиці" , одній із основних праць з історії готів, автор Йордан (661) основною причиною збереження скарбів називає війну між готами і слов'янами, яка йшла з перемінним успіхом, одначе закінчилась поразкою слов'ян, після чого їхнього вождя Божа було розіп'ято на хресті, як раба. Але це не було результатом закінчення війни. Якимось чином (?) слов'яни в V ст. заселяють всю територію Правобережної України, а готи поступово зникають.

Скарб у с. Качин Камінь-Каширського району було випадково знайдено в 1961 році під час копання силосної ями в горщику, перевернутому догори дном. При спробі його підняти горщик розбився на п'ятнадцять фрагментів. Скарб передали у Волинський краєзнавчий музей.

Він датований 420-430 роками н.е. і виготовлений у майстернях Римської імперії – Північної Італії, Рейну, складається зі срібних речей – жіночих прикрас, предметів кінської упряжі, зливку срібла, бурштинової намистини.[3]

Унікальність кожної речі підсилюється гармонійним поєднанням елементів орнаменту, функціональністю й високою естетикою. Речі виконані зі срібла 700, 860, 875 і 916 проб, залежно від вмісту лігатури.

Подємо опис предметів:

А-1. Фібула дволастівчата сірого кольору. Складається з двох пластин, верхня – еліпсоподібної, нижня – ромбоподібної форми. Пластини з'єднані між собою дужкою, яка з двох сторін прикрашена різьбленим шнуром. Верхня пластина фібули увінчана гвіздком-голівкою з різьбою. З внутрішнього боку фібула має залишки елементів кріплення. Фібула виконувала роль жіночої прикраси. Жіночі прикраси з скарбу Качина мають аналоги серед речей, які належали готам Італії, Іспанії, Криму.

А-2. Вудила кінські сірого кольору. Складаються з двох великих кілець, скріплених дужкою-шнуром, яка кріпилась до великих кілець малими кільцями. До кожного з великих кілець прикріплено по дві пластини, поверхня яких розділена трьома парами маленьких гвіздків з круглими голівками. Пластини вкриті орнаментом у вигляді кілець, ромбів, крапочок, риб'ячої луски, виконаним у стилі пунсонної техніки.

Дужка – шарнір вудила роламана на дві частини. Вудила, як і предмети кінської упряжі, мають аналоги, відомі з багатьох могил на території Румунії, Угорщини, Польщі.

А-3/1. Бляшка, прикраса до кінської збруї, жовтого кольору. Складається з двох пластинок якореподібної форми, з'єднаних між собою кільцями. Краї пластинок відлиті у формі метеликів. Верхня пластина має два круглі отвори і один гвіздок. Обидві пластинки прикрашені геометричним орнаментом у вигляді кілець, перевернутих трикутників, насічок. Орнамент виконаний у стилі пунсонної техніки. Бляшки – предмети кінської упряжі – мають багато аналогів і відомі з багатьох могил Румунії, Угорщини, Польщі.

А-3/2. Бляшка, прикраса до кінської збруї, жовтого кольору. Складається з двох пластинок якореподібної форми, з'єднаних між собою кільцем. Обидва краї пластинок відлиті у формі метеликів. Верхня пластинка має два невеликих отвори. Бляшка покрита геометричним орнаментом у вигляді трикутників, насічок, кілець, виконаним у стилі пунсонної техніки.

А – 4/1. Бляшка, прикраса до кінської збруї, жовтого кольору. Верхня частина бляшки прямокутної форми з двома круглими отворами, нижня – якореподібної форми. Вся поверхня бляшки покрита орнаментом у вигляді рибячої луски.

А – 42. Бляшка, прикраса до кінської збруї, жовтого кольору. Верхня частина бляшки прямокутна з двома гвіздками. що мають круглі голівки, нижня – якореподібної форми. Вся поверхня бляшки покрита орнаментом у вигляді риб'ячої луски.

А – 5. Фібула дволастівчата сірого кольору. Складається з двох пластин, з'єднаних між собою дужкою. Верхня пластина має еліпсоподібну форму, до неї прикріплена прикраса прямокутної форми з трьома гвіздками з круглими голівками з різьбою. На верхній пластині дужка знаходиться в обрамленні шнура, прикрашеного різьбою. Нижня пластина фібули має ромбовидну форму. На полях пластин прокреслені лінії утворюють стилізовані еліпс і ромб. Дужка фібули поламана, у результаті чого вона розділена на дві частини. Фібула виконувала роль жіночої прикраси. Аналоги зустрічаються серед речей, які належали готам Італії, Іспанії, Криму.

А-6. Зливок срібла продовгуватої форми сірого кольору. Один бік зливку плоский, другий – опуклий. Обидва кінці зливка заокруглені. Зливок, очевидно, є фрагментом невідомого предмета, оскільки на плоскому боці є залишки елементів кріплення.

А-7. Фрагмент верхньої частини фібули. Складається з двох прямокутних, зазубрених по краях пластинок, з`єднаних під прямим кутом. На кожній пластинці розміщені по дві круглі пластинки з різьбою. Фрагмент частково покритий патиною.

А-8. Голка до фібули сірого кольору, продовгуватої форми. Один кінець голки загострений, другий – закінчується спіраллю з восьми витків, розділених на чотири попарно і з дужкою.

А -9. Пряжка жіноча. Складається з двох частин – прямокутного щитка жовтого кольору і овального круга з дужкою сірого кольору. Щиток складається з двох пластин, скріплених двома гвіздками (два відсутні) і прикріплених до овала двома виступами у форми кілець.

Дужка виступає за овал. На обох кінцях дужки є орнамент у вигляді рельєфних борозен. На поверхні щита нанесені три чорні смуги у вигляді літери „Ш". Щиток прикрашений орнаментом у вигляді насічок, розміщених під кутом, кілець, виконаних у стилі пунсонної техніки.

Аналоги зустрічаються серед речей. які належали готам Італії, Іспанії, Криму.

А-11. Пряжка сірого кольору. Складається з рамки овальної форми й дужки, на якій розміщені три гвіздки. Двома крючками дужка кріпиться до рамки.

А-12. Бляшка, прикраса до кінської збруї, дванадцятилопастева, круглої форми, жовтого кольору. В центрі бляшки знаходиться круглий виступ з чотирма гвіздками по краях. Бляшка має чотири еліпсоподібні отвори. Поле прикраси покрите орнаментом у вигляді насічок, кілець, крапочок, виготовленим у пунсонній техніці. З внутрішнього боку бляшки є залишки елементів кріплення. Аналоги зустрічаються при розкопках багатьох могил на теренах Румунії, Угорщини, Польші, які належали готам.

А-13. Сережка жіноча круглої форми, виготовлена з дроту, круглого в поперечному січенні. Товщина дроту нерівномірна, звужується на кінцях.

А-14. Намистина бурштинова жовтого кольору, неправильної круглої форми. Посередині має отвір для нанизування. Виконувала роль прикраси.

А-15. Глечик глиняний коричневого кольору, товстостінний, ліпний, глина з домішками. Горщик виконував роль схованки скарбу, знайденого в с.Качин Камінь-Каширського району Волинської області. Був перевернутий догори дном, потім розпався на п'ятнадять окремих фрагментів.

Качинський скарб – коштовна перлина Волині, окраса Волинського краєзнавчого музею, тож, недаремно свого часу музей отримав запрошення на експонування його на виставці „Історія готів" у Німеччині для більш повної реконструкції V ст. від Різдва Христового.

Додаток

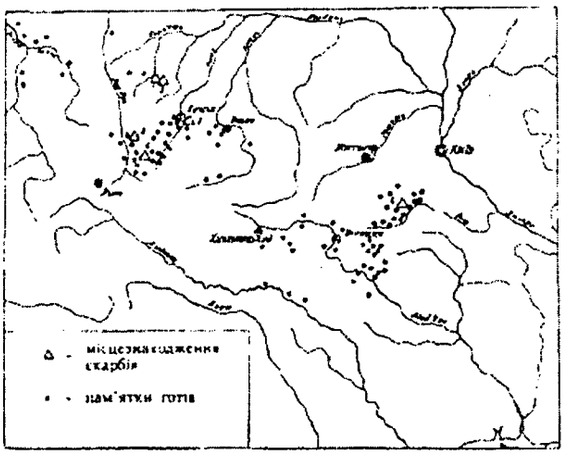

Картосхема скарбів та пам'яток вельбарської культури на Волині: 1 - Качин; 2 - Сушно; 3 - Ласки; 4 - Брани-Борочичі; 5 - Вигадана; 6 - Верхівня.

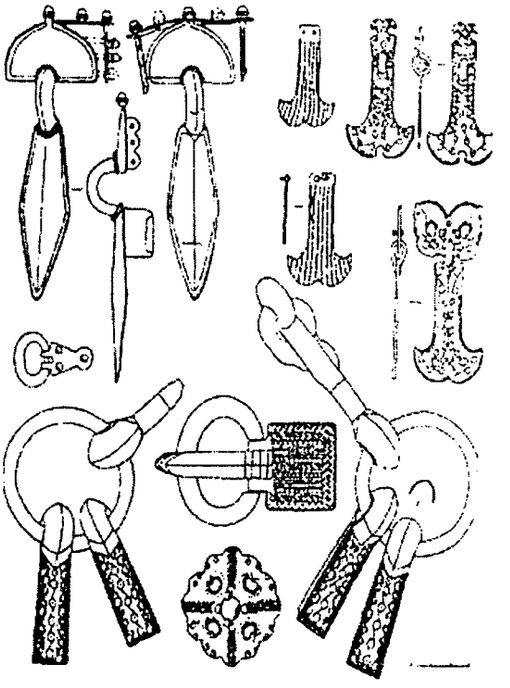

Речі зі скарбу, знайденого в Качині.

Література

1.Т Садовнік, О.Бірюліна, В.Баран. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку. – Луцьк, 2005. – С.12-13.

2. Козак Д. Культурно-історичне інтерпретація скарбів Волині рубежу IV-V століть // Археологія. – 1985. – №4. – С.56-63.

3. Козак Д. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя // Збірник "Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в першому тисячолітті н.е." Київ-Львів, 1999. – С.216-225.

4.Садовнік Т. Науково-уніфікований паспорт ВКМ, №16496. – Луцьк, 2004.

Свирида Р., м.Київ

ПАМ'ЯТКИ ПОЛІСЬКОЇ ДАВНИНИ "ВЕЛИКОЇ ВОЛИНІ"

Під час інтенсивного формування експозиції „Полісся" в Музеї народної архітектури та побуту України в 70-х роках нами були проведені численні наукові експедиції в пошуках пам'яток народної культури Поліського регіону. Окрім загального масиву архаїчних явищ, на які багате Правобережне Полісся, вражали дивом уцілілі від часу і суспільних руйнацій унікальні пам'ятки, позначені незбагненною давниною, у яких відкривається світ народних вірувань, пам'ять про певні етапи розвитку народного світогляду. Інформацію про них подаємо до наукового обігу за матеріалами експедицій Р.Свириди та С.Верговського.

Цар-дерево, святе дерево, святий дуб. Ще з літописних джерел відоме поклоніння наших пращурів святим деревам, священним гаям, як це було поширено і в культурних традиціях інших народів, зокрема в Азії; на Кавказі можна побачити дерева, гілки яких

перев'язані вузькими смужками тканин. В Україні ще живі спогади про існування святих дерев не лише на Поліссі, а й в інших регіонах. Переважно це старезні дуби, сосни, рідше явір, липа, береза, що відомі в українському й слов'янському фольклорі. В народних уявленнях дерево, як і кожна рослина, є досконалою природною структурою і вважається священним. Тому в народній культурі поширене моделювання рослини чи її структур з духовною метою, введення цього високого рівня святості в культуру, середовище буття людини, обряди, звичаї, витвори людських рук. Це, скажімо, **квітка** обрядова (жнивна, маковійна, будівельна, в хрестильних обрядах), **квітка,** позначена священними знаками шиття на рушнику, сорочці, мальована на глиняному посуді, на стіні, на церковному хресті тощо. Рослини, дерева, наділені особливо високим рівнем духовності-святості, стають об'єктами пошанування в ритуалах, святими деревами чи цар-деревами. Зі святими деревами пов'язані легенди про об'явлення на них ікон, на честь такої події поряд із деревом будували християнську каплицю, ставили хрест. Святим вважалось дерево, що росло біля святого джерела. Таким деревом вважали березу, що росла при березі річки у Клесові. З-під неї било джерело, у 17 ст. поблизу побудували каплицю. У другій половині 20-го століття на місті джерела була замулена ковбаня, в якій виднілись залишки корчика святої берези. А святе місце, де стояла в аварійному стані каплиця, було переділене для садибної забудови. Поруйнована каплиця, яка мала замість хреста **антропоморфне навершя – Предка-Діда**, переміщена до Києва, і стала унікальною пам'яткою Музею народної архітектури та побуту України.

У 70-х роках у с. Вежиця на Рівненщині ми бачили таке **цар-дерево** у всій його величі, сповнене обрядової ролі (іл.4). Це велична сосна, що зросла на роздоллі, подібна до трійці-трисвічника. З одного могутнього стовбура випростались три сосни і розрослися широким гіллям зі своїми розлогими кронами. Давніше дерево було огороджене. На кілька метрів висоти, скільки сягали людські руки, всі її стовбури густо обіпнуті „оброками", подібно до фігур-хрестів. Це домоткані орнаментовані рушники, фартухи, полотнища тканин. Политі дощами, обвіяні вітрами, випалені сонцем, вони поволі зотлівали, їх не знімали, поверх щораз навішувались нові й нові. Маючи життєві проблеми, людина зверталась до Цар-дерева як до святителя, до своєрідного природного храму з молитвами-проханнями, виконуючи обряд оброків з вірою, що через потужний духовний зв'язок дерева зі Світом її прохання перейдуть у світове духовне поле. Принесені до дерева тканини є своєрідною клятвою, освяченням прохання. Вони підвищують рівень святості ритуалу, додаючи частку святості, сотвореної людиною у тканинах, священному цар-дереву для входження її через священне дерево в потужні духовні зони святості Світу разом з проханням. На поч. 20 ст. поблизу сосни на відзнаку об'явлення ікони поставили невелику капличку, рублену з різаних соснових брусів. Про існування **святого дерева** і подібної легенди згадували старожили в сусідньому Старому селі, там також стояла капличка біля **святого** дерева. Чорнобильські переселенці з с. Звіздаль Народицького р-ну оповідали, що **„святий дуб** був у Ступищах, на тому дубі ікона об'явилась, і згодом побудували церкву на тому місці" і „на Панній долині ріс **цар-дуб,** вельми велика товщина. Ріс посеред поля, кругом нього хвойнячок".

Реліктові знаки. В етнічній спадщині, окрім усталеного писемного позначення літерами алфавіту, залишились звичаї позначення традиційними геометричними прототипами літер – знаками-моделями матеріальних структур як структур священного духовного поля, як святителів не лише в орнаментах з сакральною метою, але також і з метою інформативною, при цьому факти-інформації освячувалися. Про це свідчать пам'ятки, які в давнину були масовими, а нині – переважно рідкісні музейні експонати чи їх світлини. Так, реліктовими знаками позначені поліські давні борті, обліковими карбами – кийки-друки. Один такий **карбований кийок – „друк"**(іл. 3) зберіг житель с.Тишиця Березнівського р-ну Савончук Яків, його батько ще на поч. 20-го століття був „зборчиком" податків за землю. Проте смислу системи позначок із хрестиків, скісних половинок син не знав, пояснив лише те, що на одному боці кийка позначки на одну вулицю, а на другому – на іншу.

Бортні знаки. Їх робили на довжі – зовнішній дошці, якою закривали поздовжній виріз збоку борті. Традиція поширена з тих часів, коли борті довбали в живих деревах, кілька таких дерев нам доводилося бачити на Рівненському Поліссі (іл.16). Щоб розрізняти приналежність, кожен власних мав свої знаки і позначав свої борті. З часом борті почали робити в товстих колодах, які потім піднімали великим колесом на високі дерева в лісі, і продовжували ставити позначки. На деяких бортях-колодах довжі мали архаїчні орнаментовані позначки. Одну таку позначену борть з Рівненсько-Житомирського північного пограниччя, виявлену в лісі між селами Познань і Копище, зафіксовано на світлині Верговського С.В. (іл.1). Це складна сосонкова структура, подібна до традиційних сосонково-ромбічних орнаментів, що на землях України вже кілька десятків тисячоліть присутні чи не у всіх археологічних культурах і є чи не основною орнаментальною структурою так званого „геометричного орнаменту" традиційної культури українців. Це система священних знаків. Подібні знаки бачимо у природних структурах листка, пір'їни, мінералів, вони є матеріальними відбитками духовної структури простору Світу, саме ці структури й позначаються на витворах культури. Позначення такими структурами має мету викликання через них духовності світового простору і введення його святості в культуру. Система знаків на борті виконує водночас і функції освячення і позначення ідентифікації власника. Це свідчення етнічної природи таких позначень як етапу генези писемності, коли певна комбінація священних знаків набувала, окрім того, і якогось прагматичного значення, зокрема й у звуковому вираженні, яким означали ці духовні вияви, у даному випадку система була знаком власника борті. Інформації, що позначалися священними знаками, могли використовуватися поліфункціонально: позначати кількість, власника, або ж мати лише сакральну функцію – бути орнаментом, при втраті сакрального смислу вони залишались лише як елементи емоційно-мистецькі, як „прикраси", а зв'язок з сакральною „красою" та з генезою писемності втрачався.

Позначали священними знаками і дерев'яні замки на клунях у селах Ратнівського р-ну (іл.8).

Архаїчні будівлі. У традиційному будівництві Полісся збереглися надзвичайно давні будівельні типи **(курені-стани; зрубні кліті, хати, клуні, хліви, льохи зі зрубними верхами; будівлі зрубні і стовпові з дахами на підсішках-дідках і на сохах; хати без стель та хати з горбатими стелями)**, тут законсервувалися чи не найархаїчніші будівельні конструкції **(в'язання вінців без врубок на кілках в огорожах, куренях (іл. 17, 20), клунях; „бігунового" стовпа на воротні у дверях будівель і воріт до садиби; в'язання дубових огорож-частоколів; в облаштуванні підвалин на стоянах і призьб, вікон і дверей, „плоских" дахів, гребенів-вільчиків (іл. 7), „вітряків" на причілках дахів з моделюванням зооморфних істот, курних глинобитних печей, складних систем жердок-гряд, врубаних у стіни, у традиційному обладнанні курних і напівкурних хат та ін.)**. Дослідження генези й духовного змісту пам'яток розкривають не лише етапи розвитку будівельної культури, а й духовного розвитку людства, розвитку його світоглядних уявлень.

Хата с. Біловіж з виписаною літерами на причілковій стіні зсередини посвятою **1697 року** (іл.23). Належала Павлушенку Івану Євдокимовичу, його батько, 1835 року народження, за свідченнями сина, хату не ставив і не пам'ятав, коли ця хата будувалася. Нині вона експонується в Музеї народної архітектури та побуту НАН України. Будівля складена в зруб із соснових колод „лутичини", в'язаних архаїчними круглими врубками в „чашку" з драчкою у верхній колоді, всередині хати кругляки не протесані. Стеля покладена поздовж з колених товстих дощок на зруби і три поперечні круглі сволоки, середній масивніший протесаний. Випуски сволоків вирізані зубцями по краю як давнє свідчення істотоподібної семіотики, ця традиція поширена і на Житомирсько-Київському Поліссі (іл. 6). У напільній стіні збереглось первісне маленьке вікно без луток – отвір у двох сусідніх вінцях, з пазом для дошки-засувки, інші вікна збільшені, але на стінах біля них збереглися такі ж давні пази для **волокових засувок**. На час виявлення, у 1974 році, хата вже зазнала значних переробок у конструкціях даху, печі, обладнання, але за розповідями власника і

подальшими дослідженнями пам'ятки арх. С.Верговським вдалося відновити її первісні архаїчні ознаки. Так, давніше, за спогадами власника, дах був двосхилим, тримався на двох сохах, закопаних у землю перед причілковою і сінешною стінами, по сохах викладали переклад (сволок, вільчик), на який навішували ключини з закрилинами, облатовували і крили драницями (колотою дошкою). Така конструкція даху застосовувалась і в господарських будівлях: клунях (токах) і хлівах. У цьому селі виявлено варіанти поєднання в одній будівлі **сохи** з **підсошкою**, яку ще називають **"дєдушок"**. Підсошку (підсішок) „запускали трохи в стіну", а в гари підсошки закладали дошки фронтону. Врубували підсошки і в поперечні балки, якщо будівля довга, скажімо, довгий хлів. Ток і хлів з дахами на підсошках кін.19 ст. із с. Біловіж експонуються в музеї.

В обладнанні старих хат с. Біловіж виявлено на покуті оригінальні і традиційні для цього села **свічарники** з держачком, задовбаним, як кілок, у стіну нижче ікони, так що запалена воскова свічка горіла перед образом. На держачок навішували спеціально зітканий короткий рушничок. Такі свічарники вирізали з суцільної деревини, яка мала сучок. З сучка вирізали гніздо для вставляння свічки.

У давньому напівкурному житлі Коростенського р-ну виявлені свідчення різних **етапів сакралізації традиційного покутя**: поступове введення християнських елементів святості до давніх дохристиянських традицій наповнення покутя родинними святощами. Ікони виставляли в ряд на вузеньких поличках, мальованих зубцями, на чільній і причілковій стінах під одним довгим перетканим рушником. Полички сходились у кутку, без покутньої ікони. У „вуглі", де нині, зазвичай, ставлять покутню ікону, рушник звішували трохи вниз петлею. І лише згодом з'являється традиція кутової ікони, та й то не врівень з іконами на стінах, а окремо. Нижче цього ряду на поличці-кутовичку почали ставити ікону, або й пару, під окремим невеликим рушником (іл.14).

Піч на полозах. На Правобережному Поліссі збереглись архаїчні конструкції підпіччя як реліктова пам'ять про той історичний період, коли вогонь ще перевозили. В основі такої конструкції є полози, як у санях, вони встановлені на поперечних підвалинах, на полозах викладався поміст для глинобитного поду печі. Варіанти таких печей виявлено в селах Мульчиці і Половлі в хатах початку 19 ст. У мульчицькій хаті для полозів вибрані надібки з природно загнутими сучками, а в хаті з Половлів полози з довгими загнутими кінцями, як у справжніх санях. На полозах покладені два поперечні бруси, а на бруси – поздовжні плахи глинобитного поду печі. За загнуті кінці полозів закладається широка дошка, яка утримує глинобитний масив передньої частини поду – припічка. Піч із с. Мульчиці зберегла архаїчну конструкцію кутового опорного **стовпа-діда** для жердки над полом (іл. 9).

Крім того, у хаті з с. Мульчиці зафіксовано одразу кілька різновидів **архаїчних конструкцій вікон.** У чільній і напільній стінах вікна без луток: отвір вікна вибрано у двох сусідніх вінцях. У передпічне вікно вставлена засклена рама на дві шибки, покутне вікно має дерев'яну засувку, а подібне напільне має аж дві засувки – зовнішню і внутрішню. Певно, це для утеплення зимою, адже це вікно над полом, де спали. Особливості має і „застольне" вікно на причілку. Воно трохи більше, квадратне, з рамою на чотири шибки, з лутками, але на відміну від нині поширених конструкцій зв'язку луток зі стінами, тут паз вибрано не в лутці, а у вінцях стіни.

На Поліссі до наших днів збереглися сліди давньої традиції освітлення житла лучиною з посвітнім (світильним) комином-лушником (для виводу диму) і пристроєм для спалювання лучини. Для комина у стелі вирізали круглий отвір і вставляли високий кайдуб або виплітали з дубців кіш і обліплювали його глиною, а потім білили. Пізніше такі комини замінили обмащеним глиною полотняним рукавом на обручах, який можна було скрутити й підвісити на кілок у стіні, щоб не заважав. Для спалювання лучини до лушника підвішували ковані гратки – „залізо", давніше для цього ставили проти комина колоду, змащену зверху товсто глиною або великий окоренок з череп'яною посудиною. На Волинському Поліссі, за спогадами старожилів, лучину спалювали на дерев'яній лопаті,

держак якої врубували в стіну проти комина. Всі ці варіанти відтворені в музейній експозиції(іл 9,11, 19). З посвітом пов'язані прадавні вірування в духів предків: на поминальні „Діди" поліська родина сідала вечеряти ритуальними варениками під світильним комином.

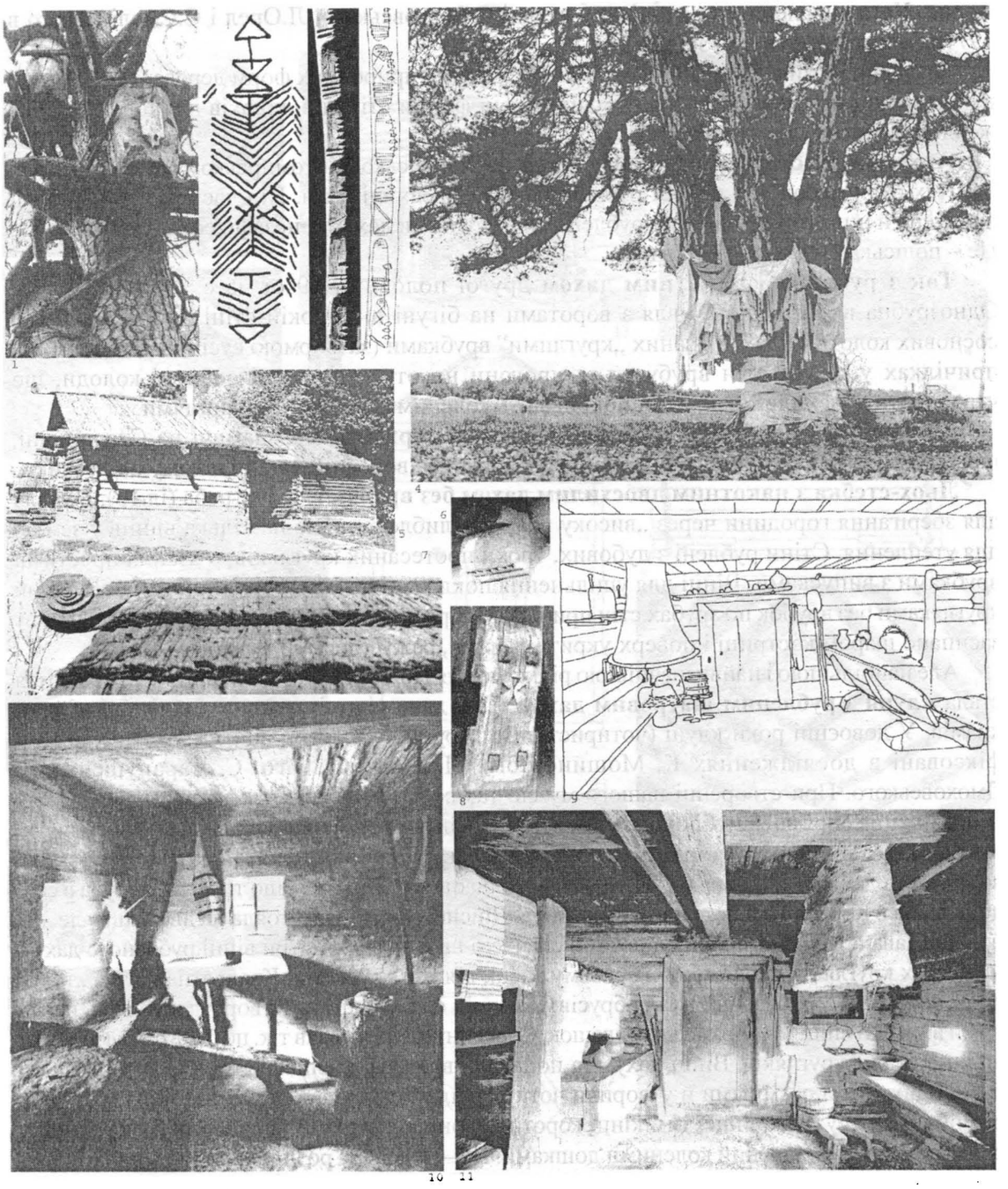

ІЛЮСТРАЦІЇ: 1.Борті, зокрема із знаками на довжі, у лісі між селами Копище і Познань. 2. Знаки на довжі. 3. Фрагмент карбованого "друка" та прориси знаків, с.Тишиця. 4. Цар-дерево, с.Вежиця. 5. Хата з кліттю, з'єднані дахом і напільною стіною , сс.Серники, Дроздин, МНАП. 6. Випуск поздовжнього сволока в хаті з с.Бехи.7. Вільчик хати,с.Рудня Хочинська. 8. Замок у клуні, с.Сільце Гірницьке. 9. Інтер'єр хати поч.19ст.,с.Мульчиці, МНАП. 10. Інтер'єр хати 19 ст.,с.Блажове, МНАП. 11. Інтер'єр хати 18ст.,с. Гажин, МНАП.

У хаті з с. Блажове (Рівненщина) зберігся давній кайдуб-посвіт і весь комплекс оригінального давнього обладнання: піч, піл, жердка над полом, лава, через малі розміри хати лава стояла лише вздовж чільної стіни, а під причілковою стіною перед вікном – рідкісний **тип нерухомого стола**: стільниця з невеликої товстої колотої дошки покладена на вкопаний розсішок і стовп. Тут також стаціонарно між столом і полом були встановлені жорна. Хата виявлена експедицією у складі С.Верговського, Л.Орел і С.Смолінського в 1971р., експонується в музеї (іл. 10).

Прадавні і стійкі традиції застосування зручних природних форм дерева – **„надібків"** в обладнанні поліського житла. Це дивовижні форми стільців, крюків для підвішування жердок, колисок, вірьовок тощо.

Архаїчні конструкції дахів. Як відомо, на Рівненсько-Житомирському Поліссі в хатах і клітях були масово поширені рублені накотні двосхилі дахи. Під час експедицій нами виявлено й інші типи будівель з рубленими накотними дахами, незафіксовані в літературі. Це – поліська клуня-ток і хлівчик.

Ток з рубленим накотним дахом другої половини 19 ст. із с. Озерни (іл.13). Однозрубна видовжена будівля з воротами на бігуні в широкій стіні. Стіни рублені з соснових колотих плах, в'язаних „круглими" врубками (за формою сусіднього вінця). На причілках у плахи стін врубуються прогони накоту – нетовсті соснові колоди, що утворюють двосхилий дах, який покривають колеными дошками-драницями.

„Хльов" на поросята **зі зрубним накотним верхом** в с. Оздамичі на Столінщині, поч. 20 ст. (іл.12). У причілковій стіні двоє воріт на „воротні", закріпленому на дубчику.

Льох-стебка з накотним двосхилим дахом без врубок із с. Нетреба (іл.15). Будівля для зберігання городини через „високу воду" заглиблена лише на кілька вінців у землю для утеплення. Стіни рублені з дубових, трохи протесаних кругляків, в'язаних простими врубками з випусками. Вінці для ущільнення покладені на мох. Накотний дах укладений кругляками без врубок по зрубах стін причілків, обрізаних за формою опуклого даху. Накот засипано шаром костриці і поверх укрито шаром „ражу"(дерну).

Але найбільшою і найвизначнішою рідкістю для Полісся другої половини 20-го століття стала **клуня з рубленим шатровим дахом**. Такі дахи відомі як прототипи традиційних храмів. У довоєнні роки клуні (чотиристінні і „круглі" – шестигранні) з такими верхами фіксовані в дослідженнях К. Мошинського, П. Жолтовського, С. Таранушенка, З. Дмоховського. При створенні нашого музею таких будівель виявити не вдавалось. Після тривалих цілеспрямованих пошуків натрапили на інформацію про існування таких клунь у с. Кишин. На колишніх хуторах села збереглось багато зрубних токів, але, як виявилось, всі вони були з дахами на кроквах. Та все ж нам пощастило дізнатися, що така клуня була в селі донедавна в Корнійчука, вже напіврозвалена. Дійсно, така клуня стояла на дворищі, але дах її давно завалився, вінці різної довжини складені на купу. Проте три вінці рубленого даху з масивних кругляків ще лежали на своєму місці, в'язані врубками. Квадратна клітка „току" рублена з соснових колених плах і брусів. На одній стіні влаштовані ворота на бігуні, перед ними випуски вінців утворювали піддашок. Середину клуні займав тік, по боках – засторонки на помостах з кругляків. Вінці даху, що попадали вниз, за дослідженнями С.Верговського були підібрані за розмірами й утворили чотирисхилий шатровий дах, в'язаний з кругляків різного діаметру: чим вище, тим кінці коротші і тонші, а верхній вінець зовсім невеликий, близько метра, закладений колеными дошками. Це – подок. За розповідями власника, схили даху прямо по кругляках крили колеными дошками-драницями, а на подок накладали цілу копицю вишію – болотної перестояної трави, яка в покрівлі довговічна і не пропускає воду. Поверх вишію накладали парами півзи – молоді берізки, зв'язані верхніми гілками, як це ще можна було бачити на дахах старих будівель. Ця пам'ятка стала експонатом музею і є оригінальним документальним підтвердженням етнічного походження основного для України типу банного храму з шатровими зрубними верхами як унікального і неповторного за своїми сакрально-мистецькими ознаками (іл 18).

Повал, повалиш – стеля на Волинському Поліссі. Укладається з таких же товстих плах, як на стінах, без утеплення. Архаїчна назва і конструкція такої стелі дозволяють визначити тип давньоруської повалуші. Це будівля зі стелею-повалом, на відміну від гридниці, у якій визначальним були **гряди** – врубані в стіни товсті жердки з брусів або протесаних кругляків, як це було поширено в давніх хатах Волинського й Правобережного Полісся.

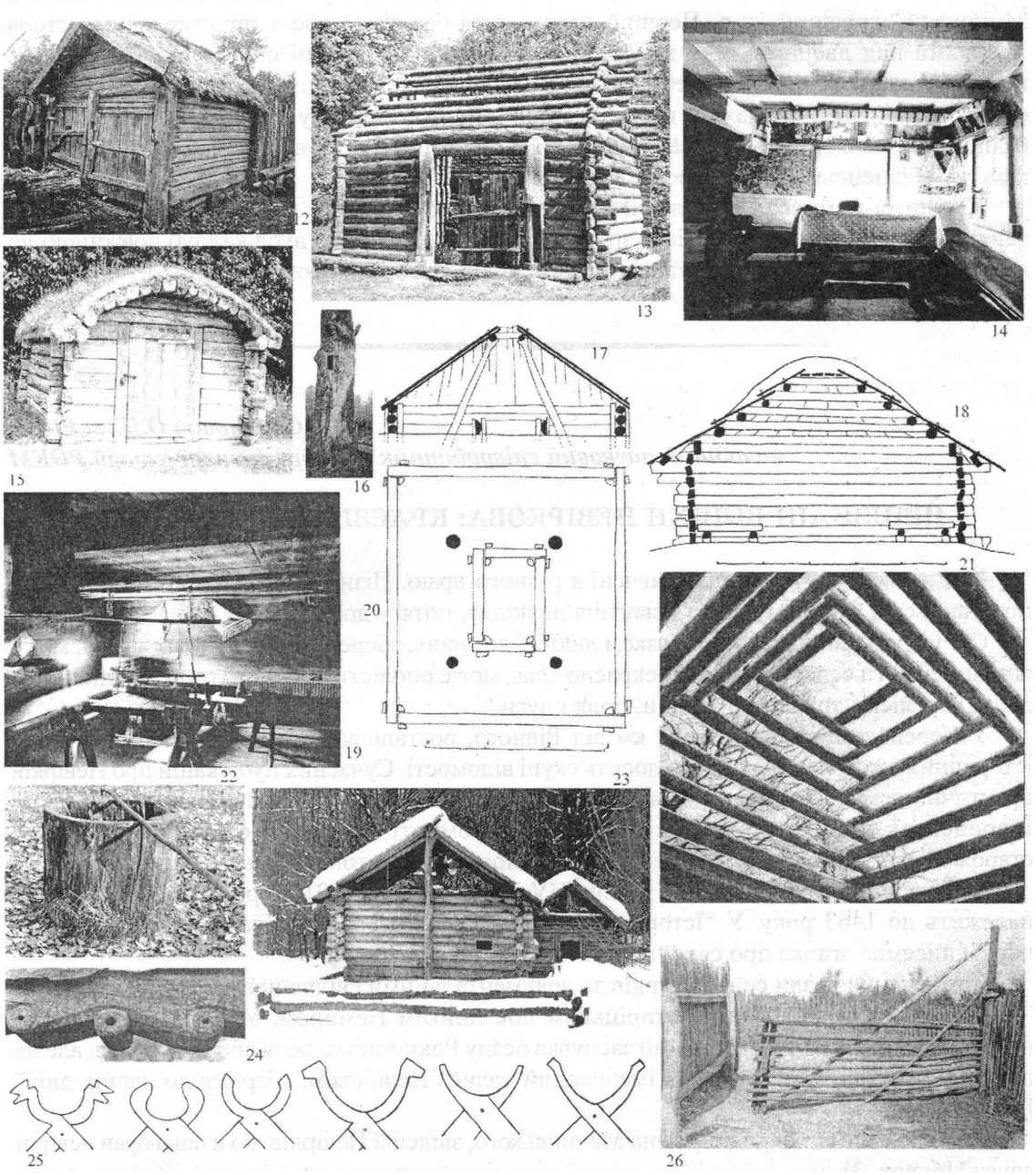

ІЛЮСТРАЦІЇ (продовження):12."Хльов" кін.19 ст., с.Оздамичі. 13.Ток (клуня), с.Озеряни, МНАП. 14.Інтер'єр хати, с. Дідковичі. 15.Льох поч. 20 ст.,с.Нетреба, МНАП. 16.Борть у дереві, с.Велимче. 17.Курінь, с.Корошине,МНАП. 18.Ток (клуня),с.Кишин, МНАП. 19.Інтер'єр хати окружного двору 19 ст., с.Солов'ї, МНАП. 20. Курінь, с.Корошине, МНАП. 21.Рубленний шатровий дах току, 19 ст., с.Кишин. 22.Кайдуб криниці, с.Михайлівка. 23.Хата, с.Біловіж. 24.Фрагмент брами, с.Берестовець. 25. "Вітряки" на дахах: с. Почепів; с.Седлище; с.Комарове; с.Велика Глуша; с.Гірники; с.Самари . 26. Ворота, с.Познань.

Вітрові дошки „вітряки". Для утримування солом'яної покрівлі від вітру закладаються дві дошки по краях двосхилого даху так, що вгорі на причілку вони перехрещуються і вивершуються зооморфними вирізами: рогами, кониками, птахами (іл. 25).

На Поліссі зафіксовані етапи розвитку планування житла від однодільного до багатодільного в один ряд і об'єднання господарських приміщень навколо житла в замкнутий окружний двір. Перший етап – хата без сіней або з приставленими сторч жердками над дверима, як у курені, що утворюють своєрідні сіни, однодільна хата і поставлена напроти дверей стебка або кліть, у дводільному житлі до хати прибудовуються сіни з окремим нижчим дахом і наступні етапи тридільного планування – між однодільними будівлями з'являється з'єднувальний дах і задня стіна (іл. 5), або виокремлення в сінях комори (Рівненсько-Житомирське Полісся).

Криниця-кайдуб. На Поліссі, крім звичайних рублених криниць, були криниці з кайдуба: при високій воді замість зрубу вставляли довбаний з дуба кайдуб довжиною до двох метрів, над землею виступав до 90 см, відро витягали ключкою (іл. 22).

Семенович О.Л., м.Рівне,
молодший науковий співробітник сектору давньої історії РОКМ

НЕПІЗНАНІ ШЛЯХИ НЕВІРКОВА: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Краєзнавство – наука про вивчення рідного краю. Пізнання краю в кожної людини починається в ранньому віці з освоєння довкілля, потягу до знань.

С. Рудницький писав, що зразком любові до знань, збереженої упродовж життя, може й повинен бути селянин, який прекрасно знає, може оповісти про рідні гори і долини, про ліси і переліски, шляхи і стежини, поля і луги...

У Корецькому районі, за 52 км від Рівного, розташоване село Невірків, про яке в історичних джерелах знаходимо досить скупі відомості. Сучасних публікацій про Невірків практично немає. Проаналізувавши інформацію в літературі, а також Державному архіві Рівненської області, зібравши краєзнавчі відомості про село, спілкуючись з його старожилами, авторка дослідила історію Невіркова від витоків до сьогодення.

За "Словником української мови XIV-XV століть"[8;32], перша згадка про село належить до 1463 року. У "Історії міст і сіл УРСР. Ровенська область" вказується, що перша писемна згадка про село датується 1577 роком [2;365].

Походження назви села Невірків за документальними свідченнями має дві версії:

– "село було засноване межиріцьким посадником Немиром. У 1660р. в Невіркові народився пан Рокшинський, який заснував осаду Рокшинська воля або Роксоволя, але ця назва утратилась, зате Невірків, іменований колись Невіровом, зберігся до наших днів" [4;103];

– "селяни знищили родину пана Малинського, звідси й Невірків, бо в пана були невірні слуги" [6; арк. 3].

За народними переказами, назва села Невірків походить від слова "невіри". Старожили села говорять, що колись давно, "ще за панів", люди не вірили панам, їхнім марним обіцянкам. Тому пани прозвали населення "невірами", а саме село – Невірковом.

У 1577 р. село належало князям Корецьким, які платили податок від 4 димів.

У кінці XIX ст. в Невіркові було 92 будинки і 1.380 жителів [10;134]. На 1973р. у селі налічувалося 675 дворів та 2221 чол. населення [3;92]. На даний час в Невіркові 624 двори, проживає 1387 чол.

Площа села становить 2777.30 га [1].

Невірків межує з селами: на заході – Мечево, Вовкушів Гощанського району; на сході – Щекічин, Совпа Корецького району; на півночі – Жорнівка Корецького району; на півдні – Дивень Корецького району.

На кінець XIX ст. в селі розміщувалися католицький костел, початкова школа, 3 млини, гуральня. До села Невірків відносився присілок Невірківська Юридика – 12 домів і 147 жителів [10;134]. У 1864 р. на кошти прихожан була побудована церква Преподобної Параскеви [9;619]. На утримання священика і священнослужителів із царської казни щорічно виділялися кошти на суму 341 рубль. У церкві знаходилися копії метричних книг, "ісповідні" відомості, єпархіальні відомості [12; арк. 264].

На території села в даний час знаходиться дві школи (початкова і загальноосвітня), храм Преподобної Параскеви московського патріархату, на цвинтарі якого в 1896р. похований о. Володимир, а також його дружина Євдокія; бібліотека, відділення зв'язку, лікарська амбулаторія, сільська рада, у підпорядкуванні якої знаходиться село Жорнівка, три крамниці, кафе. Біля храму розташований хрест. Такі ж хрести (фігури) знаходяться на перехрестях вулиць. У селі їх налічується 8. Біля школи є обеліск загиблим у роки Великої Вітчизняної війни односельцям. У лісі встановлена фігура-хрест – пам'ятник воїнам УПА.

На околиці села знаходиться могила, де поховані євреї, знищені німецькими окупантами в роки Другої світової війни. За нею доглядають місцеві жителі. Щороку могилу відвідують люди, котрі в той час залишилися живими завдяки жительці Невіркова, яка допомогла їм сховатися.

На території села є три кладовища. Найстаріші поховання датуються приблизно 1900 роком. "Старі могилки" були відкриті 1946 р., "нові" – у 1992 р. На кладовищі похований священик о.Всеволод, який проводив богослужіння в місцевому храмі до 1998 р. В селі також знаходяться "польські могилки", де ховали польське населення. Могили на польському цвинтарі були зруйновані й пограбовані. На даний час там залишилося лише декілька хрестів.

Найвидатнішою історико-архітектурною пам'яткою села є домініканський костел, побудований у 1807р. власником Невіркова Яном Стецьким на місці старого дерев'яного храму при домініканському монастирі, заснованому наприкінці XVII ст. Про це свідчить напис польською мовою над головним входом до костелу: "С дарів твоїх, Боже, жертвує тобі Ян Стецький, 1807". Архітектурні особливості храму свідчать, що костел збудований у стилі класицизму. Він розташований у центрі села, зараз перебуває в аварійному стані (див фото).

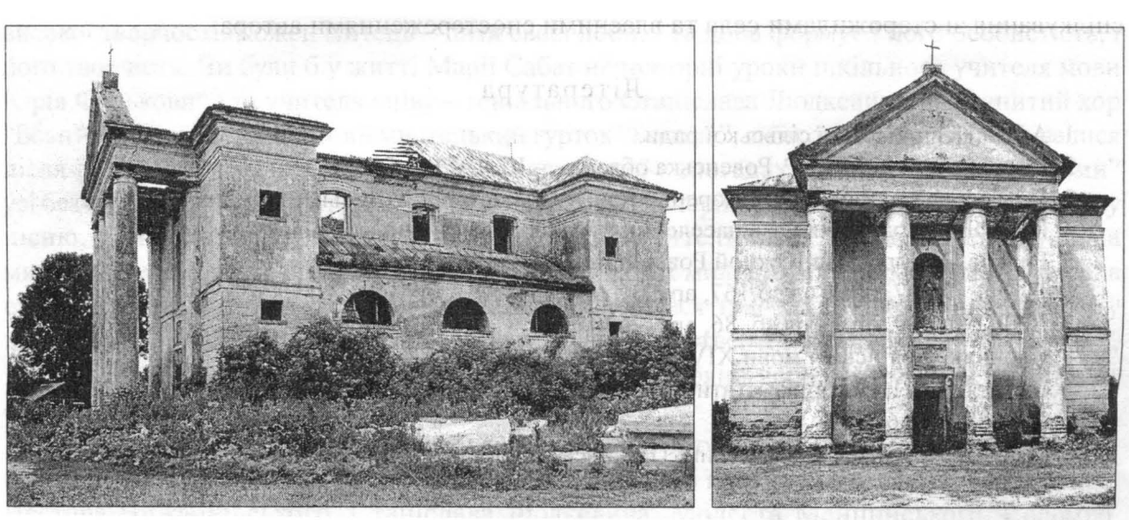

Столярчук Б., м.Рівне,
доцент кафедри музичного фольклору Інституту мистецтв РДГУ

МАРІЯ САБАТ-СВІРСЬКА – СПІВАЧКА, ПЕДАГОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

Пригадую далекий 1964 рік, коли я став студентом Рівненського музичного училища. Окрилений радістю, що потрапив у чарівний світ музики, я потонув у вирі прекрасних мелодій. Саме тут тоді працювали викладачами спеціалісти високого рівня – з великим стажем виконавської та педагогічної роботи.

Марія Володимирівна Сабат-Свірська запам'яталась вже досить літньою жінкою, а з її очей щедро випромінювались тепло і доброта. Була ввічлива зі студентами, уміла прищепити любов до музики, розкривала нам, учням, її секрети.

Марія Сабат-Свірська, викладач музичної школи (училища?). 1950 р., м.Рівне.

Знався з її внуком Юрієм, який трохи пізніше від мене навчався в цьому ж училищі, а згодом наші шляхи перетнулися в чоловічій хоровій капелі Рівненського міського відділу внутрішніх справ, де він співав.

Познайомився ближче з життєвим і творчим шляхом Марії Володимирівни вже тоді, як працював над енциклопедичним довідником "Митці Рівненщини". Тоді й зустрівся з її невісткою, теж співачкою та викладачем Рівненського музичного училища Ларисою Павлівною Ходаківською-Свірською. Вона й запропонувала мені познайомитись з архівом Марії Сабат-Свірської.

І ось гортаю пожовклі від часу аркуші в клітинку, де то ручкою, то олівцем записані спогади про вчителів, у яких вчилася Марія Сабат-Свірська, про колег, друзів, з якими працювала. Зокрема, про концерти Модеста Менцинського, Нестора Нижанківського, Станіслава Людкевича, Соломію Крушельницьку та багатьох інших. Роздивляюся старі фотокартки, окремі з яких на сьогодні є справжніми реліквіями. Багатий неповторний світ, у якому жила, формувалась як творча особистість і творила як співачка. Світ, який для сприйняття нинішнього покоління буде з одного боку дивним, незбагненним й водночас таким неповторно прекрасним.

Спогади співачки неодмінно наштовхують на глибокі роздуми про істинні джерела високої творчості. Кожен митець – дитя своєї доби. І та доба формує і його особистість, і його творчість. Чи були б у житті Марії Сабат неповторні уроки шкільного учителя мови Юрія Федьковича та учителя співу – геніального Станіслава Людкевича, знаменитий хор "Боян" і ні з чим незрівнянний мистецький гурток "Богема", якби описані події відбувалися після 1939 року? Учасники так яскраво змальованої у спогадах Сабат-Свірської "Богеми" усі без винятку – великі патріоти України, закохані в її чарівну мову, в незрівнянну народну пісню, то найвищої культури наша національна інтелігенція, високоінтелектуальна мистецька еліта. Доля більшості з таких непересічних молодих патріотів, котрих описала співачка у своєму нарисі "Богема", очевидно, склалася трагічно. Адже одні загинули у вирі війни, другі були репресовані, треті емігрували, а четверті сховалися за тими масками, яких від них вимагало суспільство, зафарбоване у багряно-червоний колір. Саме тим ці спогади такі важливі для нинішнього покоління.

Марія Сабат-Свірська щаслива тим оточенням, у якому вона сформувалася і творила. Описані нею роки (особливо кінець 30-х) – найкращі в її творчому житті. Її спогади про Нестора Нижанківського, Станіслава Людкевича, Модеста Менцинського, Соломію

Крушельницьку, Мар'яну Лисенко, драматичну актрису Софію Федорцеву та інших відомих – і навіть світової слави – українських митців мають неабияку історичну цінність для істориків культури, студентів, усіх тих, хто цікавиться історією музичного мистецтва. Перед нашим сучасним читачем у спогадах Марії Сабат-Свірської, а також її сестри Софії Федорцевої постає мистецьке оточення Львова у 10-30-х роках минулого століття, у якому формувались, набиралися снаги, творчо зростали відомі згодом в Україні таланти – оперна й камерна співачка та драматична актриса. У спогадах учнів Марії Сабат-Свірської, її сестри, колег постає й образ її самої, талановитої співачки, творче обличчя й яскраво виражену національну самосвідомість якої сформувало це оточення. Перші, ще дитячі виступи на сцені, коли аматорські вечори влаштовувала в рідному селі її мама, і перші, вже свідомі кроки на шляху до покликання, коли Марія Сабат потрапила на одну з репетицій львівського хору "Боян", що збирався двічі на тиждень у приміщенні Музичного інституту імені М. Лисенка, яким керував Станіслав Людкевич. Після прослуховування вона була прийнята у члени хору, а пізніше, перемігши у конкурсі, отримала стипендію "Бояна" для навчання співу у професора Софії Козловської та знаменитого Чеслава Заремби.

А 28 серпня 1926 року вона дебютувала у Львівському театрі (нині оперний) в опереті І. Кальмана "Сільва". А після виступу директор Поморського театру з Томуня Єжи Бояновський запропонував співачці роботу в своєму театрі. І Марія з великим успіхом виконує партії Євдокії в опері "Дочка Єлизара" Галаві, Оскара – у "Бал-маскараді" Дж.Верді, Тамари – в "Демоні" А. Рубінштейна, "Жабуриння", "Акорди" і "Подружжя у двох помешканнях" Володимира Балтаровича з участю Марії Сабат-Свірської з великим успіхом йдуть у Львові, Тернополі, Станіславі (нині Івано-Франківськ). Це співачка детально описує в одному з найкращих своїх нарисів "Богема". Пізніше, вже у радянському Львові, як дізнаємося зі спогадів її сина Зоряна, неповторний голос Марії Сабат-Свірської звучить у музичних радіопередачах на радіо. Вокальний ансамбль з її участю під художнім керівництвом Євгена Козака був одним з найкращих. Марія Сабат-Свірська була першою виконавицею багатьох творів західноукраїнських композиторів. Лишається тільки пожалкувати про те, що не лишилося записів того чудового співу.

Унікальними є спогади Олександри Комаринець про життя Марії Сабат-Свірської та педагогічну працю в музичному училищі у повоєнному Львові. А з 50-х років співачка живе і працює у м. Рівне, спочатку викладачем співу у вечірній музичній школі, а згодом – у музичному училищі. Рівне менше пам'ятає її, як Торунь, Львів, Станіслав, Тернопіль – ті польські чи західноукраїнські міста, де вона виступала у розквіті свого непересічного таланту. Рівне не знає її молодою. Але воно знає її як високопрофесійного педагога і висококультурну інтелігентну людину. І не лише теоретика, а й практика. У Рівному вона виховала цілу плеяду співаків, які сьогодні є гордістю нашої культури. Серед них заслужені артисти України Тарас Денисюк і Володимир Охота, заслужений працівник культури України Петро Невірковець та багато інших.

6 квітня 1983 року Марія Сабат-Свірська покинула цей світ назавжди. Її прах покоїться на цвинтарі в мікрорайоні Молодіжному в Рівному. Та про цю непересічну творчу постать, світлу, прекрасної душі людину, завжди пам'ятатимуть шанувальники її мистецтва, колеги, учні...

Вже підготовлена книга – пам'ять про неї. І разом з тим це – свого роду пам'ятник цілій плеяді талановитої української інтелігенції, котра у 20-30-х роках минулого століття в умовах буржуазної Польщі жила і творила з думою про Україну.

Стрільчук В., м.Броди,
директор Бродівського історико-краєзнавчого музею

ПОСТАТЬ ФЕЛІКСА ВЕСТА В ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КРАЮ

Так склалося історично, що місто Броди (пограничний населений пункт між Галичиною, Волинню і Поділлям) впродовж тривалого часу було осідком багатьох національних культур: польської, єврейської, австрійської і, звичайно, української. Досліджуючи свою історію, діяльність наших видатних земляків, подекуди залишаємо поза увагою діячів інших національностей, які доклали чимало зусиль для досягнення успіхів в різних галузях людських знань, котрих шанують і вивчають у світі, і які безперечно мають неабияке значення в історії нашого краю. Серед них і Фелікс Вест – відомий польський книговидавець, активний громадський діяч, значна частина життя якого пов'язана з Бродами. На сьогоднішній день у місті є вулиця, названа на честь цієї людини, збереглася будівля книгарні Веста (вул.Золота,11), прикрашена ліпними медальйонами роботи відомого скульптора Антонія Попеля.

Основною метою даної розвідки є з'ясувати значення постаті польського книговидавця Фелікса Веста у громадсько-культурному житті нашого краю. Показати його внесок у розвиток книгарства та відобразити значення видань Бродівської книгарні Веста у краєзнавчих дослідженнях.

Інформацію про Веста подає книга „Броди і Брідщина" (Торонто, Онтаріо,1988), де у „Нотатках і записках" Ярослав Чумак (редактор історично-мемуарного збірника) у статті „Брідська книгарня Ф.Веста" упереджено описує книгарню, яка „була зразком польського походу на схід, бізнесового хисту і неабиякої ініціативи", а її власник Фелікс Вест „... вірно сповняв ролю розсадника польського „дранг нах остен"..."[5,572]. У цій же книзі Анатоль Радванський подає згадку про жахливу трагедію „в родині відомого поляка Веста, власника книгарні, при вулиці Золотій в середмістю", коли загинув його молодший син [4,404-405]. Колишній учень польської державної гімназії ім. Ю.Коженьовського І.Івахів у своїх спогадах поверхово згадує книгарню, самого Веста та його прихильне ставлення до гімназистів [3,58]. Оце, напевне, і всі відомості про польського книгаря у краєзнавчій історичній та мемуарній літературі.

В польській літературі особі видатного польського книговидавця присвячено чимало публікацій, розвідок і навіть докторська дисертація [11].

Фелікс Вест народився 3 вересня 1846 р. в Віравє, Угорщина (тепер місто Вирава у Словаччині, на кордоні з Польщею). Закінчив реальний ліцей в Самборі. Книгарську працю розпочав у 1863 р. в самбірській книгарні Яна Розенгейма, а наступного року продовжив працю у бродівській філії цієї книгарні. Від 1871 до 1873 року практикував книгарську справу у відомого львівського книгаря Кароля Вільда. Через наступних два роки виконував обов'язки керівника Бродівської книгарні Розенгейма. В 1875-1878 роках знову працював у книгарні Вільда. На початку 1878 року повернувся до Бродів на постійно і одружився з дочкою Розенгейма – Фелісією. В 1882 р. Фелікс Вест перейняв від тестя книгарню, а в 1888 р. також друкарню. Протягом 1888-1914 рр. Вест видав понад 630 друків з різних галузей знань. Це література і літературна критика, історія й філософія, теологія й право, мистецтво і ветеринарна справа.

Початок діяльності Ф.Веста припадає на другу пол. XIX ст. – період коли книжки і періодичні видання набувають популярності. Інтерес суспільства до друкованого слова пов'язаний з тогочасними освітніми потребами, необхідністю підготовки кваліфікованих робітників.

У своїй діяльності Ф.Вест спеціалізувався на видавництві шкільних підручників та літератури для молоді. У Бродівській друкарні були видані серії „Бібліотека для молоді"

(виходила в 1873-1880рр.) ще під вивіскою Яна Розенгейма), „Повісті для молоді" (1888-1889), „Книжки для дітей і молоді" (1890), „Національні повісті для шкільної польської молоді" (1891-1892), „Література польська" (1901), „Бібліотека сучасних письменників" (1904-1907), „Наші великі письменники" (1911), „Епос" (1908-1912), а також „Найважливіші твори польських та іноземних письменників" (1902-1911). Деякі з цих серій отримали високу оцінку критиків. Так, зокрема, серія „Найважливіші твори польських та іноземних письменників" включала 56 позицій літератури польської і 16 зарубіжної. З них: поезії – література польська 22, іноземна 2; проза – література польська 27, іноземна 5; драма – 19 польських текстів, 9 іноземних. Серія ця подібна до інших випусків Ф.Веста, призначена була для школи. В ній вийшли твори польських і світових класиків: Байрона, Шекспіра, Шіллера, Мольєра, Гоголя, Міцкевича, Коженьовського, Словацького, Красінського, Крашевського, також Еврипіда, Аристофана, Демосфена. У 1906 р. Бродівською друкарнею Ф.Веста в серії „Найважливіші твори польських й іноземних письменників" було видано польською мовою „Слово о полку Ігоревім" (переклад Бєловського, пояснення і вступ Богдана Лепкого) [7,162-186]. Важливим є те, що до видання „Найважливіші твори польських й іноземних письменників" було залучено велику кількість відомих діячів краю, літературних критиків, науковців, що таким чином сприяло популярності даного видання та ставило його на високий фаховий рівень. Кожен твір з цієї серії мав літературне опрацювання, яке включало біографію автора, ґенезу і оцінку твору, літературну композицію, мовні тлумачення характеристику осіб, ідейну вартість та бібліографію. Таку схему опрацювань творів, удосконаливши і розвинувши її, пізніше перейняла польська «Бібліотека Народова» [11,105].

Чільне місце серед видань Бродівської друкарні займала періодика [10,28-36]:

"Практичний тваринник" ("Praktyczny Hodowca") – перше періодичне видання, яке видавалося спільно Яном Розенгеймом і Феліксом Вестом. Його редактором був Антоній Попель. Це був двотижневик присвячений годуванню домашніх тварин, господарським, промисловим і торговим справам. З 15 січня 1881р. журнал було перейменовано на "Postkpowy Hodowca" ("Прогресивний тваринник"), і виходив він до 15 липня 1881року. Передплатити це видання можна було не лише в м.Броди, але і у Варшаві та Познані [10,29].

"Газета Брідська" ("Gazeta Brodzka") – інформаційний двотижневик, присвячений суспільно-економічним і промисловим справам Бродівського і Золочівського повітів, тут висвітлювались важливі події й новини з усього світу, були вміщені оголошення фірм, реклама, некрологи. Газета виходила протягом 1895 – 1897 рр. Її редагував Антоній Попель спільно з Феліксом Вестом. "Gazeta Brodzka" була поділена на кілька рубрик і виходила тиражем 1500 примірників.

"Прогресивний рукодільник" ("Rękodzielnik Posępowy"). Видання було присвячене справам рукодільного промислу нашого краю. Двотижневик виходив від 1 квітня до 1 вересня 1895 р.

"Ветеринарний календар" ("Kalendarz Weterynaryjny") – виходив щорічно у вигляді книжечки протягом 1900-1914 рр. Його об'єм становив 250-350 сторінок. Календар був важливим інформаційним джерелом і збірником, де були вміщені найважливіші правові приписи у сфері ветеринарії й сільського господарства.

"Звіт дирекції цісарсько-королівської гімназії ім. Рудольфа в Бродах" ("Sprawozdanie Dyrekcyi c.k. Gimnazyum im. Rudolfa w Brodach"). Виходив у друкарні Веста в 1876/1877 – 1913/1914 роках як щорічник. Зміст тих Звітів – це справи організаційні й освітянські в Бродах. Кожний річник складався з двох частин: перша – статистичні й особові дані, друга – трактати місцевих вчителів з історії Польщі, літератури і географії. Виходили також щорічники німецькою мовою, де друкувались трактати вчителів німецької мови.

У Бродівській друкарні виходили щорічні звіти *(Sprawozdanie)* польських товариств та їх відділів, які мали свої осередки в місті Броди (товариства християнських рукодільників

„Зірка" (Gwiazda), польського гімнастичного товариства „Сокіл" (Sokół), гуртків „Товариства народної школи", „Молодь польська". Щорічники вміщували статистичні, фінансові звіти за рік, інформацію про діяльність товариств, списки членів.

В період 1904-1914 рр. Фелікс Вест досяг досить високого фахового рівня. Він брав участь у книжкових виставках у Львові, Познані, Кракові, Вільні. Бродівська книжка виставлялась і на міжнародних конкурсах. Так, у 1907 р. на виставці в Мадриді Веста відзначено золотою медаллю[4,50].

На складах Ф.Веста можна було знайти новинки з інших видавництв краю. Філії Бродівської книгарні були відкриті у Львові, Варшаві, Нью Йорку [12].

Фелікс Вест був одним з перших видавців поштових карток з видами міста Броди та околиць[1], що є важливим джерелом для вивчення, історії та культури нашого краю і зокрема, історико-архітектурного комплексу міста Броди.

Поряд з книгарсько-видавничою діяльністю Фелікс Вест брав активну участь у суспільному житті краю. Він був заслуженим членом і головою Товариства „Гвязда", заснував у Бродах Польське гімнастичне товариство „Сокіл", був співзасновником Товариства народної школи, Товариства „Молодь польська" і Товариства Сирітських Осередків. Його заслугою було також спольщення (перехід з німецької на польську мову навчання) Бродівської гімназії (1907-1913). Він був ініціатором та секретарем Комітету побудови пам'ятника польському драматургу, педагогу Юзефу Коженьовському в Бродах. Впродовж тривалого часу Фелікс Вест був членом міської ради та радником Торгово-промислової палати в Бродах. Брав участь у суспільно-політичному житті не лише м.Броди, але й Золочева та Львова [11,24].

Діяльність друкарні Веста була зупинена Першою світовою війною, книгарня ж діяла і в міжвоєнний період до 1939 р. У 1925 р. книгар відкрив у Бродах головний книжковий склад на Волинь видавництв „Ksi№ïnicy Atlas"та „Ossolineum"[12]. За заслуги у книгарській справі Ф.Вест був нагороджений Срібним Хрестом (1933) і Золотим Хрестом (1935)[9,51]. В 1938 р., на честь 75-ліття книгарської діяльності Веста, його іменем було названо вулицю у Бродах (сучасна вул. Стефаника). В 1944 р., під час примусової евакуації, Ф.Вест переїхав у м. Новий Сонч (Польща), де помер 18 січня 1946 р. Там і похований.

Друкарня й книгарня Ф.Веста у Бродах були потужними осередками польської культури. За значні заслуги у книгарсько-видавничій справі Веста назвали „нестором польського книгарства ". Постать цього видатного культурного діяча мала значний вплив на громадсько-культурне життя нашого краю й української спільноти. Видання Веста мали важливе значення у прилучені мешканців Бродів і Бродівщини до здобутків світової літератури. Періодичні видання відігравали неабияку роль у пропагуванні самоосвіти серед населення і мали практичний характер. Крім того, значна кількість періодичних видань, поштових листівок Фелікса Веста має велике значення для вивчення історії й культури нашого краю.

Література

1. Броди на початку XX століття. Збірка поштівок (на основі матеріалів, що зберігаються у фондах Бродівського історико-краєзнавчого музею) / Упорядники тексту В.Стрільчук, А.Корчак (без місця і року видання).

2. Державний архів Львівської області. – Ф.905. – Оп.1. -Спр.110. – Арк.145-146.

3. Івахів І. Бурсацька честь // Брідщина. Літературно-краєзнавчий журнал. – №14. – 1999. – С.57-72.

4. Радванський А. Мій спогад про Броди // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник / Під ред. Я.Чумака. – Торонто-Онтаріо,1988. – 671с. – С.403-406.

5. Чумак Я. Брідська книгарня Ф.Веста// Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник / Під ред. Я.Чумака. – Торонто,Онтаріо,1988. –С.572.

6. Brodzkie zeszyty biograficzne. Nr.1. – Wisla, 2002. – S.49-52.

7. Grzybowska Anna, Kuś Damian. Arcydzieła Polskich i obcych pisarzy seria wydawnicza oficyny Feliksa Westa w Brodach (1902-1914) // Rocznik Zakładu narodowego im. Ossolińskich. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk. – 1974. – T.IX.– S.159-186.

8. Kościów Z. Brody: pryzpomnienie kresovego miasta. – Opole, 1993. – S.43-44.

9. Kościów Z. Motywy Brodzkie: wspomnienia, przyczynki historyczne, szkice biograficzne. – Opole, 1995. – S.17, 80.

10. Kuś Damian. Nieznane druki ciągłe oficyny Feliksa Westa w Brodach// Księgarz. – Warszawa, 1974. №1. – S.28-34.

11. Kuś Damian Augustyn. Feliks West księgarz-wydawca 1846-1946. (pracą doktorską napisaną pod kierunkiem prof. dr hab. Kazimiery Maleczyńskiej). – Warszawa-Wrocław, 1988. – 336 s.

12. Fastnacht W. Feliks Wiktor West (1846-1946). – 1997. – 6 s. (машинопис).

Тишкевич Р.К., м.Сарни,
завідувачка Сарненського історико-етнографічного музею

РОЗВИТОК "ПРОСВІТИ" НА САРНЕНЩИНІ

"Просвіта" – явище суто українське. Воно зумовлене певними історичними умовами, що склались в Україні наприкінці XIX – поч. XX ст. Провісниками просвітянського руху були представники передової інтелігенції. Ними стали Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Василь Білогірський, Тарас Шевченко. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства вони створили "Громаду", видавали часопис "Основа", у якому друкували українські статті про розвиток культури. Але російський уряд почав наступ на українську культуру. Знаменитий Валуївський (1863р.) та Емський (1866р.) укази забороняли публікації українських книг, використання та викладання української мови.

На початку 60-х років XIX ст. серед польської та спольщеної шляхти Правобережжя виділилась група студентів, сумління яких мучилося усвідомленням того, що їхній клас століттями гнобив селян, і яка вирішила зблизитись з народом. Цю групу на чолі з Володимиром Антоновичем, члени якої користувались українською мовою, українським вбранням і дотримувались українських звичаїв, називали "хлопоманами" [11].

Прогресивна інтелігенція почала чинити супротив і організовувати маси для захисту рідної мови, культури. Саме тут, в Україні, був сприятливий грунт для відродження національної культури, формування грунту для боротьби проти католицизму, національного й соціального поневолення.

Перший загальний збір Товариства у Львові 8 грудня 1868 року започаткував діяльність просвітянської організації. До складу Львівської "Просвіти" входило цілий ряд повітових, у тому числі Острозька, Дубенська, Костопільська, Рівненська, Сарненська. Вони підтримували тісний зв'язок з Львівською "Просвітою", а та в свою чергу координувала їх дії.

Найбільш активного розвитку набула "Просвіта" після громадянської війни 1917-1920 рр. Західна Україна в 20-ті – 30-ті роки була під владою Польщі. Якби не "Просвіта", не було б ні Січових стрільців, ні Української Повстанської Армії, ні Народного Руху, ні Української Республіки. Лідери "Просвіти" назавжди залишаться в історії національно-визвольного руху України.

"Просвіта" – явище, яке народжене конкретикою суспільного процесу і служить відродженню етнопедагогіки, православ'я, художніх промислів та ремесел, життя за народним календарем та плеканню національних ідеалів.

Місто Сарни завжди було багатонаціональним. З початком будівництва залізниці наприкінці XIX ст. сюди з усіх усюд прибувають підприємці, ремісники, працівники залізничного транспорту, щоб на новому місці організувати свою справу. Серед них –

поляки, білоруси, євреї. Особливо велика група працівників прибула з Росії. З розвитком революційного руху в місто приїздять більшовики з Києва, Мінська, Москви, Петербурга для організації підпільних осередків. Більшість з них вороже ставилась до національного руху, української культури. У місті переважала російська мова.

У той час освітній рівень поліцуків був досить низьким. Більшість людей не вміли ні читати, ні писати. Особливий наступ на українську культуру здійснила окупаційна Польща. В місті працювала лише польська та єврейська школи. Української не було. Не заохочувались і розмова рідною мовою, виконання національних пісень, читання творів українських авторів. Проте серед інтелігенції були шанувальники української культури, які у 20-ті – 30-ті рр. організували "Просвіту". Ініціатором її створення був адвокат Іван Єрмолайович Савчук. Навколо нього гуртувалось чимало прихильників української державності. По вулиці Гендльовій (потім Кірова, тепер Просвіти) за невелику плату в мешканця міста Михайла Онищука просвітяни орендують приміщення, яке вони обладнують під українську світлицю. На видному місці висів портрет Тараса Шевченка. На ньому – вишитий рушник. У "красному кутку" – ікони. Одне з вікон світлиці було пофарбоване зверху жовтою, знизу – блакитною фарбою. Саме в такій послідовності, щоб не дуже дратувати польську поліцію. Тут було зібрано чималу бібліотеку українських книг. Була й дитяча література, яка пересилалась зі Львова. При "Просвіті" було створено хор, солістами якого були Любов Іванковська та Микола Городнюк. У хорі співали Вакуленко, Ковальчук. На свята хор виступав з концертами перед мешканцями міста з українськими піснями. Тут також був драматичний гурток, де ставили українські п'єси [12].

Активісткою "Просвіти" була дружина Івана Савчука Варвара Олександрівна, вчителька за фахом. Активними членами були інженери Михайло Бережнюк, Хижняк; працівник залізниці Прохор Шаламай; адвокат Борис Бабаєв [8].

До просвітян приєднувалась в основному молодь, але й були люди старшого віку. Так, у селі Немовичі члени осередку Товариства, заснованого в 1926 році, збирались у хаті Івана Антоновича Мички. Просвітяни читали газети, літературу, співали українських пісень. Активістами були Олексій Савчин, Іван Тарпан, Наум Яковець та інші. Література доставлялась з Галичини. Як згадує просвітянин Адам Крат, за участь у "Просвіті" польська влада відправляла в тюрму, у Березу Картузьку. А для того, щоб поставити п'єсу на рідній мові, за дозволом треба було їхати до міністра внутрішніх справ Польщі Перацького. Одного разу на вечорі хлопчик читав вірш:

Мово моя рідна, слово рідне,
Хто Вас забуває,
Той у грудях не серденько,
А лиш камінь має.
Бо хто мову забуває,
Того Бог карає,
Чужі люди цураються,
В хату не пускають.

А поляки стоять поза спинами і між собою говорять: "Дивись, що хлоп каже" [9]

У містечку Бережниця, яке тоді входило до Сарненського повіту, у 20-ті – 30-ті роки теж було організовано "Просвіту". Фундаторами її був Авенір Коломиєць, слухач теологічного факультету Варшавського університету та колишній старшина армії УНР, посол до польського сейму священик Мартин Волков. Вся національно-свідома частина інтелігенції, незважаючи на поліцейські перешкоди, мандрувала від хати до хати, поширюючи правдиве слово і високу національну ідею. Просвітяни несли радість, сіяли серед мешканців містечка та навколишніх сіл красу рідної мови, пісні, наповнюючи їх душі неоціненними національними скарбами. Вони організували хор, читальню, проводили

шевченківські свята, вшановували героїв Крут, Базару, виступали з концертами по навколишніх селах. При "Просвіті" тут ще діяли Товариства тверезості та проти нікотину. Драматичний гурток в репертуарі мав п'єси українських класиків. Хор незмінно виконував "Боже великий" та національний гімн. Палкими патріотами й активістами були Мусій Юрчук, Трифон Сікідан, Семен Яковець, Тетяна Волкова [6].

Коли в 1937 році поляки ліквідували "Просвіту", то в містечку було відкрито філію "Просвітянської хати". Газета "Волинське слово", що виходила в Луцьку, у ч.27 від 12 вересня 1937 року писала "15 серпня б.р. відбулось відкриття "Просвітянської хати" у м.Бережниця на Сарненщині. Прибувших гостей п. Голову Українського Волинського об"єднання, послів Степана Скрипника і панотця Мартина Волкова людність зустріла хлібом-сіллю. Вітали високих гостей від громадянства м.Бережниця п. Дячок Пилип, а від хору ВУО 13-літня дівчинка п. Надія Паращук такими словами: "Від імені хору ВУО в Бережниці вітаю Вас високо достойні гості, бажаю Вам щастя, успіху, завзяття і відваги в праці для добра нашого народу, а в знак нашої пошани і солідарності до Вас прийміть від мене цей дарунок" і піднесла п. Голові квіти. Тоді ж відбулись збори, на яких з промовами виступили Голова ВУО п. С. Скрипник та посол п.о. М. Вовков. Було обрано Раду "Просвітянської хати" Головою обрано п. Мусій Юрчук, заступник – п. Марко Бриж, секретарем – Пилип Дячок, скарбником – Григорія Никитюка, членами Ради – Якова Кедрука, Опанаса Іовця, Івана Дячка" [7].

У майбутнього Патріарха Київського і всієї Руси-України Мстислава (в миру С.Скрипника) залишились найкращі спогади про Бережницю. Йому тут довелось побувати ще й у 1942 році. У 30-ті роки тут побував і професор Іван Огієнко, пізніше митрополит УПЦ владика Іларіон. Старожили с. Кураш теж пам'ятають приїзд у село Івана Огієнка, який у давньому княжому храмі побачив рукописне українське Євангеліє.

У 20-ті – 30-ті рр. XX ст. "Просвіта" мала великий вплив на православ'я. Адже саме в цей час католицизм здійснює наступ на нього. Відбувається ополячення, окатоличення українського населення. Багато храмів, церковного майна переходить до католицької церкви.

Під тиском "Просвіти" священний Синод 3 вересня 1924 року змушений був прийняти постанову про вживання рідних мов у церковно-релігійному житті. Тоді ж при "Просвіті" було створено церковні комітети, які займалися впровадженням української мови в церковне життя.

На захист православ'я в Луцьку в 1931 році було створено товариство імені Петра Могили. Серед його членів були жителі Бережниці о. Мартин Вовков, Іван Антончик, Юрій Васильчик, Пилип Дячок, Трифон Сікідан та інші [1].

Один із осередків цього товариства був і в Сарнах. Він займався українізацією православ'я.

Отець Мартин Вовков був душею релігійного життя в Бережниці. За національністю білорус, але щирий українець душею, він першим на Сарненщині проводив богослужіння українською мовою. Під час виборів його разом з іншими послами Волині обирають до польського сейму, щоб він боронив українське православ'я, рідну мову, культуру. В листах до свого колеги, посла Сергія Тимошенка, він просить боронити у Волинському воєводстві українських священиків Михайла Семенюка, Власія Пашкевича та його сина, виступає проти комасації землі в селі Люхча Сарненського повіту[2]. В усіх листах він турбується про долю України, народу, церкви. Як щирий патріот України від польської влади він мав лише наругу і ненависть.

З другої половини 1935 року о. Мартин Волков був настоятелем Почаєво-Богородицького храму м. Сарни та благочинним округи, захисником українського православ'я від московських попів, католицизму і місцевих яничар. О. Мартин Волков у листі до митрополита Діонісія, глави православної церкви в Польщі пише, що вороги українського православ'я, російські шовіністи в Сарнах, вимагали усунути його від богослужінь, бо він українізує в релігійне життя.

У Волинському державному архіві зберігається прохання вірних Різдво-Богородицького храму Бережниці до архієпископа Поліського і Пінського о. Олександра від 18.05.1937 р. забрати з храму отця Якова Іщука: "Для добра, віри і церкви православної уклінно просимо Ваше високопреосвященство призначити нам більш відповідного священика, котрий, стоячи на сторожі віри і церкви, одночасно шануючи їх святощі релігійні й національні почуття, і щоб "пастор і стадо" були єдино" [3].

У відозві єпископа Кременецького о. Діонісія від 6 січня 1921 року говориться: "Найбільше значення в житті народів має національна ідея в часи загальної розрухи, коли не можуть витримати від напору стихій навіть могутні народи і не мають на що спертися. Духовенству пропонується: "Кажіть народові промови на його рідній мові, пояснюйте йому на тій же мові богослужіння, св. Письмо, обряди церковні і оголошуйте його слух зрозумілою вимовою церковних пісень і молитов, а він – наш добрий народ – зрозуміє добре наше піклування до нього і в свій час щиро подякує Вам за Вашу пасторську любов і гордливість до свого народу" [4].

У містечку Степань на Сарненщині теж був досить сильний просвітянський осередок, створений на поч. 20-х рр. XX ст. Зерна просвітництва в містечко привіз з Рівного п. Семенюк. Він ознайомив актив з програмою Товариства. З ініціативи вчителів Андрія та Олексія Демидюків у Степані була створена хата-читальня, яка мала непогану бібліотеку українських книжок, драмгуртківці поставили п'єсу Івана Котляревського "Наталка Полтавка". А потім, коли приміщення хати-читальні в 1925 р. згоріло, просвітяни збирались по людських оселях. Влітку масові заходи проводили на Валу (городище XI-XII ст.), але ідея мати Народний дім не залишала просвітян. Тому Юхим Кудря, член "Просвіти" пише звернення через газету в Америку. Звідти надіслали 40 доларів, які стали першим внеском у будівництво. Решту коштів зібрали в міщан і мешканців навколишніх сіл. У 1929 році було збудовано прекрасний Народний дім. Керував будівництвом житель с. Калинівка Василь Прокопець. Художнє оформлення здійснили Павло Волошин та Василь Зданевич. Поступово бібліотека поповнювалась українськими книгами, газетами, які закуповували і виписували на пожертви громадян. Активізував роботу драмгурток, у якому справжніми майстрами сцени проявили себе Уляна Зданевич, Текля Шумлянська, Ничипір та Семен Кудря, Пилип Ширко, Федір Німчук, Федір Бурка. При Народному домі був хор. Силами аматорських колективів готували концерти, відзначали шевченківські свята. Так, у березні 1939 року реферат про життя Тараса Шевченка прочитав Степан Чуприна – палкий патріот Степаня. Цей реферат він зберігав усе своє життя і завжди зачитував на зустрічах з учнями. Він любив свій край, знав історію стародавнього Степаня і малював картини, у які вкладав душу і серце. Ще за його життя картини виставлялись у Києві, Рівному, Сарнах, Кузнецовську. А скільки їх він подарував рідним, гостям з Америки, Канади [5].

З приходом до влади Ю. Пілсудського у країні почався наступ на українську культуру. На протидію йому зароджується революційний та національний рух. Для його придушення було кинуто військові сили. У цей час зароджуються різні громадські організації, які, на думку керівників Волинського воєводства, мали негативний вплив на населення.

У Сарнах були польське, білоруське, українське товариства, які об'єднували людей за уподобаннями. Для прикладу можна взяти сім'ю Александровичів, які з Білорусії переїхали в Сарни в 1910 році. Голова родини працював слюсарем на залізниці. Три сини – Борис, Михайло і Сергій – ходили в різні товариства: Борис – у російське, Сергій – у польське, Михайло – в українське. Сергій до 1939 року служив у польській армії, потім разом з поляками виїхав до Польщі. Михайла, за участь у "Просвіті" разом з матір'ю вже радянська влада вивезла до Алма-Ати.

У 1937 році "Просвіта" припинила своє офіційне існування. Іван Савчук потрапив у застінки польської тюрми.

З приходом Червоної армії у вересні 1939 р. відбулося так зване "визволення західноукраїнських земель від панування буржуазно-поміщицької Польщі". Активно

розпочались реформи як в промисловості, сільському господарстві, так і в освіті, культурі. У жовтні 1939 року відновили свою роботу школи. Навчання проводилось українською мовою за програмами радянських шкіл. Стали працювати бібліотеки, клуби. З приїздом медперсоналу поліпшилась робота медичних закладів. Лікування стало безкоштовним. Знову відновила свою роботу "Просвіта". Люди повірили в демократичність перетворень. Знову звучали українські пісні, рідна мова. Як згадує жителька міста Марія Горбачик, що тоді в "Просвіті" вони співали пісню:

Я чомусь нині сумую,
Про козацькую долю згадав
І про неньку свою, Україну,
Що колись я, як сокіл, літав.

Савчук Іван Єрмолайович – організатор Сарненської "Просвіти" 20-30-х рр. XX ст.

Аматори драматичного Сарненського українського гуртка з 1917 по 1925 р., м.Сарни.

Савчук Варвара Олександрівна – активний учасник Сарненської "Просвіти" та художньої самодіяльності.

Будинок, де була розміщена "Просвіта" в 30-х рр. XX ст.

Просвітяни ставили українські п'єси, розповсюджували літературу. Були створені курси лікбезу, які відвідували люди різного віку, бо хотіли навчитись читати й писати. Але незабаром радянський уряд скинув маску демократичності. Навесні 1940 року почались широкомасштабні репресії проти інтелігенції. Всіх "інакомислячих" було віднесено до рангу "ворогів народу". Без попередження, суду і слідства вони були відправлені у Сибір, Казахстан, Узбекистан. На збір давалось 24 години. При собі можна було мати вантаж не більше 100 кг на сім'ю. Якщо хоч один член сім'ї потрапив у ці списки, то вивозили всю родину. Так, на заслання потрапили члени "Просвіти" Іван Савчук, Володимир Чередниченко, Микола Городнюк та інші жителі нашого міста. Разом з сім'ями їх завантажили в товарні вагони (теплушки) і близько двох тижнів їх везли до місця призначення. Лише в 1945 році вивезені родини повернулись до Сарн. Діяльність просвітян припинилась. Тавро "ворогів народу" висіло над кожним. Взяти б хоча родину Миколи Городнюка, який після війни працював у МТС, школі механізації. За участь у "Просвіті" він 30.12.1939 року був заарештований і вивезений до Сибіру. За відсутністю складу злочину наприкінці 1941 року був звільнений. Роки, проведені в засланні, йому не зарахували в трудовий стаж. Тому до кінця свого життя він не зміг добитись пенсії, бо не вистачало стажу. І свідками цього залишились в дві папки звернень-листів, прохань до органів влади і незадовільні відповіді на них [10].

Лише в 1989 році Сарненська "Просвіта" відновила свою діяльність як Товариство шанувальників української мови імені Тараса Шевченка. Районна "Просвіта" нараховувала 22 осередки. Її очолила Раїса Болкуневич – заслужений працівник освіти України, завідувачка відділу освіти Сарненської райдержадміністрації. У 2005 році районну "Просвіту" очолила Раїса Тишкевич – заслужений працівник культури України, завідувачка Сарненського історико-етнографічного музею.

За клопотанням Сарненського історико-етнографічного музею, районної "Просвіти", напередодні 125-ї річниці "Просвіти" в Україні в м. Сарни вулиця Кірова рішенням міської ради перейменована на вулицю Просвіти. Саме на цій вулиці в 20-ті – 30-ті рр. XX ст. збирались сарненські просвітяни. Тут розташовані культосвітні заклади: музей, музична школа, бібліотека, які активно займаються просвітницькою роботою, пропагують національну культуру. У фондах музею зберігаються матеріали та спогади старожилів міста про діяльність Сарненської "Просвіти". Окрасою експозиції музею є портрет Тараса Шевченка, намальований невідомим художником, що знаходився у просвітянській хаті в 20-ті – 30-ті роки XX ст.

Література

1. Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф.63. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.6.
2. Там же. – Ф.60. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.38.
3. Там же. – Ф.60. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.8.
4. Там же. – Ф.60. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.256-257.
5. Пінчук Микола. Сарненські новини. -1993. – 04.12. -№117.
6. Рожко Володимир. Древні святині Полісся. – Луцьк: Настир'я, 1995. – С.59.
7. Там же. – С.60.
8. Сарненський історико-етнографічний музей.- Н.д.ф. №3268.
9. Там же.
10. Там же.- Н.д.ф.№3269.
11. Субтельний Орест. – Київ: Либідь, 1991. – С.249.
12. Тишкевич Раїса. Сарненські новини. – 1993. – 04.12. – № 117.

Віталій Ткач, м.Дубно

КРЕМ'ЯНІ ЖНИВАРСЬКІ ЗНАРЯДДЯ ДОБИ НЕОЛІТУ, ЕНЕОЛІТУ, БРОНЗИ ТА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ДУБЕНЩИНИ

Серед великої кількості різночасових виробів з кременю виділяється досить значна група знарядь, пов'язаних із жниварством. Це цілі крем'яні серпи та ріжучі елементи набірних серпів – крем'яні вкладні. Критерії виділення цих знарядь різні – серпи визначають візуально, за їх формою, вкладні – за характерною поліровкою їх робочої частини. За подібною поліровкою великих пластин виділяють такі знаряддя, як жниварські ножі.

Дана публікація присвячена аналізу крем'яних жниварських знарядь, виявлених в околицях м. Дубно Рівненської області, встановленню їх культурної належності, особливостей функціонування та розвитку на даній території. Розглянуті серпи і вкладні виявлені під час археологічних розвідок або є випадковими знахідками та належать до трьох скарбів.

Майже всі вироби виготовлені з високоякісного сірого або чорного волинського кременю. Єдиним винятком є неолітичний вкладень серпа з поселення Нараїв-Бродки, виготовлений зі світло-сірого, з білими вкрапленнями кременю немісцевого походження (рис. 1;4).

До доби неоліту належить сім вкладнів, знайдених на поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки. На території поселень Мирогоща-3 та Нараїв знайдено вкладні з прямою поліровкою леза (рис. 1;1,4), Заболоття-2, Тараканів-2 – вкладні з кутовою поліровкою (рис. 1;2,3). На території поселення Панталія-2 знайдено три вкладні – один з прямою і два з кутовою поліровкою (рис. 1;5-7). Два із знайдених вкладнів є широкими трапеціями (рис. 1;3,7), ще два – напівтрапеціями (рис. 1;2,6), інші є уламками пластин. Розміри вкладнів невеликі – від 22 до 54 мм завдовжки. Два вкладні мають робочу частину із зубцевою ретушшю (рис. 1;3,4).

Хронологічно наступною на Дубенщині є лендельська культура ранньоенеолітичного періоду. Через багатошаровість пам'яток на місцях лендельських поселень покищо важко виділити жниварські знаряддя цього періоду, однак опубліковані матеріали підтверджують використання лендельськими племенами костянецької групи серпів з вкладнями [3,10]. Для трипільської культури, яка змінює лендельську, характерні вкладні серпів значно більших, ніж у неоліті, розмірів з прямою (рис. 2;3-6,10) та кутовою поліровкою (рис. 2;1,2,7). Такі ж вкладні побутують і в культурі кулястих амфор (рис. 3;5,6). На поселеннях цих двох культур виявлені уламки принципово інших жниварських знарядь. Кілька таких же, але цілих, відомі з випадкових депаспортизованих знахідок. Це цілі ножевидні серпи, трикутні в перетині з тристоронньою обробкою площин пласкою ретушшю. Спинка таких виробів виготовлена в характерній енеолітичній техніці – тій же, за допомогою якої виготовлялися чотирикутні в перетині сокири. Такі серпи знайдено на території поселень пізньотрипільської культури Липа-Десятини, Мирогоща-2 та Листвин-Гострий Горб, причому останній після поломки перероблено на різець (рис. 2;8,9). Подібні знаряддя виявлені на території поселень культури кулястих амфор Тараканів-4, Тараканів-5, Тараканів-6, Дубно-Волиця та Аршичин-2 (рис. 3;1-4).

На зміну енеолітичним культурам приходять культури шнурової кераміки зі своїми типами жниварських знарядь. За даними І.К. Свєшнікова, в городоцько-здовбицькій культурі продовжували існувати вкладні серпів [7,66]. З території поселень мєжановіцької, стжижовської культур та змішаних поселень стжижовсько-мєжановіцького типу на р. Іква, та з території поселень культур шнурової кераміки на р. Стублі зібрано значну кількість серпів, які належать до одного типу – ножевидного з широкою п'яткою. Відомо два підтипи: перший – з виступом на п'ятці (рис. 4;1-4) і другий – без виступу (рис. 4;5,6). Обидва підтипи не пов'язані з якоюсь конкретною культурою – вони часто трапляються в одних

поселеннях або ж в поселеннях однієї культури трапляються різні підтипи серпів. Очевидно, функціональне значення виступу на п'ятці пов'язане зі способом кріплення серпа в рукоятці – серпи з виступом мають поліровку, обмежену під прямим кутом до леза (рис. 4;1-4), серпи без виступу – під косим кутом (рис. 4;6). Виготовлення ножевидних серпів на деяких поселеннях було масовим. Найбільшим центром з виготовлення серпів було стжижовське поселення Дубно-Волиця. Саме до нього належать два відомі скарби серпів стжижовської культури. Страклівський скарб 1975 року був знайдений на північно-західній околиці поселення і складався близько з 30 серпів [8,70]. Волицький скарб 2003 року був знайдений на південно-східній околиці поселення. Під час будівельних робіт було добуто 41 серп другого підтипу, ще кілька було розбито.

Ножевидні серпи часто зазнавали пошкоджень ударного характеру та затуплювалися від роботи. При можливості їх ремонтували додатковим ретушуванням і загострювали, підретушовуючи лезо. Серп зі слідами ремонту кінчика леза відомий з поселення Зарудця-1 (рис. 4,2). Сліди загострення серпів добре видно по перекриванню незаполірованими фасетками ретуші полірованих. Під час заточування серпи часто ламались, якщо ж цього вдавалося уникнути, серп підточувався неодноразово, доки кут різання леза не ставав занадто великим для роботи. Такий серп викидали або переробляли на інше знаряддя. Відомі вістря дротиків, виготовлені з серпів. З поселення Тараканів-3 і Аршичин-2 походять серпи, перероблені з крем'яних сокир (рис. 4;3,4).

Із появою на Волині племен тшинецької культури змінюється тип крем'яних серпів. Тшинецькі серпи, на відміну від шнурових, мають найбільшу ширину не на п'ятці, а в середній частині, іноді дещо вище (рис. 5;1-4). На пізніх пам'ятках тшинецької культури з'являються серпи з дуже вузькою п'яткою або без неї (рис. 5;1-4). Виготовлені серпи досить старанно, однак іноді трапляються екземпляри, виготовлені дуже недбало (рис. 5;4). Розміри серпів різні, найбільший цілий екземпляр походить з поселення Тараканів-4 (177х45х8 мм), два цілих серпи з поселення Тараканів-5 мають розміри 123х51х11 мм та 109х43х14 мм, ще два з цього ж поселення дещо пошкоджені, розміри їх були приблизно 135х47х8 мм та 128х43х11 мм. Цілий серп з поселення Мирогоща-2 має розміри 125х39х8 мм. Майстерень з виготовлення серпів, подібних до тих, які були в попередній період, не виявлено, за винятком Птичі-3, однак остання пам'ятка, очевидно, належить вже до рубежу доби бронзи-раннього заліза. Одиничні ж заготовки серпів та їх уламки трапляються на території майже всіх поселень тшинецької культури на Дубенщині. На території поселення Дубно-Волиця виявлено уламок серпа, перероблений на скобель. Слід зауважити, що два серпи з поселень Волиця та Дубно-звірогосподарство є ніби перехідними типами від "шнурових" серпів до тишнецьких (рис. 1;10; рис. 6;3).

У ранньозалізному віці розглядувану територію займають племена, які залишили пам'ятки, відомі під загальною назвою могилянської групи. На пам'ятках цього періоду зібрано значну кількість крем'яних жниварських знарядь, крім того, відомий скарб серпів із Зеленого Гаю на р. Стублі, описаний В. Коноплею [4,190-195], експонується в Дубенському краєзнавчому музеї. До складу скарбу входять серпи того ж типу, що відомий з пам'яток тшинецької культури, обох підтипів – з оформленою прямою п'яткою (рис. 6;2) та із знівельованою п'яткою (рис. 6;1). Подібні серпи часто трапляються в могилянських пам'ятках, відрізняючись від тшинецьких серпів зубцевою ретушшю леза, однак трапляються окремі екземпляри з простим загостренням леза. Однак більшість могилянських серпів належить до дещо іншого типу. Власне, вони є зменшеними копіями попереднього типу. Розміри їх варіюються в межах 95-120х27-35х6-10 мм. Серед них є як прямолезі (рис. 6;6,7; рис. 7;5), так і з увігнутим лезом (рис. 6;4,5; рис. 7;4,9). Переважає зубцева ретуш леза, хоч є екземпляри з прямою. Появу цих серпів важко пояснити, адже продуктивність роботи ними була значно нижчою, ніж у великих екземплярів типу Зеленогайського скарбу. Можна припустити, що ці невеликі вироби свідчать про занепад крем'яного виробництва в ранньозалізному віці, однак цьому суперечить добра якість їх виготовлення і те, що вони

з'явилися досить рано – такі серпики, очевидно, виготовлялися ще в майстерні поселення Птича-3, яка належить до кінцевої фази тшинецької культури. Як і серпи попередніх періодів, могилянські вироби мають сліди підточок леза та ремонтів, під час яких вони нерідко ламались. Можливо, такими підточками пояснюється відсутність зубцевої ретуші леза на деяких екземплярах – зростаючий при підточках кут різання леза не дозволяв їх зробити.

Окрім вищеописаних серпів, на території пам'яток могилянської групи виявлено інші типи крем'яних жниварських знарядь. З поселень Дубно-Волиця, Тараканів-4 та та Тараканів-5 походять чотири вироби з прямим та злегка увігнутим лезом, дуговидною спинкою та пригостреними або заокругленими кінцями (рис. 7;1-3,6). Один екземпляр має зубцеве лезо, інші – рівне. Розміри цілих виробів – 95x31x10 мм, 117x30x10 мм, 97x25x8 мм. Залощення леза одного з цих виробів та повна заточка зубцями довжини іншого вказують на використання їх як вкладнів набірного серпа. Аналогії їм відомі в бондарихинській культурі кінця XII – кінця VIII ст. до н. е., ареал якої займає середню течію Сіверського Донця [2;514,517]. Заготовка подібного вкладня виявлена на території поселення Клюки-3 (рис. 7;8), однак він має менші розміри. Ще три екземпляри вкладнів, виявлені на території поселень Клюки-3, Івання-1 та Волиця (рис. 7;7,10,11), мають аналогії в білогрудівській культурі, яка в XI – IX ст. до н. е. займала східну половину Лісостепової Правобережної України [1,501-503] та білозерської культури степової зони Північного Причорномор'я, яка також датується XI – IX ст. до н. е. [6;519,523,524]. Вкладні цього типу бувають прямокутної та трикутної форми, від чого залежало їх положення в лезі набірного серпа.

Серед зібраної колекції жниварських знарядь існує ще один тип вкладнів, представлений трьома екземплярами з поселень Волиця, Тараканів-5 і Панталія-2. Ці виготовлені на відщепах вироби мають дбайливо обстругану з двох сторін товсту спинку, лезо ж лише злегка підправлене у екземпляра з Волиці (рис. 1;8,9,11). Розміри вкладнів 93x37x16 мм, 84x30x11 мм та 62x30x8 мм. Один вкладень має кутову поліровку, два інших – пряму. Датування цього типу виробів утруднене через відсутність аналогій. Вони можуть представляти новий тип вкладнів доби енеоліту – ранньої бронзи, а можуть бути й незграбним наслідуванням вкладнів білогрудівського типу. Втім, різна поліровка свідчить скоріше про їх енеолітичну належність.

Отже, підсумовуючи огляд крем'яних жниварських знарядь з Дубенщини, можна зауважити різноманітність типології серпів, починаючи з неоліту, коли паралельно існували два типи набірних серпів з крем'яними вкладнями – прямолезий та зубцевий, "каранівський", від якого походять вкладні з кутовою поліровкою. Ці ж типи серпів продовжують існувати в добу енеоліту, однак значно збільшуються розміри вкладнів. У племен пізньотрипільської культури і культури кулястих амфор з'являється цілісний ножевидний серп, трикутний у перерізі.

Набірні серпи з вкладнями, очевидно, деякий час існують у шнурових культурах, але швидко витісняються традиційними для цих культур ножевидними серпами з широкою п'яткою. Останні побутують довгий час, витіснивши інші типи, і зникають з самими шнуровими культурами.

У волинській групі тшинецької культури, яка приходить на зміну стжижовсько-мєжановіцькому населенню, існує інший тип крем'яного серпа –зі звуженою або знівельованою п'яткою та найбільшим розширенням всередині леза. Цей тип серпа існує дуже довго, від нього походять серпи висоцької культури, лежницької та могилянської груп доби раннього заліза. В могилянській групі існує також значно зменшений тип серпа, який походить від тшинецького. В середовищі могилянської групи з'являються вкладишеві серпи бондарихинського та білогрудівського типів, що, очевидно, пов'язане з включенням у могилянську групу вихідців з середовища цих культур. Поява східних мігрантів на Волині може бути пов'язана зі зростаючою у VIII ст. до н. е. войовничою активністю степових кочівників. Значним вдосконаленням серпів ранньозалізного віку була зубцева ретуш леза. Вперше цей винахід було зроблено ще в середовищі культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, однак його чомусь було втрачено.

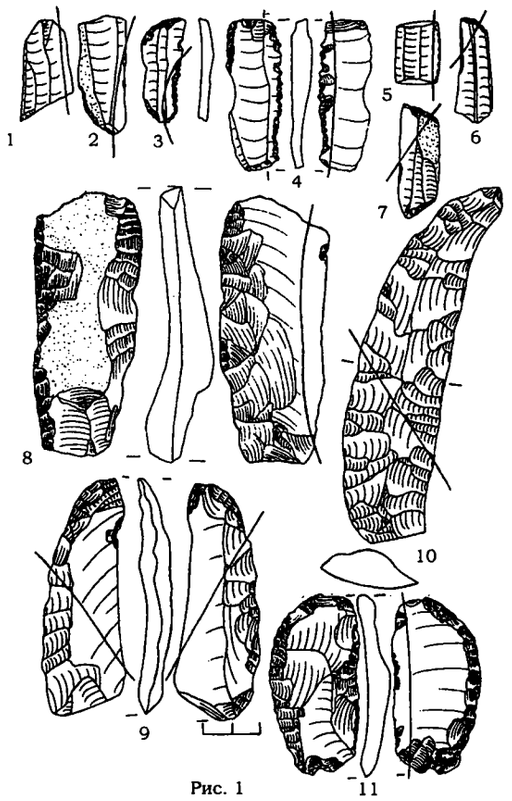

Рис. 1

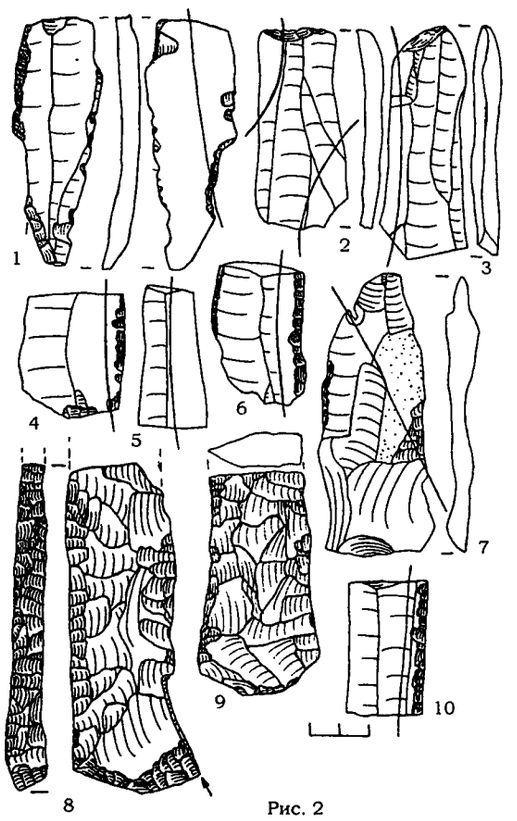

Рис. 2

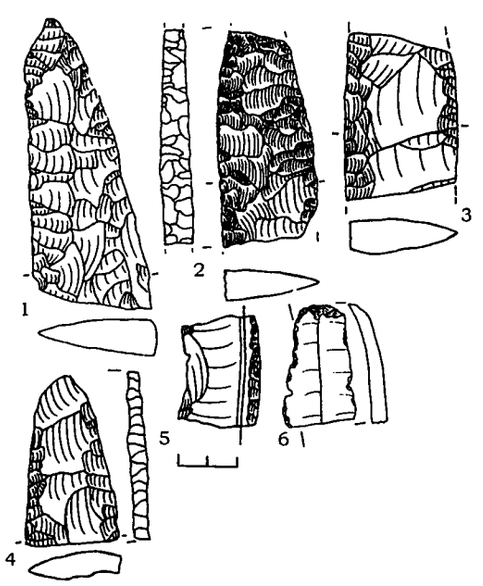

Рис. 3

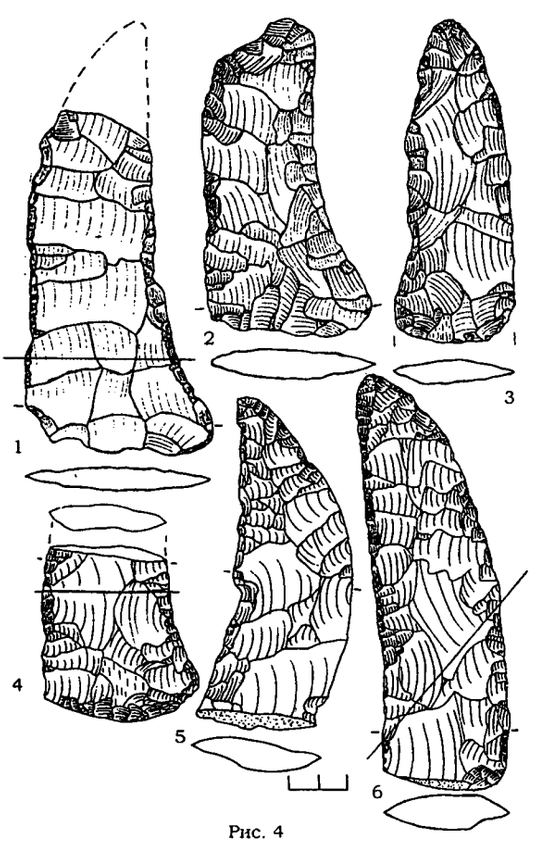

Рис. 4

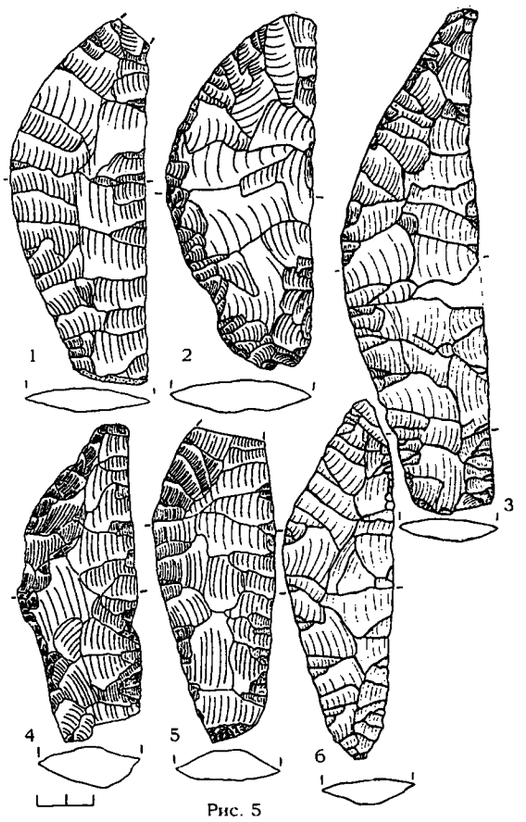

Рис. 5

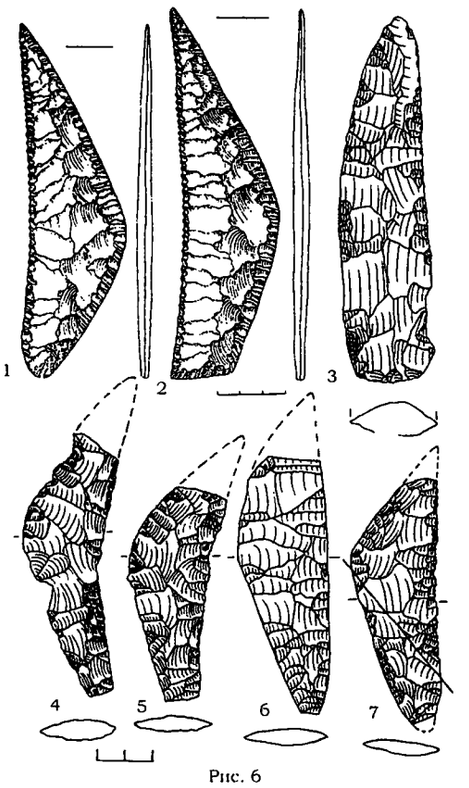

Рис. 6

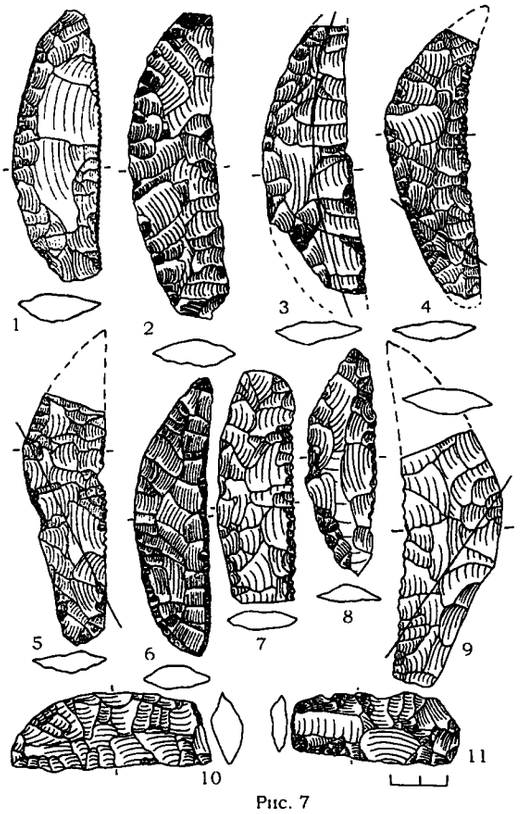

Рис. 7

Із зникненням на території Волині пам'яток могилянської групи виробництво і використання крем'яних серпів припиняється. В IV ст. до н. е. тут з'являються племена поморської культури [5,167], які не володіли мистецтвом обробки кременю.

Література

1. Березанская С.С. Белогрудовская культура. // Археология Украинской ССР. Том I. – Киев, 1985. – С. 499-512.

2. Березанская С.С. Бондарихинская культура. // Археология Украинской ССР. Том I. – Киев, 1985. – С. 512-519.

3. Конопля В.М. Лендельская культура. // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К., 1990 – С. 4-18.

4. Конопля В. Скарб крем'яних серпів ранньозалізного віку з Рівненщини. // Волино-Подільські археологічні студії, I. – Львів, 1998. – С. 190-195.

5. Отрощенко В.В. Белозерская культура. // Археология Украинской ССР. Том I. – Киев, 1985. – С. 519-526.

6. Свешников И.К. Почапская група культуры Хлопице-Веселе. // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К., 1990 – С. 63-68.

7. Свешников И.К. Стжижовская культура. // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо. – К., 1990 – С. 68-74.

Список ілюстрацій

Рис. 1. 1-7 – вкладні серпів культури лінійно-стрічкової кераміки, 8,9,11 – вкладні "з обструганою спинкою", 10 – серп перехідного типу; 1 – Мирогоща-3, 2 – Заболоття-2, 3 – Тараканів-2, 4 – Нараїв, ур. Бродки, 5-7,9 – Панталія-2, 8 – Тараканів-5, 10,11 – Дубно, Волиця.

Рис. 2. Вкладні серпів та серпи пізньотрипільської культури; 1,9 – Мирогоща-2, 2 – Нараїв, ур. Бродки, 3,7 – Мирогоща-1, 4,5 – Заруддя-3, 6 – Липа, ур. Десятини, 8 – Листвин, ур. Гострий Горб, 10 – Костянець, ур. Лиственщина.

Рис. 3. Серпи та вкладні серпів культури кулястих амфор; 1,6 – Тараканів-4, 2 – Тараканів-5, 3 – Тараканів-6, 4,5 – Аршичин-2.

Рис. 4. Серпи культур шнурової кераміки; 1 – Заболоття-2, 2 – Заруддя-1, 3,5,6 – Тараканів-3, 4 – Аршичин-2

Рис. 5. Серпи тшинецької культури; 1,2,4,5 – Тараканів-5, 3 – Тараканів-4, 6 – Мирогоща-2.

Рис. 6. 1,2 – серпи із Зеленогайського скарбу (за В. Коноплею), 3 – серп перехідного типу (Дубно-звірогосподарство), 4-7 – серпи могилянської групи; 4 – Дубно, Палестина-1, 5 – Дубно-звірогосподарство, 6 – Дубно-Волиця, 7 – Підгайці-5.

Рис. 7. Серпи і вкладні серпів ранньозалізного віку; 1,2,5,11 – Дубно-Волиця, 3 – Тараканів-5, 4 – Дубно, о. Дубовець, 6 – Тараканів-4, 7,8 – Клюки-3, 9 – Дубно, ур. Біля Мостів, 10 – Івання-1.

Тумаш В.М., с.Мутвиця,
завідувачка Центру вишивки і ткацтва Зарічненського району,
Сарич С.П., м.Зарічне,
завідувачка Зарічненського райметодкабінету

ПРАДАВНІ ПОЛІСЬКІ ОБЕРЕГИ

Уже три роки на базі Мутвицької загальноосвітньої школи I-III ступенів діє Центр вишивки і ткацтва Зарічненського району. Гуртківці проводять велику дослідницьку роботу в галузі етнографії, фольклору, краєзнавчого дослідження свого краю.

Юних дослідників зацікавило явище, яке можна спостерігати в усіх селах Зарічненського району. Це – хрести-обереги. Вони провели пошукову роботу, і ось узагальнені дані цих досліджень.

Вчені доводять, що такі обереги на дорогах нашого краю були відомі з давніх-давен. Вони ставилися на роздоріжжях, при в'їзді до села.

Історія придорожніх магічних знаків-символів сягає ще дохристиянської доби. Ще тоді на узбіччях доріг почали ставити дерев'яні та кам'яні стовпи або "боввани" (скульптурнs зображення божеств). Традиція ця пов'язана з віруванням про особливу небезпеку від злих сил, яка могла статися в дорозі, про необхідність закликання добрих богів. Магічним знаком такого закликання і служили придорожні обереги.

Не випадково обране місце для таких магічних знаків. Саме роздоріжжя, за найдавнішими віруваннями, таїли в собі найбільшу непевність і тому потребували освячення, до того ж роздоріжжя були найбільш людним місцем на шляху: тут часто сходились і відпочивали придорожні. За слов'янським ритуалом, таке місце вже саме по собі має магічну силу. Чи не через це так багато народних чаклувань і закликань пов'язані з виходом на роздоріжжя?

Християнська доба, яка налічує понад два тисячоліття, утрадиційнила вживання придорожніх оберегів. Із християнізацією вони набули вигляду хреста – розп'яття, адже саме хрест є магічним знаком нашої віри. Придорожні хрести стають свідченням культу Чесного Христа, тобто віри в чудотворну силу споруди, на якій прийняв смерть Спаситель людства. Дослідник Ярослав Поліщук стверджує, що в перші християнські часи прийнято було ставити простий тесаний хрест, а пізніше, у 16-17 століттях, на хрестах стали зображати ще й знаряддя мук Христа. Настоятель Параскевської церкви села Морочне, знавець-любитель історії Зарічненського краю Павло Євгенович Дубінець розповідав нам, що всі хрести в районі просто прикрашені рушниками, хустинами, стрічками, а в селі Новорічиця на хресті розміщені знаряддя мук Христа. Вчені доводять, що ці предмети мають ритуальне призначення і нагадують кожному християнинові про муки Спасителя та моральні заповіді віри.

Проходячи повз придорожню споруду, кожен віруючий мав перехреститися і промовити молитву.

Ми опитували багатьох старожилів наших сіл, але не почули від них слів „хрест-фігура". А саме так їх називають вчені. Так називали q називають хрести-обереги в південних районах нашої області.

Дуже цікавий ритуал виготовлення хреста, рушника на нього існує в нашому районі.

„Сам хрест – розповідав Павло Євгенович Дубінець, – ставиться тоді, коли хтось вирішив оселитися на хуторі або на новій місцині. Спочатку господар будував хрест, а потім – саму оселю". Віра Іванівна Савчук, жителька села Морочне, розповіла, що, коли будувалася церква в селі, перш за все ставили хрест. І стояв він до тих пір, доки не збудували церкву. Віра Іванівна 1935 року народження. Але скільки себе пам'ятає, знає з розповідей батьків і дідуся, що хрести-обереги стояли в селах району завжди.

Особливо багато їх стало перед Першою світовою війною, а потім – перед Великою Вітчизняною.

У книзі російського письменника Андрія Дугінця „Стохід" знаходимо такі слова: „При неврожаї, при паданні худоби, при повені, – у всяку негоду морочняни ставили жертву Богу: великий сосновий хрест, увішаний красиво вишитими рушниками та фартухами. Причому все робиться за одну ніч..."

А відбувалося на Зарічненщині це так. Люди переповідали один одному, що вночі буде виготовлятися хрест і рушник. У наш час це відбувається як відновлення вікової традиції. У минулі роки спорудження хреста приурочували, наприклад, до врятування села від голоду, ворогів, стихійного лиха чи масової хвороби (мору), у пам'ять про важливу подію. Віра Іванівна Савчук пам'ятає, як у селі Морочне ставився хрест під час Великої Вітчизняної війни перед одним із наступів. І дуже мало в той день було вбитих.

Отже, мешканці села збираються до однієї з хат. Кожна жінка несе кудельку льону, веретена, потась. Всі щось роблять: прядуть, снують, навивають на верстат, а потім тчуть.

Обов'язково кожна жінка має виткати свою цівку, так що тчуть по черзі. Кінці рушника засукують, тобто роблять китиці. А потім мережать його. Інколи під час ткання натикають кольорові смужки.

Чоловіки за ніч до сходу сонця роблять хрест. Вони заздалегідь вибирають дубка (так стверджують старожили), а коли зайде сонце, їдуть і зрізують його. Відмірюють метрів чотири висоти, відрізають крижівницю. Дома обтесують і роблять хрест (по-місцевому „криж"). Жінки в нашому селі кажуть, що на грудях у людей хрест, а на перехрестях доріг стоять крижі. Коли хрест і рушник готові, жінки і чоловіки беруться за рушник і несуть його гуртом до місця майбутнього розміщення. Чоловіки закопують хрест, ставлять загорожу з дерева. Один із них залізає на хрест і чіпляє на нього витканий і вишитий рушник. Висить він до тих пір, доки не зогниє.

До сходу сонця кожний житель села може теж щось тут помістити на "обрік": рушник, хустку, фартух. Прибирають гуртом все навколо, стають на коліна, моляться – всі до одного, хто які молитви знає.

А потім повертаються до тієї хатини, де ткали та вишивали рушник і виготовляли хрест. Там, на столі, перед початком роботи клали хлібину на рушнику. Після закінчення роботи її роздавали по шматочку, як „проскурку". На цей хрест кожен житель села на протягом всього року міг до сходу сонця вивішувати свій "обрік". А особливо прибиралися ці обереги до Великодня.

І нині до Чистого четверга в кожному куточку села прикрашається такий хрест. За зиму вишивається рушник, а потім всією вулицею вивішуються "оброки".

Років 15 тому в селі Мутвиця теж ткали рушник- "обрік" від всього села. Щоправда, із куплених ниток. Кожна жінка села несла кольорові нитки для його виготовлення, аби він оберігав і її сім'ю. „Це був обрік від села,"— говорила Мовчун Наталія Василівна. А чоловіки за ніч виготовили сам хрест.

У Морочненській церкві, якій уже понад 200 років, зберігається три рушники-обереги, які особливо впадають у вічі всім, хто заходить до неї. Довжина їх до 15 метрів. Вони теж ткалися за одну ніч у селах Ніговищі, Гориничі, Сенчиці. Ці рушники оперізують церкву з трьох сторін.

Хрести-святині відновлюються на тих же місцях, де вони колись стояли, а також з'являються на нових, де збудовані нові садиби.

Народна свідомість ставилася до хрестів-оберегів із побожністю, глибоко шанувала їх. Коли чоловіче населення вирушало в далекий військовий похід, хреста прикрашали рушниками, заклинаючи цим повернення рідних додому. До нього зверталися з молитвою, виряджаючи сина на заробітки чи дочку на заміжжя до чужої сторони. Мабуть, ці традиції існують ще з тих далеких часів, коли наші села не мали власних храмів і хрест був головним „святим місцем".

Цікаві дослідження хрестів-оберегів знаходимо в роботі польського вченого Йозефа Абремського. Він у 1934-1936 рр. проходив місцями від Пінська до Сарн і Костополя. Свідченням цього є знімки, зроблені в ході експедиції.

Ось зображення хреста, який знаходився в одному із населених пунктів нашого краю. На жаль, уточнити місце його знаходження автори буклету про Абремського не змогли.

Старожили села Мутвиця стверджують, що саме такі хрести-обереги були в давніх поліських селах.

А ось уривок зі спогадів білоруського селянина: „Люди робили крижі по одному на десять дворів. Твердо

вірили, що допоможуть. А в нашому селі вирішили зробити скульптуру Христа. Заказ дали пінському майстру Ясинському. У 1943 році на Великдень поставили, і Божа допомога врятувала церкву від вогню, а село – від руйнування. У селі Лем'яшевичі це і тепер святиня".

Після цих слів стає зрозумілим, чому в наших селах – хрести-обереги називають „крижами". Це білоруське слово, яке побутує й донині в наших краях.

Загальновідомо, що в 1950 – 1960 рр. придорожні святині були приречені на повне винищення. Було знищено й чотири обереги в селі Морочне. Цікаву історію повідав житель села Морочне Проневич Федір Дмитрович, 1931 р.н.: „В 1980 році ми заново ставили хрест на роздоріжжі в селі Велике Морочне. Вирішили відновити його на тому ж місці, де він був споконвіків. Робили це вночі, як і велить поліський звичай.

Викопали залишки знищеного комуністами хреста, відклали в сторону. Почали встановлювати новий хрест, трохи померзли. Вирішили погрітися. Назбирали хмизу, розпалили вогнище. Хтось запропонував порубати на скалки залишки старого хреста. Зробили так, вкинули їх у вогонь, але він зразу ж погас. І що ми не робили, вогонь більше не загорівся.

„Бо це Божа воля, – вирішили ми. – Святе дерево не можна палити".

Цікаву легенду від дідуся Проневича Ф.Д. зберігає у своїй пам'яті вчитель Мутвицької школи Ломазей Ігор Григорович: „Мій дідусь родом із хутора Дуброжин, який знаходиться в Білорусії. У тому селі був незвичайний випадок. У часи війни солдат вистрілив у придорожній хрест. На місці пострілу з'явилася рідина червоного кольору. Це заплакав хрест від людської черствості, бездушності".

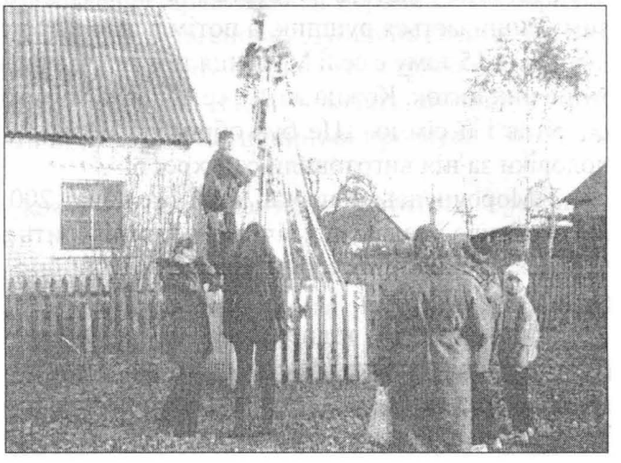

Нині в кожному селі Зарічненського району височить по 5-6 хрестів-оберегів. Вони об'єднують цілі вулиці і людей. Їм поклоняються і в день весілля, і в день проводів до армії, і в день, коли проводжають людину в останню дорогу.

Це фото зроблено в селі Мутвиця. Солдат Сергій Марчук перед службою прощається з селом, з його святинею – хрестом-оберегом. А він збереже йому життя і спокій його односельців.

Література

1. Поліщук Я. Обереги при дорогах. Азалія. Літературно-художнє видання. – Рівне, 1994.- С. 143-145.

2. Зап. Тумаш В.М. 12.12.2004 р. в с. Морочне від Дубінця Павла Євгеновича, настоятеля Параскевської церкви.

3. Дугінець А.М. Стохід. – Москва, 1969 р.- С. 125.

4. Зап. Бурячевською О.В. 20.01.2003 р. в с. Морочне від Савчук Віри Іванівни, 1935 р.н.

5. Зап. Тумаш В.М. 17.04.2004 р. в с. Мутвиця від Корнійчук Антоніни Петрівни, 1913 р.н.

6. Зап. Тишковець З.О. 12.04.2001 р. в с. Мутвиця від Мовчун Наталії Василівни, 1924 р.н.

7. Зап. Ломазей І.Г. 1.04.2005 р. в с. Морочне від Проневича Федора Дмитровича, 1931 р.н.

8. Полісся, якого не знаємо. Фото-етнографічна виставка, присвячена дослідженню Полісся польським вченим Йозефом Абремським. – Брест – Пінськ – Кобрин – Мінськ, вересень 1997 р.

9. Ильянков В. Полесские зарисовки. Запіски Культурна-гістарычнай Калегіі імя Канстанціна Астрожскага. ААТ – Брэст: Брэсцкая друкарня, 2002.- С. 103.

Тунцева З., м.Нетішин,
зав. сектору етнографії Нетішинського міського
краєзнавчого музею

НАМІТКА ЯК РЕЛІКТ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ

Волинський край – скарбниця духовної і матеріальної спадщини українського народу, у якій зберігаються безцінні надбання наших талановитих рукомесників. Серед них – домоткані рушники, сорочки, килими, намітки... Кожен виріб має свою історію, традиції, звичаї, несе морально-етичне навантаження.

За давнім звичаєм, усі заміжні жінки ходили з покритою головою, тому що "засвітити волосся" вважалося тяжким гріхом. За народними уявленнями, простоволоса жінка накликала неврожай, хвороби та пошесті. [14].

Складовою жіночих головних уборів є намітка, згадку про яку зустрічаємо ще в давньослов'янських пам'ятках. Так, в "Летописном повествовании", "Ізборнику Святослава" сказано, що "жінки покривали голову або полотняним покривалом, кінці якого звисали на груди, або очіпком, який повністю закривав стрижену голову заміжньої жінки". В "Летописном повествовании о Малой России" Олександр Ригельман пише: "... короткий круглий чепецъ или сборникъ, поверхъ онаго завивают серпанками, то есть белыми тонкими фатами такъ же кибалками, обвитыя серпанками" [11].

Починаючи від XV-XVI ст., на мініатюрах все частіше зображаються жінки в намітках на голові. Способи пов'язування наміток можемо побачити на іконах XV-XVII ст. Аналіз портретного живопису XVII-XVIII ст. дає підстави вважати, що намітка була поширеним головним убором. [15].

На звичай наших жінок носити намітку поверх очіпка звертали увагу й чужинці. У 1709 році, за Гетьмана Івана Мазепи, старшина шведського війська, Вейга, що побував на Україні, у своїх спогадах писав: "Жінки носять на голові щось схоже на шапку, цілком плоске, як тарілка, і обвивають його довгою наміткою" [1].

З часом на зміну намітці приходить хустка. "Старые женщины носят белые свиты из домашнего сукна, вышиты черною шерстью, на голове платок, а у некоторых намитка, которая в нынешнее время уже мало встречается» [10], [13].

Намітка вважається платовим вбранням [4].

Тлумачний словник української мови дає таке пояснення назви цього давньослов'янського головного убору:

1. Покривало з тонкого серпанку, яким зав'язують поверх очіпка голову заміжні жінки.
2. Тонка прозора тканина (вид серпанку) [5].

Ткались намітки з ниток льону, полотно з яких виходило білим і м'яким, рідше – з конопель. Довжина виробу була до 5 м, ширина – до 50 см. Кінці намітки прикрашали орнаментом, вишитим чи тканим [2]. Оздоблення кінців намітки рослинним та геометричними мотивами у вигляді поперечних смужок надавало святковості і врочистості.

Намітка була невід'ємним атрибутом весільного обряду. Тому кожна дівчина, готуючись до заміжжя, повинна була сама собі наткати наміток [11]. Кількість їх визначалась достатком нареченої, її вмінням і працьовитістю. В окремих місцевостях намітку на весілля дочці ткала мати [9].

В етнографічній літературі зустрічаємося з описами функціонального використання намітки. Випечений коровай з петльованої пшеничної муки, виймаючи з печі, ставили на віко (крижка від діжки, в якій розчиняли і замішували хліб), застелене фартухом, а коровай обв'язували наміткою. Перед вінчанням, виряджаючи молодого до шлюбу, мати за пояс затикала йому намітку [11].

Коли після шлюбу молоду приводили до батьків молодого (Сарненський район

Рівненської області), вона віталась із свекром і свекрухою, тримаючи під рукою хліб, замотаний у намітку. Хліб, принесений молодою, клали на піч, а весільну намітку – у скриню в комору. Потім здійснювалося традиційне обдарування молодих гостинцями. Для цього дружки "маршалки" – 9 хлопців (або непарна її кількість) – вводили молоду пару в хату, садовили за стіл і розпочинали їх обдарувати. Відповідно, молода пов'язувала всіх гостей намітками через плече. Першими молода обдаровувала свекра й свекруху. Подекуди цей епізод українського весілля називається "намітка свекрусі". Взявши подарунок, батьки благословляли молодих і говорили: "Щоб ви в парі посивіли". [11]. В с. Мухарів Славутського району сватів перев'язували рушниками, а намітками – лише приданок (приданка – жінка свата) [8].

Намітка була своєрідним символом переходу від дівоцтва до іншого соціального статусу – жінки, матері, господині.

В с. Веліхово (тепер Велихів) Володимирецького району Рівненської області "намитка" – символ подружньої вірності, честі, терпіння, чистоти роду. Саме тут вона – запорука міцної сім'ї. Те, що молоду "закручували" наміткою, означало, що вона Богом дана в дружини (намічена) і ніякому іншому чоловікові вже не може належати, оскільки це було б великою ганьбою. Її в чоловіка міг забрати лише Бог. Намітку жінка тримала в скрині як сімейну реліквію, до смерті. На ній опускали труну в яму. В намітці – код родової честі, за цим ревно стежила громада. Якщо хтось з жінчиного роду "кидав" чоловіка, то його не мали права, коли помирав, опускати в могилу на трьох намітках, тобто, якщо баба залишила чоловіка, то покійну доньку опускали в яму на двох намітках і мотузці. Дівчатам з такого роду важче було вийти заміж [9].

На Сарненщині після весільного перепою молоду з молодим "сповивають" – зв'язують обох разом однією наміткою [3].

На Славутчині (с. Нараївка) "як невеста йшла до молодца", то рідна мати перев'язувала її наміткою [7]. Перев'язувала намітками молодих мати нареченої, коли виряджала до нареченого [3]. І в церкві, коли вінчали молодих, руки їм перев'язували наміткою. [11].

Використовували намітку і в поховальних обрядодіях. Лляними намітками оббивали труну [6], на намітках опускали небіжчика в могилу [9], [6]. Наміткою покривали покійника. Дотепер зберігає дві намітки (навіть нерозрізаних) на смерть собі і чоловіку Надія Ковальчук з Нараївки, що на Славутчині [12].

Церковний хрест, що несли перед небіжчиком, перев'язували наміткою, хрест на могилі теж перев'язували наміткою [8].

Як бачимо, намітка була не лише головним жіночим убором, а й символом майстерності, честі, порядності. Вона й дотепер акумулює в собі не лише родову пам'ять, а й неповторний духовний світ нашого народу.

Література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – К.: "Оберіг", 1993. – С.505.
2. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. Т.2. – Львів: Афіша, 2000. – С.67.
3. Маслянчук Т., Назарець І. Весільний обряд на Сарненщині // Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. Випуск І. – Рівне, 2004. – С.198.
4. Ніколаєва Т.Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – С.100.
5. Новий тлумачний словник української мови у чотирьох томах. – Т.2. – К.: "Аконіт", 2000. – С.768.
6. Пархоменко Т. Оберегове застосування воскової свічки та льону в народних віруваннях та обрядах Західного Полісся // Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. Випуск 1. – Рівне, 2004. – С.142.
7. Спогади Галини Ковальчук, 1941 р.н., с. Нараївка Славутського району Хмельницької області від. 24.10.2002 р. // Архів автора.
8. Спогади Надії Кухоцької, 1965 р.н., с. Велихів Володимирецького району Рівненської області від 20 червня 2005 р. // Архів автора.

9. Спогади Марії Гаврилюк, 1937 р.н., с. Мухарів Славутського району Хмельницької області від 14.05.2005 р. // Архів автора.

10. Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині // Упор. Т.Вихованець, І. Тесленко. – Білий Дунаєць; Острог, 2005. – С.82.

11. Тишкевич Р.К. Поліська намітка у весільному обряді // 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. Наукові записки. Випуск І. – Рівне, 1996. – С.103-108.

12. Тунцева З.П. Ткацькі традиції с. Нараївка Славутського району // Сангушківські читання: Збірник наукових праць І Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С.91-93.

13. Українець А. Особливості народно-побутової культури мешканців Сарненського району (за матеріалами експедицій 2000-2001 рр.) // Західне Полісся: історія та культура. Науковий збірник. Випуск 1. – Рівне, 2004. – С. 116-117.

14. Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник // А.П.Пономарьов, Л.Ф.Артюх, Т.В.Косміна та ін. – К.: Либідь, 1993, – С.125.

15. Українське народознавство: Навч. посібник // За ред. С.П.Павлюк, Г.Й.Горинь, С.Ф.Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – С.515.

Українець А.М., м.Рівне,
зав. відділу етнографії РОКМ,
Пашковиський М., с.Новостав Рівненського р-ну,
художник

СІАМСЬКА ПРИНЦЕСА КАТЕРИНА ДЕСНИЦЬКА Й РІВНЕНЩИНА

У 1986 р. в журналі "Огонек" [1] з'явилась сенсаційна стаття В.Скворцова "Принцеса Катя Десницкая". У ній йдеться мова про цікаву особистість, волинянку з незвичайною долею: їй судилося стати дружиною сіамського принца Чакрабона (Сіам – нині Таїланд), одного зі спадкоємців королівського престолу.

Як свідчить журналіст, вона народилась у квітні 1886 р. в Луцьку, в сім'ї статського радника І.С.Десницького [1; №41, С.29]. В статті згадується і рідний брат Катерини Десницької, який навчався у Санкт-Петербурзькому університеті, а згодом був на дипломатичній службі. Автор публікації, зокрема, зазначає, що після смерті батьків Катерина з близьких родичів залишився лише він [1; №41, С.29]. Але журналіст припустився помилки.

У даному дослідженні хочемо торкнутися того, про що у цій статті не згадується, а саме зв'язку сіамської принцеси з Рівненщиною. Викладені нижче матеріали, що базуються на спогадах родички К.Десницької – Трепачко О.І., мешканки с.Новостав Рівненського р-ну, стосуються маловідомої сторінки в історії родини Десницьких. Пов'язані вони зі старшою сестрою Катерини Іванівни – Євгенією. Віднайдені нові матеріали не тільки суттєво доповнюють наші відомості про Десницьких, але, висвітлені на певному історичному та соціально-економічному тлі, значною мірою віддзеркалюють складну епоху першій половині XX ст. в історичному та культурному житті Волині.

Отже, Євгенія Іванівна Десницька, старша сестра Катерини, за паспортними даними народилася 8.12.1873 р. в м.Самара [4]. Вона була донькою І.Десницького від першої дружини (за свідченням родичів, француженки). Можливо, саме з цієї причини її постать була обійдена увагою журналіста. Згодом Іван Десницький був переведений на роботу до Луцька, де працював головою окружного міського суду. Помер приблизно у віці 50-ти років і похований біля кафедрального собору в центрі міста. На пам'ятнику зберігся напис: "От благодарных жителей города Луцка" [3].

Від другої дружини в Івана Десницького були діти: син Микола (так його називає Трепачко О.А.) та донька Катерина. Діти рано втратили батьків і, очевидно, старша сестра Євгенія опікувалася ними. Свідчення цьому – постійні контакти між сестрами, які не поривались до останніх років життя Євгенії, що разом з родиною проживала спочатку у Клевані, а згодом у Новоставі Рівненського р-ну.

За родинними переказами, брат Десницьких у Петербурзі познайомився і заприятелював з сіамським принцом Чакрабоном, з яким згодом приїхав до Києва, де на той час проживали обидві сестри. Отже, ці перекази саме з Києвом пов'язують історію знайомства принца з Катериною, хоча у викладі В.Скворцова ця подія мала іншу зав'язку і відбулася у Санкт-Петербурзі [1; №41, С.29]. Достеменно відомо лише одне – Катерина Десницька була неординарною особистістю: вона чудово грала на піаніно, мала гарний голос, сама шила вбрання, була веселою, енергійною [3]. У Петербурзі закінчила курси сестер милосердя і добровільно відправилась на російсько-японський фронт, звідки привезла три бойові нагороди [1; №41, С.29]. Її краса, відвага, розум і талант вразили принца настільки, що він відважився, наперекір традиціям Сіаму, на нечуваний, зухвалий крок – одружитись з іноземкою. Шлюбна церемонія відбулась у Константинополі [1; №41, С.30].

У 1908 р. в подружжя народжується син – Чула Чакрабон [1; №42, С.]. Вийшовши заміж, Катерина продовжувала підтримувати зв'язки зі своїми братом та сестрою. На той час в Сіамі склалася важка політична ситуація: точилась запекла боротьба за трон, жертвою якої згодом став і чоловік Катерини Десницької, котрого, – за її свідченням, було отруєно в 1920 р. [3].

Поховавши чоловіка, Катерина Іванівна поїхала з сином до Америки, а через деякий час з другим чоловіком, американцем, переїхала в Париж. Син Чула виріс і навчався в Лондоні, його навчання щедро фінансувалося з Бангкоку. Після навчання він багато мандрував, а згодом повернувся на батьківщину, в Сіам, де став відомим істориком та письменником. З донькою принца Чули – Норисарою і зустрічався автор публікації в журналі "Огонек" у 1986 р. Катерина Десницька пережила свого першого чоловіка на сорок років, померла в 1960 р. і похована в Парижі.

Лише Євгенію Іванівну Десницьку доля тісно пов'язала з Волинню, зокрема Рівненщиною. Деякий час вона проживала в Києві, де познайомилася з Іваном Васильовичем Оболонським, що навчався там у вчительській семінарії. Народився він у Каневі (чи поблизу нього) у 1881 р. в інтелігентній сім'ї [3]. Згодом молоді люди одружились, у них народився син Аркадій, котрий прожив декілька років і помер від дифтерії [3]. У 1911 р. в Оболонських народилась дівчинка, яку невипадково назвали Катериною. За словами її доньки, Олександри, це відбулось 16 квітня 1911 р. на станції Бобринській (нині Шевченкове) біля Києва. Однак за одним із документів, збережених в родині [5], Катерина Оболонська народилась 3 квітня 1911 р. в м.Здолбунів (нині Рівненської області). Хрестили дівчинку там же, у церкві Святої Катерини. Хресною і кумою стала саме Катерина Іванівна Десницька, котра в той час гостювала в сестри. Про приїзд сіамської принцеси з чоловіком до царської Росії в 1911 р. згадується і у вищеназваній журнальній публікації, автор якої зазначає: "Пока муж был занят делами, в том числе переговорами с Николаем II, Екатерина Ивановна едет в Киев к родным. Брат Иван с нею." [1; №42, С.]. До яких саме рідних їздили сестра і брат, з цієї статті невідомо, але просте співставлення дат вказує на те, що вони відвідали тоді саме родину Євгенії.

Іван Васильович та Євгенія Іванівна Оболонські в той час вчителювали в Здолбунівському училищі залізничників. Згодом сім'я переїхала до Клевані (тепер Клевань-1). На фото 1932 р., зробленому в цьому містечку новоставським фотографом Т.Щегловитим, бачимо подружжя Оболонських серед учнів Клеванської школи поруч зі священиком Овсієм. У Клеванській школі І.Оболонський був директором, а також викладав історію, літературу, граматику, музику. За спогадами його онуки – О.Трепачко, він свого часу був членом Центральної Ради. Запам'ятався освіченою, національно свідомою людиною, яка "за Україну стояла горою" [3]. У Клевані Іван Степанович також

створив " Просвіту", зібрав хор і був у ньому за диригента. Євгенія Іванівна Оболонська-Десницька мала щонайменше гімназійну освіту, любила грати на фортепіано, подарованому їй сестрою, яке й досі зберігається в родині [3].

Племінниця і хрещениця сіамської принцеси Катерина Іванівна Оболонська навчалася у відомій Рівненській українській гімназії, а потім – у Львівській фаховій школі, була членом молодіжної патріотичної організації "Пласт". Перед Другою світовою війною вона їздила в Париж в гості до своєї тітки Катерини Десницької, звідки повернулася з подарунками та коштовностями. Згодом у Клевані К.Оболонська зблизилася з Андрієм Трепачком, з яким зустрічалася протягом десяти років, і, попри небажання батьків, врешті-решт таємно обвінчалася в церкві с.Пересопниця.

У 1939 р., після приходу радянських військ на Західну Україну, життя Оболонських змінилось. Ще за Польщі Іван Оболонський, окрім будинку в Клевані, побудував також будинок у Новоставі, куди влітку приїздило багато відпочиваючих. Будинок стояв у мальовничий місцевості, серед сосен, мав 6 окремих кімнат для дачників. Нова влада вимагала один з будинків віддати. Спочатку Іван Степанович категорично відмовився, але згодом був змушений поступитись і залишив Клевань, оселившись з родиною в Новоставі.

У 1940 р. родина поповнилася: у Трепачків народилась донька Наталя. Згодом почалася німецько-радянська війна, яка принесла з собою горе в родину Оболонських. У 1942 р. померла Євгенія Іванівна, через рік не стало й Івана Степановича. Таємниця його смерті досі не розкрита. Відомо, що Іван Оболонський часто бував у родині Матвія Куцевича, доньки якого, Ніна та Оля, були активними учасницями підпілля ОУН. Весною 1943 р. вони були арештовані німецькою поліцією за співпрацю з УПА. Під час арешту випадково до Куцевичів зайшов Іван Оболонський (за переказами, щоб взяти молока внучці Наталі), якого разом з сестрами тут же було заарештовано, допитано, але згодом відпущено [3]. Та ненадовго. Через деякий час він отримав через старосту І.Гаврильчика наказ з'явитись до німецької управи. Там його знову арештували і допитували, і знову відпустили. По дорозі додому Івана Степановича затримали невідомі люди; як вважають рідні, радянські партизани крім нього, забрали також згадуваного М.Куцевича та Янкевича. Біля лісу (тепер недалеко від районної лікарні) наказали викопати яму і згодом всіх трьох розстріляли. Це трапилось у 1943 р. Потім трьох українських патріотів місцеві жителі відкопали і переховали на кладовищі Клевані-1. У червні 1943 р. в Рівному були страчені німцями Ніна та Ольга Куцевичі [2].

Донька Оболонських, Катерина Оболонська (Трепачко), крім фахової школи у Львові, згодом закінчила педагогічне училище в Острозі. З дітьми Наталею і Олександрою (народилась у 1948 р.) та чоловіком Андрієм вона жила в батьківській хаті в Новоставі. Вчителювала в Новоставській школі: навчала дітей нотній грамоті. Померла в 1980 р. Її чоловік, Андрій Трепачко, свого часу служив у польському війську. На початку німецько-радянської війни був мобілізований на Урал, жив у Челябинську. Маючи чудовий голос, співав в Уральському хорі. Повернувся на батьківщину в 1946 р. Працював солістом Рівненської філармонії, їздив з гастролями по всій Україні та інших республіках тодішнього Радянського Союзу.

Старша донька Трепачків, Наталя, нині проживає і працює вчителькою в с.Синів Гощанського району. Молодша донька, Олександра, мешкає в с.Новостав Рівненського району. Саме завдяки їй до Рівненського краєзнавчого музею потрапила частина сімейного архіву Десницьких-Оболонських-Трепачко.

Література

1. Скворцов В. Принцесса Катя Десницкая. – Огонек. – 1986. – №41-42.
2. Зап. Н.Гавриш від Данилюк Марії Андріївни, учасниці УПА, в м.Рівне в 1992 р.
3. Зап. М.Пашковським від Трепачко О.А., 1948 р.н., в с.Новостав Рівненського р-ну в 2005 р.
4. Паспорт Оболонської Є.І., виданий 27.3.1940 р. Архів Трепачко О.А.
5. "Swiadectwo złożenia egzaminu na czeladnika", видане 15 травня 1934 р. Архів Трепачко О.А.

Шевчук О., м.Рівне,
завідуючий навчальної лабораторії інноваційних технологій
Рівненського факультету державної академії керівних
кадрів культури і мистецтва

КЛЕНОВІ МОСТИ ЯРОСЛАВА КАЛЮХА
(до 75-річчя з дня народження)

Кожен народ має свого улюбленого композитора, твори якого стають надбанням широких мас. Для мене і моїх ровесників на Гощанській землі таким був і лишається Ярослав Андронович Калюх, який народився 21 червня 1931 року в селі Русивель на Рівненщині.

Не багато в світовій практиці є композиторів, твори яких так органічно пов'язані з людськими почуттями, виражають їх інтереси і прагнення.

Уже в ранньому дитинстві Ярослав виявив пристрасть до музики. Особливо чутливо сприймав він світлу й радісну тутешню природу. Батьківщина Калюха славиться своєю мальовничістю. Розповідаючи пізніше про своє дитинство, він любив згадувати і стару білу хату; і близький лісовий масив із загадковою назвою Забитьок, який у своїх обіймах тримає безліч таємниць; чумацький шлях; описаний М.Коцюбинським у безсмертному творі "Фата Моргана", що проходив вздовж Новини, про яку ще й тепер від старожилів можна почути багато переказів і легенд минувшини; і тихий струмочок, що дзюрчить у долині, і русивельський ліс, засіяний могилами – відголосками війни.

Замріяність, допитливість і любов до життя з дитинства були характерними рисами Ярослава. Рано залишившись без батька, юнак цілі дні проводить на природі. Тепле, запашне повітря краю, наповнене пахощами материнки й чебрецю, виколисували в Ярославі палку любов до рідного краю, до творчості.

Часто в село приходили люди зі Східної України, шукаючи кращої долі, тікаючи від переслідувань та голодомору.

На околиці села стояла хата-пустка. Якось, коли Ярослав проходив мимо, його вразив голос, сумний і тужливий, що звідти лунав. Все почуте, записане та створене власноруч манило Калюха донести до людей. Це бажання скоро стало дійсністю.

Молодий, енергійний бригадир 18-тої тракторної бригади Бугринської МТС В.Трохимчук згуртував навколо себе таких же ентузіастів-однодумців, бажаючих створити хоровий колектив.

Гарячий порив, пристрасне бажання вилилось у колективний на той час широко відомий твір "Пісню комбайнера" та "Заводьте, хлопці, всі мотори":

В полі жито і пшеницю я збирав
Там дівчину молоденьку сподобав.
Вона в полі пшениченьку в'язала,
Та в рядочки всі кіпоньки складала.

Я на її чорні брови поглядів,
Аж цепочок із комбайна ізлетів.
Гей, грабельки ти, дівчино, положи,
Приладнать мені цепочок поможи.

З чорнявою я цепочок приладнав,
Більше в полі він з комбайна не злітав.

Я чорняву на комбайна посадив,
Скосив в полі всю пшеницю, змолотив.

З колосочків два віночки заплели
Для нашого бригадира й голови.
Виїжджайте наш віночок зустрічать,
Та приходьте з обжинками нас вітать.

Скосив в полі всю пшеницю, не зморивсь
Та з цією чорнявою подруживсь.
Подавайте бочки з медом і вином,
Та весілля відгуляєм всі селом.

Колективу потрібен був художній керівник. Вибір впав на Калюха. Для серйозної роботи потрібна була музична освіта. Гра на різних музичних інструментах, акомпанемент зі слуху були недостатнім рівнем для професійної роботи, і це глибоко непокоїло молодого композитора. Необхідно було вчитись. З цією метою Ярослав вступає в Дубнівське культосвітнє училище, яке успішно закінчує, а коли відчув брак знань з композиції – вступив до Житомирського музичного училища.

Врешті-решт колектив зазвучав. Основою репертуару були пісні та обробки Ярослава Калюха.

На фоні мальовничої, чарівної природи він малює картини веселого і щасливого подружнього життя:

У гарячу пору
Збирання врожаю
Степан свою Присю
В поле зазиває.
Ходи, мила Присю,
Ходи швидше з хати,
Будемо з тобою
Житечко ми жати.
Образилась Прися,
Каже: "Відчипися,
Беруть мене млості,
Краще підем в гості."

Ярослав Калюх стає знаним в усій окрузі, перемагає в районних, обласних конкурсах та оглядах художньої самодіяльності. Йому аплодують у Києві на ВДНГ, нагороджують грамотами, дипломами, він отримує цінні подарунки – костюми для колективу на суму 50 тис. крб. від оргкомітету Республіканського журі.

Ярослав Калюх не зупиняється на досягнутому. Він тісно співпрацює з поетом Олексою Корнієнком, поетом-початківцем Петром Нестеруком, з відомими композиторами України О.Білашем та П.Майбородою, вивчає творчість Глінки, Чайковського, Мусоргського, Лисенка, Косенка.

Віддаючись своїй улюбленій праці, Калюх наполегливо готується в 1960 році до Декади української літератури і мистецтва в Москві. З О.Корнієнком вони спеціально пишуть свою нову пісню "Тихо синя ніч спустилась", яка тепло була сприйнята мешканцями столиці.

Кульмінацією творчості Я.Калюха є його "Вечірня пісня", написана на вірш Олекси Корнієнка. У кінці 50-х на початку 60-х років вона передавалась з уст в уста. В обробці А.Ю.Грицая "Вечірню пісню" у свій репертуар бере "Золотий квартет" м.Рівне. Названа пісня в постановці Івана Корсюка та Фаїни Земельської була візитною карткою заслуженого ансамблю пісні і танцю "Полісянка". Пісенна творчість Я.Калюха привернула увагу майстрів кіно України. Його "Вечірня пісня" звучить у фільмі "Зорі Дніпрові".

ТИХО СИНЯ НІЧ СПУСТИЛАСЬ

Слова О.Корнієнка *Муз. Ярослава Калюха*

Не поспішаючи, з почуттям.

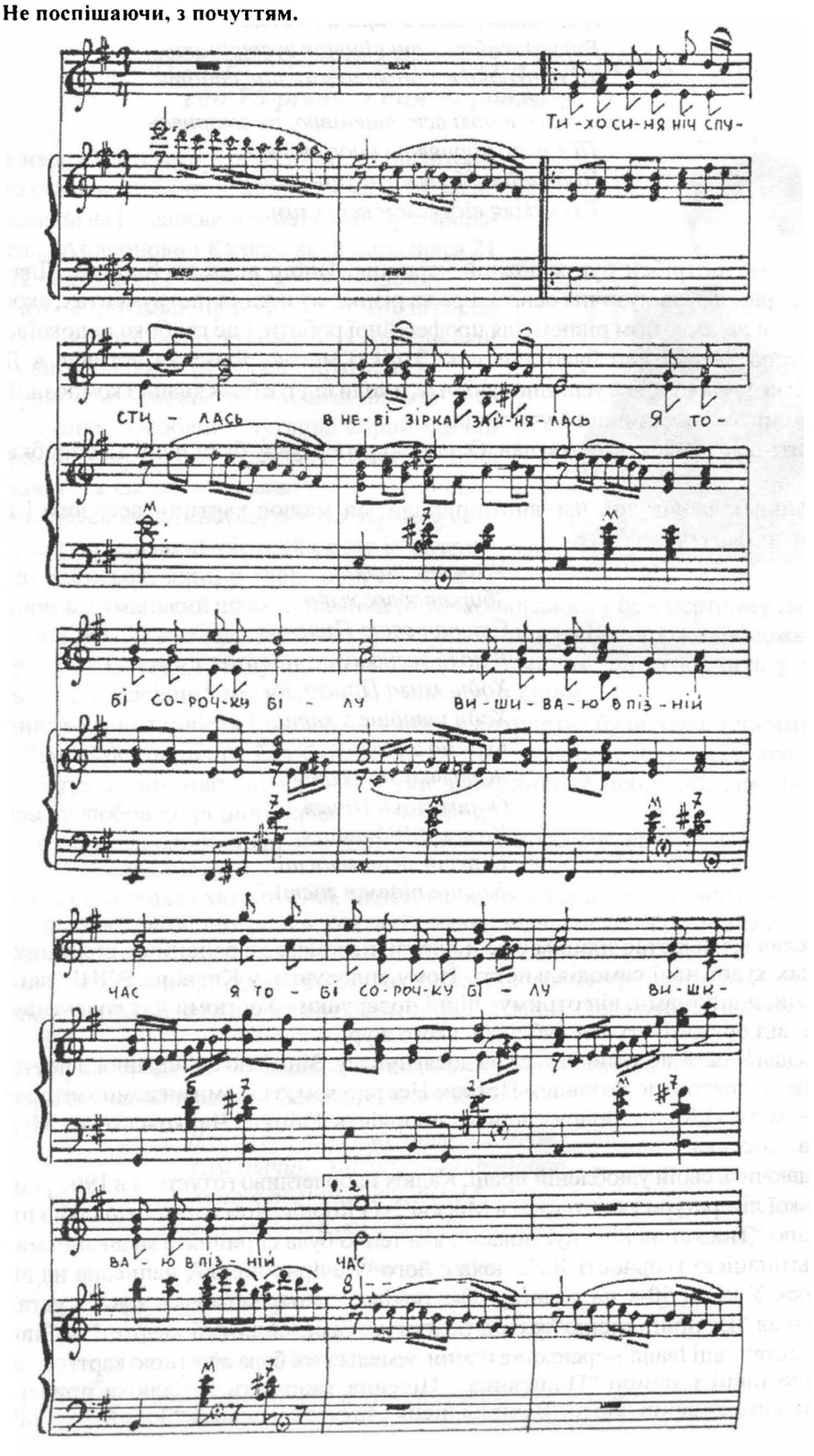

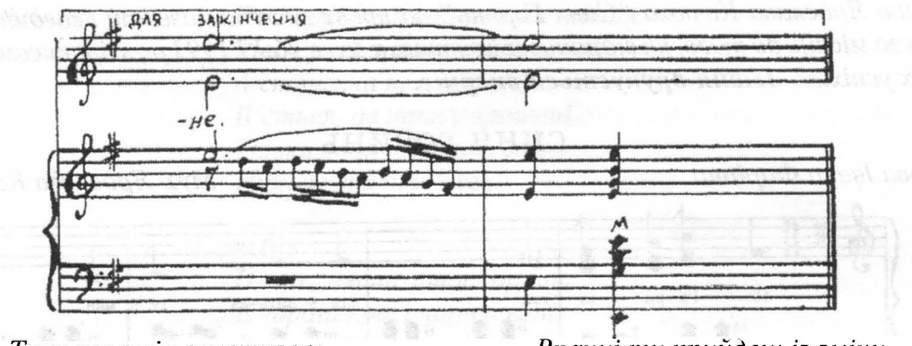

Тихо синя ніч спустилась,
В небі зірка зайнялась.
Я тобі сорочку білу
Вишиваю в пізній час.

Вранці ти прийдеш із зміни,
Поцілуєш гаряче,
І сорочку я надіну –
На міцне твоє плече.

Щоб не знав ти в ній утоми,
Щоб життя було ясне,
Щоб дивився на узори
І пригадував мене.

Міжнародна організація ЮНЕСКО нагородила автора спеціальним дипломом.

Пригадується далекий 1959 рік. Місто Таллінн. Командний пункт Прибалтійського військового округу. Розпал холодної війни. Бійці знемагають від цілодобового чергування. Ворожі літаки в нейтральному просторі борознять небо, не зникають з екранів локаторів. З приймача полинула приємна мелодія "Вечірньої пісні" Я.Калюха:

В надвечір'ї синім
Заспівав баян
Та й про карі очі,
Про дівочий стан.
Заспівав журливо,
Мабуть неспроста
Про мости кленові,
Про чиїсь літа.
Ой, з-за гаю, гаю
Вітер повіва.
Цілувала хлопця
Щей не раз, не два.
Ой, лічила б зорі
Аж до видноти,
Тільки жаль, що вранці
Зірок не знайти.

Вона нагадала бійцям про рідну домівку про Україну, підняла настрій.

На жаль, першого січня 1994 перестало битися серце Ярослава Андроновича Калюха. Він передчасно пішов від нас. Лишилися з нами лише його пісні. По ньому ми міряємо своє життя та вчинки. Пишаємося, що були його учнями, мали можливість спілкуватися, говорити про серйозні речі й просто про будь-що.

Він любив товариство, любив людей, любив свій край. Часто за філіжанкою кави мріяв, працюючи на посаді директора Гощанської музичної школи, як буде в нього вільний час, впорядкує свої рукописи і видасть збірник.

Однак книгу видати так і не встиг. Жив і працював для людей, для себе часу не вистачало. Збудував, як співається в його "Вечірній пісні" кленові мости для нас, для прийдешніх поколінь, послідовників.

Пісню Ярослава Калюха "Синя Горинь" по праву можна назвати лебединою. Він її написав за місяць до того, як відійшов із життя, а саме 26.XI.1993 р., з приписом "Бажаю творчих успіхів". ***Пісня друкується вперше.***

СИНЯ ГОРИНЬ

Слова Івана Фаріона *Муз. Ярослава Калюха*

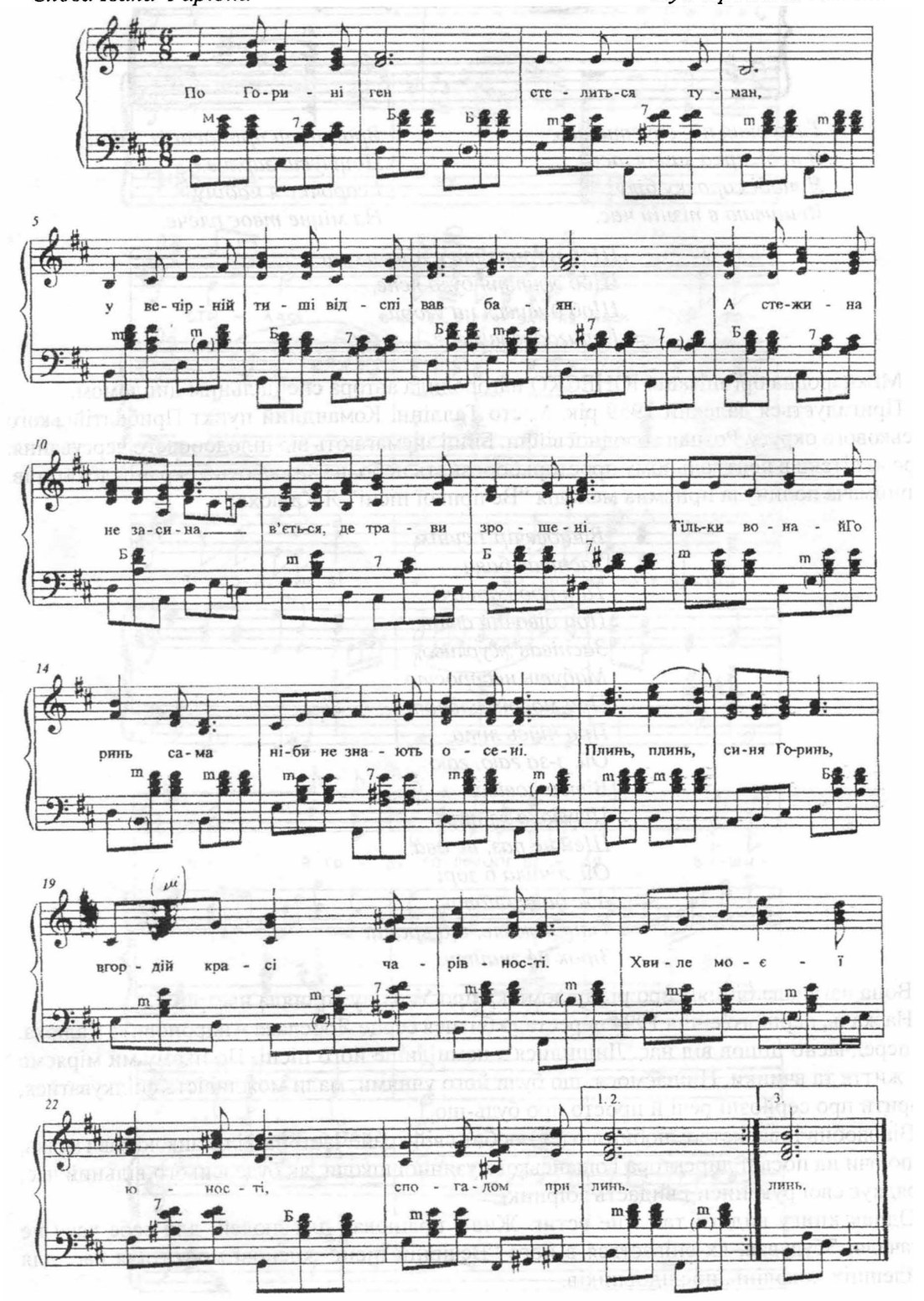

1. *По Горині ген стелиться туман,*
   У вечірній тиші відспівав баян.
   А стежина не засина,
   В'ється, де трави зрошені.
   Тільки вона й Горинь сама
   Ніби не знають осені.

Приспів:
Плинь, плинь, синя Горинь,
В гордій красі чарівності.
Хвиле моєї юності,
Спогадом прилинь, (ніжністю) (гордістю).

2. *Що минулося – не забулося,*
   До мойого серця пригорнулося.
   Стрілось щастя, стрілась любов,
   Разом життя ми виткали.
   Весни Горині знов і знов
   Нас солов'ями кликали.

3. *Краю зоряний, рідна сторона,*
   Радісної долі голосна струна,
   Квітни, краю наш дорогий,
   І на путі оновленім
   Хай твої вірні береги
   Не залишають повені.

Література

1. Столярчук Б. Митці Рівненщини. – Рівне, – 1997. – С.17.
2. Листівка ОБНТ. – Рівне. – 1956.
3. Музична Україна. – 1967. – С.121-123.
4. Пісні серця "Червоний прапор" 4 листопада 1959 р.
5. Столярчук Б. Заспівай баян /Мелодії душі/. – Рівне, – 1992. – С.71-72.

Шпізель Р., м.Острог,
кандидат медичних наук

МЕДИКИ З СЕЛА ГРЕМ'ЯЧЕ ОСТРОЗЬКОГО РАЙОНУ

Село Грем'яче розташоване на північний схід від Острога, за 7 км., у чудовому місці, навколо нього ростуть ліси, є озера, багаті на рибу. Село знаходиться на автостраді, що з'єднує м. Хмельницький з м. Рівне, Луцьком та Львовом. За даними перепису населення за 2001 рік, у Грем'ячому проживають 777 жителів, серед яких 374 чоловіки та 403 жінки.

Жителі села Грем'яче відзначаються своєю працелюбністю, але особливо їм полюбилася медична професія, молодь з ентузіазмом вступала і вступає до медичних закладів. Достатньо сказати, що сьогодні серед жителів Грем'ячого нараховується 62 медичних працівники, до того ж 13 – з вищою освітою, троє захистили дисертації і зробили значний внесок у розвиток не тільки вітчизняної , але й світової медичної науки. На сьогодні вони очолюють великі творчі медичні колективи в Києві та Санкт-Петербурзі. Більшість лікарів, уродженців села Грем'яче, працює в лікувально-профілактичних закладах Рівненської області, інші – в різноманітних медзакладах України та зарубіжжя. Так, у Сарненській районній лікарні гінекологом працює М.Литвинчук, а його молодший брат Олександр – терапевтом у Рівному й викладає в Рівненському медичному коледжі. В Рівному також трудиться лікарем-терапевтом Л. Луцюк. Хірургами працюють С.Ткачук (у військовому шпиталі) та Г.Чепчерук у Санкт-Петербурзі; психіатром в Острозі – Л.Защик,

терапевтом – Шинкарук, стоматологом – С.Ткачук у с.Гребінка Київської області, а О.Шевчук працює в Рівному фармацевтом. У Здолбунові лікують зуби сестри Соболь. Б.Олійник є головним імунологом України, а його брат Анатолій завідує кафедрою психіатрії в Києві. Уродженці Грем'ячого трудяться і в Острозькій обласній психіатричній та районній лікарнях, у міжрайонному тубдиспансері, в ендокринологічному диспансері, у пологових будинках Рівного й інших міст України та зарубіжних країн.

Особливо варто відзначити медичну династію Олійників й описати медичну біографію Г.С.Чепчерука.

Повагою користувалася в Грем'ячому сім'я колгоспника Власа Олійника, 1904 року народження, який багато років працював бухгалтером. У його сім'ї народилося троє синів, всі вони здобули вищу освіту. Старший син, Анатолій, вступив на лікувальний факультет Львівського медичного інституту, після навчання приїхав працювати в Острог. Вступив до аспірантури на кафедру психіатрії Київського медичного інституту, де в 1958 році захистив кандидатську дисертацію, невдовзі, в 1960 році, зайняв посаду завідуючого кафедрою психіатрії імені І. П. Павлова в Київському інституті імені А.А.Богомольця. На даний час він очолює одну з найстаріших і найпрестижніших кафедр психіатрії в Україні. Середній син, Борис, після закінчення Острозької школи №1 вступив на ветеринарний факультет Львівського Зооветеринарного інституту. Три роки працював у Дубні, а потім переїхав до Кам'янця-Подільського, де викладав у сільськогосподарському технікумі. У 1960 році вступив до аспірантури на кафедру фізіології тварин Української сільськогосподарської академії, де в 1963 році захистив дисертацію і отримав вчену ступінь кандидата біологічних наук. Був молодшим науковим працівником відділу біокібернетики Інституту кібернетики Академії наук УРСР, а з 1965-го – науковим співробітником лабораторії фармакотерапії в Інституті ендокринології і обміну речовин Міністерства охорони здоров'я УРСР, наступного року в цьому інституті став керівником лабораторії молекулярних механізмів імунітету. У 1985 році захистив докторську дисертацію і став професором того ж інституту. Зараз Борис Олійник – провідний імунолог України, керує відділом в Академії медичних наук України. Він опублікував 117 наукових робіт. Є лідером з вивчення механізмів дії поширених медичних препаратів, таких як "Вілозен", "Спленін" та інші. Борис Власович обраний постійним членом комісії експериментальних робіт Міністерства охорони здоров'я та спеціалізованої комісії Інституту ендокринології імені Комісаренка.

Молодший син, Ярослав Власович, після закінчення Чернівецького медичного інституту працював лікарем, а потім став завідувачем відділенням в Острозькій обласній психіатричній лікарні. Перспективний і талановитий лікар помер, не доживши до 50 років від важкої невиліковної хвороби. Похований на кладовищі села Грем'яче. Його дочка, Лариса Ярославівна (тепер Защик), закінчила Чернівецький медичний інститут у 1990 році, проходила інтернатуру в психіатричній лікарні в Острозі, потім стала лікарем цієї лікарні. На сьогодні працює в Острозькій районній лікарні психіатром і є головним психіатром всього району. Син, Тарас Ярославович Олійник, навчається в Рокитнівському медучилищі. Династія медиків Олійників продовжується.

Багато теплих слів можна почути на адресу колишнього учня Грем'яцької школи – Георгія Чепчерука, який нині є доктором медичних наук. Лікар зумів свою скромність та інтелігентність пронести протягом свого життя, зробив ряд наукових відкриттів і став одним із провідних торакальних (легеневих) хірургів світу.

Георгій Савович народився в сім'ї колгоспників села Грем'яче. Після закінчення школи з відзнакою, в 1955 році, вступив у Дубнівське медичне училище, а по закінченні навчання був направлений на роботу в Острозький район. З 1958-го до 1960-го року працював завідуючим ФАПу села Білашів. Потім – служба в армії в якості фельдшера полкового медпункту. З 1962 року став слухачем Військово-медичної академії імені Кірова в Ленінграді. Відмінником закінчив цей навчальний заклад і був направлений на

проходження військової служби в місті Севастополь. Після закінчення курсів з хірургії був призначений начальником медичної служби на підводному човні. Там зумів успішно провести декілька хірургічних операцій. У 1976 році захистив кандидатську дисертацію. З 1975-го до 1984-го року був старшим ординатором і викладачем клініки госпітальної хірургії Військово-медичної академії в Ленінграді. З 1984 до 1987 року брав участь у війні в Афганістані, в якості консультанта головного хірурга військового шпиталю в Кабулі. Нагороджений орденами та медалями. Після повернення в Ленінград з 1987-го до 1994-го року працював старшим викладачем клініки торакальної хірургії. В цьому ж році був демобілізований в чині полковника медичної служби. Георгій Савович є автором більш як 170 наукових робіт, серед яких 6 монографій та підручників. Сьогодні Г.С.Чепчерук є професором-консультантом шпиталю МВС у Санкт-Петербурзі.

Династія медиків – уродженців села Грем'яче користується високим авторитетом і не тільки не припиняється, але прогресивно продовжується, про що красномовно свідчить той факт, що четверо жителів цього села навчаються в медичних вузах, а п'ятеро закінчують медичні коледжі.

Юрчук О.П., м.Рівне,
заввідділом науково-освітньої роботи РОКМ

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА "МУЗЕЙ І ДІТИ": ШЛЯХИ РОЗРОБКИ І РЕАЛІЗАЦІЇ

Виховання підростаючого покоління музейними засобами, активне залучення до музейних цінностей, формування постійної потреби у спілкуванні з історико-культурною спадщиною – це головне завдання музею на сучасному етапі.

Протягом останніх 8 років у Рівненському краєзнавчому музеї розробляється, удосконалюється і втілюється в життя комплексна програма "Музей і діти" (по роботі з дітьми молодшого віку), яка щорічно дає музею:

- 15-16 % відвідувачів,
- 16-20 % екскурсій,
- 20-50 % фінансового прибутку

Ця програма працює за двома напрямками:

- для дітей дошкільного віку – "Любій малечі про музейні речі";
- для дітей початкової школи – "Твій друг – музей".

При розробці програми враховувались вікові та психологічні особливості маленьких відвідувачів – підвищена емоційність, рухливість, нестійкість уваги – і у відповідності до цього обирались форми і методи роботи. Ми обрали новий, нетрадиційний стиль взаємовідносин з аудиторією, відмовились від менторства, повчань, стереотипів, розуміючи, що все це відвертає від музею.

Наші екскурсії – це своєрідні вистави, учасниками яких є маленькі екскурсанти, а екскурсоводи – не тільки вчителі і вихователі дитячих душ, а ще й казкарі, і артисти, і мудрі порадники, тобто садівники Добра в країні Дитинства. І тому музей стає для маленьких відвідувачів Храмом радості, де вони вчаться, але без примусу, де перебувають в оточенні щирої приязні – і тому легко сприймають певні історичні, природничі, народознавчі знання, прилучаються до скарбів національної культури.

В процесі підготовки екскурсій ми наполегливо шукали і знаходили відповіді на безліч запитань: як донести до маленьких дітей складну інформацію? як зробити екскурсії цікавими? Як утримати увагу юних екскурсантів протягом 30-40 хвилин? Чому потрібно

слідкувати не тільки за мовою, але навіть за тембром голосу, темпом мовлення, дикцією? Як, нарешті, побудувати екскурсійний процес, щоб в очах маленької дитини не згас вогник допитливості, вогник радості від зустрічі з музеєм?

У кожній дитячій душі криється величезний потенціал розуму і творчості, потрібно лише його відкрити і використати. На наших екскурсіях діти стають веселими і кмітливими, природними в поведінці, контактними, здібними, готовими до веселої гри і до напруженої праці.

Основним засобом виховання і навчання маленьких дітей, основною їхньою діяльністю, що створює радісний настрій, допомагає проявити активність, творчість, ініціативу, є гра. Гра – їх стихія, в іграх набираються вони розуму, вчаться спостерігати, порівнювати, аналізувати. У грі немає людей серйозніших, ніж малі діти. На наших екскурсіях – іграх науковий працівник, ніби через місток, переводить дітей від гри до серйозних висновків і узагальнень. Це екскурсії: "Подорож до Лісової феї", "В гостях у Водяного", під час яких діти знайомляться з мешканцями лісів, боліт, водойм, вивчають їх зовнішній вигляд і повадки, – тобто, в них закладений великий інформаційний матеріал.

Активізації творчого сприйняття музейної експозиції сприяє також і такий ігровий метод, як імпровізований ляльковий театр. Театр – це теж гра, а лялька – найулюбленіша іграшка дітей. Вона наповнює їх життя особливим змістом, насиченим добротою, теплом, ласкою. Разом з лялькою, з її допомогою набагато простіше вирішується цілий ряд пізнавальних завдань.

Елементи лялькового театру виникають у багатьох екскурсіях. І якщо в одній екскурсії невдаха Художник допомагає дітям зрозуміти, що таке справжній ліс і що він житиме лише тоді, коли кожній живій істоті в ньому знайдеться місце ("Музейні цікавинки"), то вже в іншій діти радо зустрічаються з лялькою Оксанкою і разом з нею знайомляться з різнобарв'ям вишиваних сорочок, рушників, килимів ("Що вміли наші бабусі"), а в третій екскурсії Лисичка і Жабка навчають малят дбайливому ставленню до найменшої тваринки чи комашки ("Зустріч на лісових доріжках").

Успішне опанування маленькими дітьми матеріалу екскурсії відчутно залежить від інтересу до нього, від того, наскільки в ході засвоєння матеріалу збуджувати емоції, творчу уяву дітей. Діти міркують образами. Безпосереднє сприйняття дійсності у них поєднується з різноманітним казковим уявленням. Звідси зрозумілі причини тих труднощів, які постають перед дітьми при опануванні складного матеріалу – історичного чи народознавчого. Як же наблизити його до дитячих уявлень, пропустити через їхній чуттєвий досвід? І методичні рекомендації, і досвід нашої роботи переконують, що найбільш ефективний спосіб засвоєння складного матеріалу – через казки. Цей жанр діти готові слухати, переповідати, обговорювати безкінечно. Їх захоплює сюжет, вони з непідробним інтересом стежать за діями незвичайних героїв, за розвитком подій, роблять власні відкриття і узагальнення. Це казка "Деркач і Кріт", що виховує почуття любові до рідного краю ("Подорож до Лісової феї"), "Казка про скло", що знайомить з історією виникнення скла (екскурсія "Здрастуй, музей!") і багато інших.

Ще один методичний прийом, що застосовується в подібних екскурсіях – широке використання загадок і різноманітних загадкових ситуацій. Це допомагає зробити екскурсії цікавішими, а засвоєння матеріалу – більш глибоким і міцним. Адже загадки – це стислі поетичні запитання, де у прихованій формі одні предмети чи явища зображуються через інші загадки спорідненості, подібності їхніх властивостей. Це спонукає дитину вдумуватися в кожне слово, викликає позитивні емоції, активізує пізнавальну діяльність. Загадки можна використовувати при входженні в тему, як своєрідну розминку (Флора пропонує три загадки і лише після їх відгадування можна потрапити в її володіння – екскурсія "Чарівниця Флора"), можна використовувати при підбитті підсумків, для закріплення матеріалу екскурсії (через загадки-повторення нових термінів "музей", "екскурсовод", "експонат" – екскурсія "Здрастуй, музей!") і в багатьох інших випадках.

Пам'ятаючи, що основною формою мислення маленьких дітей є наочнообразне, ми широко використовуємо слайди, магнітофонні записи, а також саморобні наочні прилади: міні-макет лісової галявини, де розгортаються основні події з життя комах (екскурсія "Пригоди Метелика та його друзів"), реконструкція різних дерев і трав, гербарії рослин (екскурсія "Чарівниця Флора") та багато інших.

На наших екскурсіях ми відмовились від традиційного музейного принципу "Руками не торкати!". Навпаки, ми залучаємо багато фондових експонатів, торкаючись яких діти знов-таки вчаться, запам'ятовують, причому це відбувається ніби саме собою, без тиску, а значить, більш успішно.

З усього сказаного стає ясно, що всі екскурсії в рамках комплексної програми "Музей і діти" – це не звичайні музейні розповіді. Це – екскурсії-ігри, екскурсії-подорожі, екскурсії-вистави, екскурсії-вікторини. В стінах музею відбуваються театралізовані дійства, на яких оживають герої минулих епох, персонажі народних легенд і переказів. Наші юні екскурсанти – не пасивні слухачі, а активні учасники екскурсійного процесу. Ми лише заохочуємо, – і маленькі екскурсанти ведуть себе вільно, невимушено, вони почуваються господарями в музеї, з задоволенням вчаться, розвиваються, набираються розуму.

З 1996 року в рамках комплексної програми розробляються і проводяться виїздні музейні заняття для віддалених навчальних і дошкільних закладів. На даний момент їх підготовлено 6. – з історії, екології та народознавства. Головною особливістю цих виїздних занять є широке використання фондових експонатів, які діти можуть роздивитися і навіть торкнути руками: це давні знаряддя праці, керамічні вироби, речі побуту, одяг тощо. Вони допомагають створити емоційно-позитивний настрій в дітей, формують їхню історичну свідомість, вводять в сферу історичного минулого ("Історія рідного міста", "Що вміли наші предки", "Звідки прийшла книжка").

Ми надаємо великого значення систематичному проведенню показових екскурсій і музейних занять для студентів пединституту – майбутніх вихователів дитячих садків і вчителів молодших класів, – у результаті яких, по-перше, відбувається ознайомлення з колекцією музею, по-друге, формуються навички нетрадиційної роботи з дітьми молодшого віку, по-третє, демонструються можливості використання музею в навчально-виховному процесі. Також регулярно проводяться конференції, метод об'єднання, семінари для методистів дошкільних закладів і педагогів початкової школи.

Запропонована комплексна програма є дійовою силою в становленні історичної, естетичної і культурної свідомості підростаючого покоління, пробуджує зацікавлення нашим минулим, традиціями, духовною спадщиною рідного народу.

Література

1. Ванслова О.Г. Музейний всеобуч. Науково практичні рекомендації. – М., 1988 р.
2. Волошин О.М. Цікаві задачі з природознавства. – Тернопіль, 1997 р.
3. Виготський Л.С. Уява і творчість в дитячому віці. – М., 1987 р.
4. Дерев'янко Р.І. Особливості спілкування з дорослими і однолітками у дошкільнят. – М., 1983 р.
5. Ломунова А.П. Вчитель звертається до музею. // Сов. музей, – 1983. – № 2.
6. Коробов В.А. В найбільш жаркий час (записки екскурсовода) // Сов. музей. – 1984, – № 4.
7. Крейн А.В. Записки музейного працівника. // Сов. музей. – 1989-1990 рр.
8. Мисан В.О. Оповідання з історії України, рідного краю. – Рівне, 1992 р.
9. Поліщук Я.М. Мандрівка крізь віки. – Рівне, 1998 р.
10. "Початкова школа" (добірка журналів за 1985-2000 рр.).
11. Толстих А.І. Мені цікаво – цікаво усім // Сов. музей. – 1990 р. – № 4.
12. Українське дошкілля. – К., 1991 р.
13. Хрестоматія з народознавства для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. – Рівне, 1993 р.
14. "Дошкільне виховання" (добірка журналів за 1985-2000 рр.).

З М І С Т

Боровець О. НАЦІОНАЛЬНА СКАУТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ – "ПЛАСТ" – НА РІВНЕНЩИНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ ... 3
Булига О. ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ – ЗБИРАЧ НАРОДНИХ СКАРБІВ. ЗВ'ЯЗОК ВОЛИНІ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВЧЕНОГО ... 6
Бухало Г. СЛОВО ПРО МИКОЛУ ТЕОДОРОВИЧА ТА ЙОГО ПРАЦЮ ... 10
Верговський С. "КОРОЛІВСЬКІ" ХРАМИ "ВЕЛИКОЇ ВОЛИНІ" ... 14
Гавриш Н.М., УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПРЕСА НА РІВНЕНЩИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 рр. ... 19
Данильчук Г.Ф. У ЛЮДСЬКИХ ДОЛЯХ ІСТОРІЯ МІСТА ... 27
Демиденко О. ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-1980-х рр. ... 30
Дубчак О. МОВА – ЗАПОРУКА ІСНУВАННЯ НАРОДУ ... 34
Жураковський Б. ПАЛЕОҐРУНТИ ПОГОРИННЯ ... 36
Ільчук В.П., Наумов Д.В. ЗНАХОДЖЕННЯ ОЧЕРЕТЯНКИ ПРУДКОЇ (ACROCEPHALUS PALUDICOLA (VIEILLOT, 1817) БІЛЯ РІВНОГО ... 40
Кожушко Н.І. ЦАРСЬКІ НАКАЗИ КІНЦЯ XVIII – першої пол. XIX ст. ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОНДОВОЇ ЗБІРКИ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ) ... 41
Кононець П.Є. ЗНИКЛІ СЕЛА КОСТОПІЛЬЩИНИ ... 48
Корчак А. ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА БРОДІВСЬКИХ ФОРТИФІКАЦІЙ ... 50
Костенко Л. МАГІЧНІ МЕТОДИ ВПЛИВУ НА РІСТ РОСЛИН У ПЕРІОД ВІД СІВБИ ДО ЗБИРАННЯ УРОЖАЮ ... 54
Кострица М.Ю. ВОЛИНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ ... 59
Кукурудза А. САРНЕНСЬКИЙ УКРІПЛЕНИЙ РАЙОН ТА ПОЛЬСЬКА ОБОРОННА КОНЦЕПЦІЯ НА РІВНЕНЩИНІ В 30-х рр. XX ст. ... 63
Лотоцький Г.П. МІСЦЕ СКОРБОТИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ І.К.СВЄШНІКОВА ... 68
Куліш-Лукашевич І.В. СТРАНИЦЫ ЖИЗНИ И.КУЛИША ... 72
Наумов Д.В. ЗАПОВІДНЕ УРОЧИЩЕ "БАРМАКІВСЬКЕ" ... 78
Нахратов О.Б. КРЕМ'ЯНІ ТА КАМ'ЯНІ СОКИРИ III-II ТИСЯЧОЛІТЬ ДО НАШОЇ ЕРИ У ФОНДОВІЙ ЗБІРЦІ РІВНЕНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ... 79
Новак К. ПІСЕННА ПОЕЗІЯ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ ГОЩАНСЬКОГО РАЙОНУ СЕРЕДИНИ XX ст. ... 85
Новосідлюк Г. КОЛЕКЦІЯ ГОНЧАРНИХ ВИРОБІВ ВОЛИНІ У ФОНДАХ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ (1920-1931 рр.) ... 91
Носар І. ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ ВОЛИНІ В ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНОМУ АСПЕКТІ ... 93
ПархоменкоТ.П. ТРАДИЦІЙНА КУПАЛЬСЬКА ОБРЯДОВІСТЬ РІВНЕНЩИНИ ... 98
Пащук І.Г. РІВНЕНСЬКІ ДОРОГИ ІГОРЯ СВЄШНІКОВА *(до 90-річчя з дня народження)* ... 105
Пісоцький А.М., Родзенюк Г.О. ТАТАРСЬКІ ТА ТУРЕЦЬКІ СЛІДИ НА ВОЛИНІ В ЛЕГЕНДАХ ТА ПЕРЕКАЗАХ ... 107
Позіховський О., Охріменко Г., Маркус І. Охріменко В. ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНОМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО ПОЛІССЯ В ЕПОХУ ЕНЕОЛІТУ ... 110
Прищепа Б.А., Прищепа О.П. ЕТАПИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ВОЛИНІ ... 115

Прищепа О.П. "ЖИТТЄВІ АКАДЕМІЇ" ВАЛЕР'ЯНА ФЕДОРЧУКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ РІВНЕНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРИВАТНОЇ ГІМНАЗІЇ) 124
Радіонова Н.К. "ДАЛЕКИЙ СВІТ" – РІДНИЙ СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЬМЕННИЦІ ГАЛИНИ ЖУРБИ (1888-1979 рр.) 128
Романчук О. ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ОХОРОНИ ТВОРІВ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА 130
Романчук О. ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ КОЛОВОРОТКІВ (НА МАТЕРІАЛАХ ОСТРОЗЬКОГО РАЙОНУ) 134
Садовнік Т. КАЧИНСЬКИЙ СКАРБ – ГОРДІСТЬ ВОЛИНІ 138
Свирида Р. ПАМ'ЯТКИ ПОЛІСЬКОЇ ДАВНИНИ "ВЕЛИКОЇ ВОЛИНІ" 141
Семенович О.Л. НЕПІЗНАНІ ШЛЯХИ НЕВІРКОВА: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ 148
Столярчук Б. МАРІЯ САБАТ-СВІРСЬКА – СПІВАЧКА, ПЕДАГОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ 151
Стрільчук В. ПОСТАТЬ ФЕЛІКСА ВЕСТА В ГРОМАДСЬКО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ КРАЮ 153
Тишкевич Р.К. РОЗВИТОК "ПРОСВІТИ" НА САРНЕНЩИНІ 156
Ткач В. КРЕМ'ЯНІ ЖНИВАРСЬКІ ЗНАРЯДДЯ ДОБИ НЕОЛІТУ, ЕНЕОЛІТУ, БРОНЗИ ТА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ДУБЕНЩИНИ 162
Тумаш В.М., Сарич С.П. ПРАДАВНІ ПОЛІСЬКІ ОБЕРЕГИ 167
Тунцева З. НАМІТКА ЯК РЕЛІКТ ДУХОВНОЇ І МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ 171
Українець А.М., Пашковиський М. СІАМСЬКА ПРИНЦЕСА КАТЕРИНА ДЕСНИЦЬКА Й РІВНЕНЩИНА 173
Шевчук О. КЛЕНОВІ МОСТИ ЯРОСЛАВА КАЛЮХА *(до 75-річчя з дня народження)* 176
Шпізель Р. МЕДИКИ З СЕЛА ГРЕМ'ЯЧЕ ОСТРОЗЬКОГО РАЙОНУ 181
Юрчук О.П. КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА "МУЗЕЙ І ДІТИ": ШЛЯХИ РОЗРОБКИ І РЕАЛІЗАЦІЇ 183

Здано до набору 7.11.2005 р. Підписано до друку 22.11.2005 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура «Times New Roman». Друк офсет. Ум. друк. арк. 21,85. Ум. фарб.-відб. 23,5. Обл.-вид. арк. 20,5. Наклад 100 пр. Зам. 79.

Видавництво «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».